

М. ПРИХОДЬКО

ДАЛЕКИМИ ДОРОГАМИ

ПОВІСТЬ

II

Автор відомої книжки "Один з п'ятнадцяти мільйонів"

М. П Р И Х О Д Ь К О

**Д а л е к и м и
д о р о г а м и**

Т О М

2

З приємністю висловлюю тут щиру подяку Шановним Директорам торонтонського в-ва "ВІЛЬНЕ СЛОВО" за активну підтримку у виданні цієї книжки.

Зокрема дякую моєму доброму приятелеві д-рові ОСИПОВІ БОЙКО за його свідоме наставлення до ваги українського друкованого слова, бо ще в 1951-ому році він видав 10000-им накладом мою брошуру "Комунізм в Дійсності". В 1952 році цю брошуру передрукувало накладом 15000 Австралійське Інформаційне Агентство для широкої інформації серед австралійців.

АВТОР

IN MEMORY OF
MR. THEODORE TATCZYŃ

М. ПРИХОДЬКО

Далекими дорогами

NICHOLAS PRYCHODKO

ALONG DISTANT PATHS

NOVEL

Volume 2

Published by "Vilne Slovo"

Toronto

1961

М. ПРИХОДЬКО

Далекими дорогами

ПОВІСТЬ

Том 2

Видавництво "Вільне Слово"

Торонто

1961

Copyright, 1960, by Author

Обгоргла — ермист малар Лук'ян Кіт

Бібліотека "Вільне Слово"
Ч. 2.

Частина друга

РОЗДІЛ 13

ШАВЛО теж не міг довго заснути. Він не думав про небезпеку — від найбільшої він уже врятувався, за допомогою цієї красивої, русоволосої жінки, що сама ризикувала життям, рятуючи його, зовсім чужого їй чоловіка. Такий вчинок і її турбота були йому зовсім незрозумілими. Хоч він і не мав злої вдачі, проте ніколи свідомо не наражав себе задля когось на сер'йозну небезпеку. Хіба оце недавно, відстрілюючися біля річки, щоб Каскін встиг вибратися на берег, чи ще в сутичці біля Манджурського кордону, коли він врятував життя командирів. Але він робив те, не роздумуючи над своїми вчинками, інстинктивно.

Ніхто, ніколи не вчив його бути шляхетним, чи любити когось іншого, крім вождів партії й уряду, що він їх бачив тільки на портретах і зрештою не розумів, за віщо їх так треба любити, щоб аж життя віддати за них без вагання.

Як вовчечня виріс він у дитячому будинку, з незнаного йому, може й доброго, роду, що згинув десь у період революції. Не бачив він ніколи ані батька, ані мами, не пам'ятає він навіть, як Мішка Туз, щоб хто погладив його коли по голові. З дитинства він знав тільки таких, як і він сам — безрадісних, безрідних цуценят та ще шорстких вихователів, що їм до неможливості набридли ці діти, серед яких вони заробляли собі на хліб.

Ще як було йому тринадцять років, знайшов він собі грішну розраду в сиротинському одноманітному і нудному житті, прокрадаючись опівночі, з більшим товаришем, що навчив, до тієї кімнати, де спали однолітки

дівчата. Вони чекали їх, з такою ж розрадою, домовившись ще з вечора. Пізніше він зацікавився ще й наукою в школі та роботою в майстерні.

Коли йому було сімнадцять років і він уже закінчував вечірню середню школу, працюючи вдень у майстерні, приїхала до їхнього сиротинця якась комісія, розпитувати хто чим хоче бути. Він сказав, що хоче бути танкістом, бо сподобалося йому колись на параді, як спокійно проїжджали великі танки, з танкістами в шкіряних шоломах біля гармат.

Так він потрапив до військової школи й став пізніше лейтенантом танкової дивізії. Він встиг уже побувати кілька разів у військових сутичках з японцями на Далекому сході, був легко ранений і відзначений за хоробрість. А півтора року тому, коли йому вже йшов двадцять третій, його відкомандирували, за чимсь бажанням, на службу до НКВД. Він не належав ще до партії, лиш відвідував, завжди неохоче, нудні збори “симпатиків”, що їх приготувляли до вступу в партію, напамповуючи нудною політграмотою...

А тепер, сталася в його житті зовсім несподівана подія, що перевернула все догори дном, ніби вихрем, що не знати звідки налетів. І ще більш несподівано в тому вихрі, з'явилася оця красива, струнка, русоволоса і така добра — Христина. Він ще ніколи не зустрічав такої, як вона і не може порівняти її ні до одної з тих багатьох, що він їх знав близько, ще від своєї ранньої молодости аж до пригоди в купе. В його серці ще ніколи не було такого почуття, як зродилося несподівано до Христини.

Він забув де він і що з ним тепер сталося, йому нічого не треба в цю хвилину, тільки б бути з нею й тримати її гарячу руку в своїх. Така гарна, засмалена сонцем, Христина! Павло притулив до носа простиню і здавалося, що вона пахне її рукою.

Він назвав її янголом. Не знати звідки це дивне слово прийшло йому на уста, він навіть не знає його справжнього значення, тільки колись в театрі, чи з якоїсь книжки він зрозумів, що це слово чистої ніжності й озвався з ним до Христини несподівано, в хвилину не-

безпеки. Думки безладно перебігали в голові, але одна вирізьблювалася найвиразніше — думка про Христину. І хотілося йому ще раз припасти устами до її руки, не так як він бачив десь у театрі, а так як сьогодні, ось тут у повітці.

Павло раптом пробудився, ухопив наган на кожусі і завмер непорушно, лиш удари серця напружено відбивалися в скронях. Над головою чути було глухий тупіт і чоловічі голоси:

— Візьми вила й полізь на сіно, спробуй добре по всіх кутках — почув він, ніби здалека, незнайомий голос.

— Тут уже два рази сіно перетрушували — озвалася Христина, що стояла певне зовсім близько біля ляди.

— Провіримо ще раз, може вночі заліз, як ти спала. Він десь повинен бути в селі, бо поза селом і аж до берега варта стояла всю ніч, ніхто не проскочив би.

Павло зі всієї сили притиснув лівою долонею верхню губу, щоб не чхнути й чекав непорушно, затаївши подих. Чути було, як понад лядою й далі шелестіло сіно під ногами й вилами.

— Злазьте вже, все сіно перемнете, й корова не захоче їсти — сердито озвалася Христина. — То ж не голку шукаєте, вже давно б знайшли, якби тут хтось був.

Чути було, як чоловік скочив із сіна на тік і кинув вила.

— Чого вила не землю кидаєте, не знаєте, що зубки позгинаються? — сердито крикнула Христина. Вона підняла вила з току й легко застромила їх у сіно над лядою.

— Ну, вже й розсердилася і за сіно й за вила. Нічого їм не станеться. Для тебе ж зробили ліпше, тепер знатимеш, що в повітці бандита нема й спатимеш спокійніше — ніби вибачався чоловік.

“Коли б не помітили дерев’яну руру, що виходить з погребів” — занепокоєно подумав Стригун. Він не знав, що ще ввечорі Христина замаскувала її слоною.

Люди вийшли і вже не чути було їхніх голосів, пі-

шли певне до клуні. Лиш корова в загорожі, недалеко від ляди, кликала господиню, що забарилася сьогодні з дійницею.

Десь за годину, Христина зайшла до повітки й нагнувшись біля ляди прошепотіла виразно:

— Ви чуєте? Тепер не можна відкривати, шукають по всьому селу. Прийду ввечорі.

— Добре, Христинко, я чекатиму — прошепотів Павло вгору, підвівшись на ноги.

Їй радісно, що він назвав її Христинкою і слово “чекатиму” звучало для неї якось особливо. “Христинко, я чекатиму” — повторилися слова в думці і хвилька радості сколихнулася в її грудях. Увесь день поглядала вона на сонце, чи скоро вже зайде.

Мама колись говорила їй, що заміжній жінці гріх думати про іншого чоловіка, але вона не відчувала що грішить тепер, згадуючи про Павла, бо за всі п'ять з половиною років одруження з Ніткіним вона не могла примиритися з думкою, що він її чоловік. Вона ж ніколи не любила його, тільки ненавиділа. А одружилася, щоб урятувати хвору маму від заслання і повернути батька й брата з Сибіру. Тепер, коли мама померла, а про батька й брата вже не чути було понад п'ять років, і Ніткін перестав навіть обіцяти, що визволить їх, вона готова була світ за очі тікати від цього чужого чоловіка. Але як і куди втечеш без пашпорта? А сам він нізащо не відпустить. І вона, ніби наперекір йому, цілий день, з ніжністю в серці, думала про Павла.

Надвечір зайшла до Христининої хати сусідка:

— Добривечір сусідо. Мій Степан щойно повернувся з сільради — наїхало там повно міліції й ганяли людей цілий день по кушах, як собак, не пустили додому навіть попоїсти. Почала оце варити галушки на вечерю, а соли й нема. Вже два дні без соли їмо, а воно ж таке несмачне, як трава. Позичте, будьласка, хоч чарочку. Кажали, що може завтра привезуть до кооперації, то я віддам.

— Кого ж вони так шукають? — поцікавилась Христина, висипаючи склянку соли сусідці в кухлик.

— Кажали, що якийсь важний державний злочинець,

ще здається й зброю та гроші забрав з НКВД. Так би дуже не шукали, якби щось маленьке. Та й спіймали облизня — поїхали з порожніми руками, бо чоловік видно розумний і спритний, зумів добре десь сховатися. Сусідка видимо була задоволена, що НКВД й міліція поїхали ні з чим.

— То добраніч вам, дякую за сіль, побіжу, щоб галушки не збігли.

Христина взяла дійницю й швиденько пішла до повітки:

— Павло, ви чуєте мене? — нахилилася над лядою.

— Чую Христинко.

— Сидіть уже спокійно, НКВД й міліція поїхали з села. Я ось видою корову, приготую вам вечерю й принесу тоді одержу. Ви мабуть голодні й змерзли там!?

— Ні, Христинко, і не голодний і не змерз, тільки скучив дуже за вами.

Ну, мовчіть уже там, я скоро прийду. І знову якась дивна, досі незнана, радість розлилася в Христининих грудях: він знову назвав її Христинкою ще й сказав, що дуже скучив. Їй хотілося назвати його якимось ніжніше, не просто Павлом і вуста самі собою шепотіли: “Павлик, Павлусь. Так, Павлусь, це ніжніше.” Не видоївши корови як слід, вона підкинула сіна в ясла, напоїла й швидко пішла до хати. Їй хотілося бігти, але вона стрималася, щоб хто не побачив.

Доки варилася вечеря, Христина розіграла праску, витягла одержу, що сушилася на печі під рядном і почала старанно її випрасовувати, хоч це зовсім непотрібне було чоловікові, що жив у погребі. Але їй хотілося зробити йому щось приємне, хоч таку дрібничку.

Приготувавши все, вона вмилася, поправила біля дзеркала золотисте, як стигла пшениця, волосся, закладене двома косами на голові й погасила лямпу. Відхиливши обережно край завіски біля вікна, вона вдивлялася в темряву — чи нема кого на подвір’ї. Потім вийшла тихенько на ганок і знов, як вчора, обійшла повільно навколо хати, прислуховуючись. Ніде нікого. Тиша, спокій і темрява. Тільки зорі міняються на небі й золотом яснє молодик, що ніби зачепився краечком за верхівку

клубні. Христина повернулася до хати, взяла кошик з вечерею, випрасувану одержу й пішла обережно до повітки.

— Це я тут — не наслідилася ще сказати Павлусю.
— Вдягайтеся й вилазьте вечеряти.

За дві хвилини Павло був біля неї.

— Вже так скучив за вами, Христинко, ніби не бачив цілий місяць — узяв він її ніжно за руки. — Коли пішли ті що шукали, я ввесь час думав тільки про вас і чекав, щоб скоріше надійшов вечір.

— І я також чекала — зовсім тихо промовила Христина — і її руки злегка здриглися між його пальцями.

По всьому Павловому тілі розлилося бажання ухопити її, таку близьку й безмірно привабливу, в обійми й обсіпати поцілунками за ці слова. Але щось сталося з ним незрозуміле — перший раз він не наслідився до жінки. Він не міг дозволити щось, може образливе, або небажане їй. Обережно він звів її руки одну до однієї і схилившись почав цілувати, злегка доторкаючись головою до її грудей:

— Христинко, люба моя, дякую вам за все... Я нікого рідного не мав і не маю на світі крім вас.

Христинине серце забилося швидко, їй хотілося пригорнутися до нього, що так несподівано й раптом став їй якимсь близьким, але як би ж вона відважилася зробити таке?

— Не треба так... пустіть Павлусю... — зовсім тихо, ніби лиш для себе, прошепотіла вона ім'я ніжності, що прибрала для нього ще вдень. — Повечеряйте, ви ж цілий день не їли — повільно звільнила вона свої руки. — А може підемо до хати? Там нікого нема.

— Ні, краще побути ще тут, безпечніше, може не всі ще поїхали. А де ж ваш чоловік?

— Він недавно почав працювати в Запоріжжі й повернеться не раніше як у суботу.

— Що він там робить?

— Працює парторгом на комбайновому заводі.

— Парторгом? Як це так? — занепокоєно здивувався Павло.

— Не дивуйтеся, так сталося. Розкажу, як будете вечеряти.

Зав'язавши двері з середини, вони посідали на сіні в кутку і Христина почала розповідати історію свого насильного, нещасливого одруження з Ніткіним. Вона ще ніколи, ні з ким не мала бажання говорити про це так щиро й одверто, як сьогодні з Павлом. Він їв і слухав сумну повість про неї й родину мовчки.

— Після одруження, надіслали його на деякий час до іншого села, а вже майже три роки тому, сюди — секретарем партійного осередку і на викачку хліба, саме тоді як люди вже почали мерти з голоду. Майже половина цього села вимерла в той страшний час. Дали йому тут оцю гарну хату й господарство, а господаря, певне такого як і мій тато, десь забрали зі всією родиною. Оце ми тут з ним і живемо .

— Місяць тому його забрав партійний комітет на роботу до Запоріжжя і він приїжджав уже два рази звідти. Хоче щоб я побула тут до осені біля господарства, а тоді найме комусь своє заграбоване добро й забере мене до Запоріжжя.

— Ставиться він до мене не погано, ніхто мене не гонить на тяжку роботу до колгоспу, як других, але що з того, коли він мені ненависний і чужий. Навіть моєї рідної мови не розуміє добре. І добрі люди від мене стороняться, бо він багато лиха наробив у цьому селі, а мені заборонив розповідати будькому, що й з моєю родиною сталося таке саме.

— Кілись я мала гарне українське прізвище — Глоба, а тепер маю зовсім чуже, остогидле мені й людям — якась Ніткіна. Та ж це зовсім ніби не я стала. Я забігла б від нього ненависного і всіх таких як він, що зруйнували мою родину й зв'ялили мою молодість, світ-заочі, але трималася задля хворої мами і ще вірила дурна, що він визволить тата й брата з Сибіру.

— Коли маму поховали, я сказала що покину його. Він спочатку просив, казав, що згодом переїдемо десь до міста й там буде мені веселіше жити, а потім почав грозитися, що мене спіймають і зашлють на Сибір, як

куркульську дочку, коли я його покину. Через те він і не хоче досі дістати мені пашпорта.

— Думала дитина буде, — матиму розраду й нема. І куди я на світі втечу від нього без пашпорта, не маючи ані рідних, ані друзів? До свого села не повернуся, бо заберуть. Та й хто там залишився з наших рідичів чи друзів, після колективізації й того страшного 1933 року, коли мільйони людей вимерли на Україні від голоду? А як хто далекий і залишився, то побоїться до себе прийняти. Мамин брат виїхав десь на Донбас ще в 1929 році, але не знаю чи він ще є десь на світі.

— Не печалься Христинко, — співчутливо обійняв її Павло, вислухавши сумну повість з почуттям жалю до неї — тепер ти не сама, ось і я тут з тобою. ми щось придумаємо разом...

— Я вже придумав! Ми втечемо вдвох і разом збудуємо нове життя. Я також не маю куди вертатися.

— Як же ми втечемо? Коли б хоч вам самому пощастило вирватися з життям.

— Нічого не станеться зі мною, як ми будемо вдвох. Я б уже не жив на світі, коли б не ти.

— Та ж я одружена, якже я можу бути з вами, а Ніткін ніколи не погодився б дати мені розлуку.

— Не журися, Христинко, ми й на це знайдемо раду. І не кажи мені більше “ви”, так буде ближче.

— Добре, не буду... Павлусю — довірливо прихилила Христина голову до його плеча, з якоюсь радісною піснею в серці. — Мені також хочеться говорити “ти”, але ми ще так мало знайомі, я ще зовсім нічого не знаю про... тебе. Люди говорили лише, що ти великий злочинець і що втік з НКВД з грішми. Але я знаю які злочинці тікають від НКВД.

— Я не знаю, Христинко, де я народився і хто мої батьки, — почав свою повість Павло — але коли ти розповідала про свою родину, я подумав, що може й моїх батьків раніше спіткала така сама недоля й привела мене до дитячого будинку...

Розказав їй Павло й про подію в потязі, промовчував тільки про Дусю й Ліду. Він не хотів показатися перед Христиною в поганому світлі, навіть самому трохи

соромно було тепер, як розповідав їй про своє життя, пригадати про деякі любовні пригоди, що про них він охоче згадував раніше в колі товаришів. Щось нове, гарне, досі незнане, з'явилося в його серці, під впливом її шляхетного вчинку й того захоплюючого враження, що вона зробила на нього. Він ще ніколи не знав такого почуття до жінки.

— Тепер ти знаєш хто я такий, — закінчив Павло своє оповідання — знаєш, що я й сам був НКВДистом, хоч і недовго. Але я ще не встиг наробити людям якогось зла і не мав до того бажання, признаюся тобі по правді. Вони забрали мене туди мабуть тому, що я виріс змалечку в дитячому будинку й казали мені, що я дістав таку честь за свою хоробрість у бою. Може згодом і я такий би став, як вони навчають. Я міг би не казати тобі про те де я був, але я не хочу говорити тобі неправду. — Може шкодуєш тепер, Христинко, що врятувала мене? — озвався він після короткої мовчанки.

— Ні не шкодую, я відчуваю, що ти добрий чоловік, це видно й на твоєму лиці. Хоч і не добре так думати, але я рада, що ти також нікого не маєш на світі, як і я.

Тієї ночі вони просиділи в повітці далеко за північ, розмовляючи. Говорив Павло і про Ростов і про Далекий Схід, де він був у танковій дивізії. Він поміркує добре, як усе зробити так, щоб було безпечно їм вивратися звідси, а пізніше порадяться вдвох.

Ця розмова ще більше споріднила їх. Здавалося, що вони знайомі й близькі вже давно. Христина довірливо схилилася до його грудей і тримала його руку в своїх, а він обійняв її і прихилився щокою до шовкового волосся. На серці був спокій і тиха радість, хотілося сидіти так без кінця.

— Тобі не можна йти звідси скоро, Павлусю, хай зовсім перестануть шукати. Може я знайду тобі якийсь старий документ у Ніткіна, щоб тобі легше доїхати до Ростова.

— Але я нікуди не поїду без тебе, Христинко, ти так і знай!

— Може, але я ще не уявляю як це можна зробити.

Ми ще поговоримо іншим разом. А тепер дістань постіль з погребя, я постелю тобі на сіні в кутку й ти спи доки захочеш, я стерегтиму тебе. Як щось непевне буде, я попереджу, а ввечорі зустрінемося знову.

— Я ще побуду там, на всякий випадок, що ніч і день.

— Добре, якщо так безпечніше тобі, тільки не роздягайся і добре вкрийся, щоб не застудився й не змерз.

— Мені так гарно було з тобою, що я тепер, не змерз би навіть на льоду!

На прощання він міцно пригорнув її — струнку, чудову, овіяну медяними пахощами Дніпрових шелюгів — до своїх грудей. І Христина, сама не знала як, обвила його за шию гарячою рукою. Вони зовмерли на мить у першому поцілунку.

— Ой, пусти вже мене, це так міцно, що аж голова закрутилася й дихати нема чим — відірвала Христина губи. — Пусти, Павлусю, завтра... Добраніч... — Заплющивши очі, вона прихилила голову до його грудей, щоб трохи заспокоїлося серце.

— Добраніч, моя люба Христинко, до завтра — поцілував він її ще раз на прощання.

РОЗДІЛ 14

СПОКІЙНО, але так повільно, проходив наступний день. Вже не видно було, щоб ходили по дворах шукати. Вранці, коли доїла корову, під лядою було тихо. Христина хотіла, але не обзивалася до Павла, щоб не збудити. Удень пішла вона до кооперативу подивитися що діється в селі й купити дещо. Село було майже порожнє — люди працювали на полі, чи коло сіна, лиш на великому колгоспному дворі, з облупленими будинками, метушився гурт людей. Зустрічні вітали-ся з Христиною, ніби з необхідности, але тепер це не вражало її, як раніше, — вона жила тепер іншою радістю, невідомою нікому, тільки їм двом.

Повернувшись додому, вона понесла своєму Павлові обідати:

— Павлусю, ти чуєш? Принесла тобі умитися й попоїсти, вилазь, а я буду вартувати біля криниці.

Він вискочив на тік, ухопив її в обійми й підійнявши з землі, почав цілувати.

— Пусти, Павлусю, задушиш, — пручалася Христина, намагаючися стати на ноги — почекай до вечора, я повинна вартувати, коли хто зайде до двору.

На цю ніч Христина послала Павлові чисту постіль в коморі, прибудованій до хати. Одними дверима можна було вийти з комори до сіней і до хати, іншими, невеликими, — на подвір'я, з бічної сторони.

“На всякий випадок, є куди вискочити. Й світло можна засвітити, лиш затулити щільно маленьке віконце” — подумала вона.

Готуючи вечерю, Христина нетерпляче поглядала до вікна: “так довго не заходить сонце сьогодні!” Скінчивши з вечерею, взяла мило й рушник і пішла стежечкою, через город, до річки. Вже почало темніти, коли Христина повернулася додому. Вона приготувала купіль Павлові в широкому дубовому шапличкові в сінях, одягнула свою найкращу сукню й уважно причепуривши волосся біля дзеркала, вийшла з хати.

Надворі вже стемніло. В двох сусідніх хатах, що їх видно було з подвір'я, світилося тьмяне світло, але ніде нікого не було — тиша й спокій. Вона пригадала як колись давно, розливалися в цю пору безжурні співи на селі. Хотілося б їй ще почути таке, тільки не тепер, коли якоюсь особливою піснею переповнені її груди. Вона хоче слухати сьогодні тільки цю пісню народженої любови й не думати ні про що інше, ані про гріх, ані про те, що буде завтра, тільки сп'яніти від пісні в дужих Павлових обіймах. Хотілося бігти до нього, але з обережності вона стрималася і йшла повільно, прислухаючись.

Павло знову підійняв її з долівки, ніби маленьку дівчинку, й обсипав поцілунками. Христина обома руками обвилася за його шию, ніби боялася, що не втримає її.

— Пустя, вже мій любий... тобі тяжко... підірвешся... — виривалося з Христининих уст поміж поцілунками.

Павло пригорнув її до себе ще міцніше й обкрутивши три рази навколо, як на каруселі, легенько поставив на ноги.

— Ой, аж голова закрутилася й серце захлинається в грудях... Ти такий дужий! — прихилилася Христина до його грудей передихнути. Він ніжно обійняв її однією рукою, а другою пригорнув золотоволосу голову до своєї щоки і вони обоє завмерли на хвилиночку, кожний з тією самою, неповторною, піснею першої любови в грудях.

— Ходім до хати вечеряти. Я була сьогодні в селі, уже спокійно. Але візьми пістоль з собою, на всякий випадок, а все інше нехай там, прикрий тільки ляду сіном. Я піду вперед, а ти віддалік за мною. Як помічу щось небезпечне, кашляну, а ти відразу падай на землю й ховайся.

— Слухаю, товариш генерал! — жартівливо виструнчився Павло в темряві. — А пістоль уже в моїй кишені.

За дві хвилини вони були в сінях. Христина замкнула двері і взявши його за руку, завела до комори:

— Тут невеликий поріг, не спіткнися.

В темряві знайшла на столику сірники й засвітила. Столик був застелений білою, вишиваною скатеркою, на столі в тарілочках був хліб, масло, сметана, огірочки й баклажани.

— Це з мого городу, а в печі ще двоє курчат для тебе. Тут будеш спати — показала Христина на постіль, застелену білосніжною простинею.

— Тут є бічні двері на всякий випадок, а ось чиста білизна, я тобі купила сьогодні, і в сінях — тепла купіль для тебе, там є мило й рушник. Я трохи відхилю двері з комори, щоб ти не спіткнувся й піду до хати, а ти постукаєш потихеньку, як одягнешся.

Христина причинила двері з сіней до хати, щоб ніде не просвічувало й сіла на лаві біля вікна, відхиливши завіску. За вікном темрява, тиша, безліч зір на небі і

молодик над колодязним журавлем. Лиш чути було, як Павло обережно хлюпотівся у воді.

“Як він поміститься в тому шаплиці, такий великий?” — подумала вона.

“А може я грішне роблю? Що мама сказали б коли б довідалися, що я покликала чужого чоловіка до хати?” — на хвилинку затьмарила її радість думка сумніву.

“Але ж мама самі сказали мені, щоб я врятувала цуценятко з води, оце ж воно тут і є” — заспокоювала своє сумління Христина — “вони бачили з неба, як я часто оплакувала моє нещасне подружжя і може самі, невидимою рукою, направили Павла до нашого двору”.

Христина навіть не думала про якусь провину перед завжди чужим і осоружним Ніткіним, вона ніколи не забуде тієї страшної, першої ночі в готелі. Він підступно, як злодій, знечестив її невинність, і в серці у неї тільки зневага й зненависть до нього. Щоб там не сталося, але вона вже тепер ніколи не дозволить, щоб він доторкнувся до неї своїми слизькими, спітнілими руками.

Павло тихенько відчинив двері й зайшов до хати.

— Христинко, де ти моя люба?

— Я тут, Павлусю — підступила вона ближче до порогу, в темряві.

— Христинко, кохана моя, золотоволоса, найкраща за всіх на світі! — шепотів Павло, обійнявши її, обсипаючи шию, щоки, волосся, уста гарячими поцілунками.

— Почекай, пусти, не треба так... гріх... — шепотіла Христина ніби крізь сон, в дивному, солодкому півзабутті.

Не відповідаючи, він підхопив її на руки й поніс до другої кімнати.

— Не неси мене сюди... він тут спав... я не можу... — зашепотіла Христина тривожно.

Обережно, щоб не зачепитися в темряві, Павло поніс її до комори. Він причинив двері й загасивши подихом лампу на столі, ніжно, ніби дитину, що заснула на руках, поклав на білу постіль...

Вечеряти вони повставали вже тоді, як десь близько їй далі закінчився північний переклик півнів.

— Не вдягайся Христинко, хай надивлюся на твою красу — в цій рожевій сорочці ти така, як яблуневий цвіт! — невідомо звідки вирвалося у Павла порівняння. — Я надіну тільки черевички тобі, щоб не ступала боса.

— О, мій коханий, я до смерти не забуду цієї ночі їй не проміняю тебе ні на кого в світі. Але я вдягнуся, я не можу так, мені соромно.

Вона вдяглася принесла курчата, що вже майже заохололи їй підклала йому на тарілку найсмачніші шматочки: — Їж Павлусю, ти ж не обідав сьогодні, ще їй просидів так довго в тому темному погребі.

— Дякую Христинко, ти така люба їй рідна мені, що я також не проміняю тебе ніколи, ні на кого! Це ніби якесь велике свято сьогодні у нас, ще їй скатертинка така красива на столі.

— Бо я чекала тебе увесь день, ніби найріднішого гостя. А цю скатертину вишила сама, ще в Слобідці, як була дівчиною. Коли виганяли нас з хати, я сховала її під одежу. Я бережу її, як пам'ятку їй ніколи ще не застеляла, лише сьогодні, для тебе.

Христина майже нічого не їла, вся істота її була переповнена вщерть якимсь прекрасним, ще незнаним до сьогодні, почуттям всеосяжної, молоді любові. Їй боязко було навіть подумати, що вона могла б залишитися тепер без Павла.

— Я не хочу спати цієї ночі ані хвилиночки! — шепотіла вона вже перед світанком і Павло відчував тепло її подиху на грудях.

— Я також, я ще ніколи в житті не мав такої радості їй щастя, як тепер з тобою.

— О, мій Павлусю коханий, я не можу навіть подумати, як я могла б тепер жити без тебе.

— Я не покину тебе Христинко, ми поїдемо разом до Ростова, я з під землі дістану там пашпорти. А потім — за тисячі кілометрів, на Далекий Схід. Одружимося їй будемо разом. Там ніхто нас не знайде.

— А як спіймають тебе по дорозі?

— Не спіймають, Христинко, ти ж будеш зі мною й ніяка біда до мене не причепиться. Ми побудемо ще тут, поки справа охолоне, за той час у мене виросте маленька борідка й ніхто мене не впізнає. А крім того, я ще маю пістоль — відстріляємося і втечемо як треба буде.

— А як же ми зможемо подружитися, я ж одружена, я ж не можу так жити з тобою.

— Щось придумаємо. Колись командир казав нам — нема такого становища на полі бою, з якого добрий вояк не міг би знайти виходу. А хіба ж ми не вояки з тобою Христинко? Ось бач який чудовий вихід з небезпеки знайшли!

— На Далекому Сході знайдемо десь батюшку з сивою бородою й він звінчає нас потихеньку, як ти хочеш того. Ти ж не вінчалася з Ніткіним у церкві, а ми повинчаємося. І документ від ЗАГС-у дістанемо. Нічим не журися, я хочу, щоб ти завжди була така радісна, як тепер!

Тоненький сонячний промінчик прослизнувся десь у щілинку біля вікна й притулювся біля райдужної вишивки на скатерці.

— Ой, Павлусю, вже сонце зійшло. Так ніч перебігла, ніби одна хвилинка. Я вже піду поратися, а ти спи спокійно доки розбуджу. Я замкну двері й буду весь час поблизу. Ти знаєш де другі двері, на всякий випадок, там тільки зашіпку скинути. Але ти не думай про це, я стерегтиму тебе пильно.

— А коли ж ти заснеш, Христинко?

— Мені зовсім не хочеться. Потім, увечорі, з тобою вдвох.

РОЗДІЛ 15

ПЕРЕД полуднем сусід приніс Христині листа:

— Голова сільради ось передав вам лист із Запоріжжя, мабуть від товариша Ніткіна.

— Дякую. Почекайте, я дам дітям молока, ви ж не маєте корови — побігла Христина від криниці до хати.

— Сьогодні маю вихідний день. Працював на горо-

ді, а оце ходив до кооперації — казали соли привезуть, але нема ще, може аж у понеділок буде.

— Я дам ось вам трохи, почекайте — побігла знову Христина до хати. Сьогодні хотілося їй пригорнути до серця увесь світ.

Ніткін писав, що не зможе приїхати цієї суботи, приїде хіба аж на другу. Ще ні один лист від нього не приносив Христині ані краплиночки радості, тільки оцей, що вона тримала в руках. Їй хотілося побігти до комори зі своєю радістю, але вона стрималася: “— нехай ще відпочине мій любий після погребя” — подумала.

Проминула ще одна незабутня ніч любови в коморі. Вже після півночі, Христина заснула солодким, безтурботним сном, простягнувши руку на Павлові груди.

Другого вечора, коли вже стемніло, вони вийшли обережно, через бічні двері, з комори й пішли через город на луг, тією самою стежечкою, якою Павло заповз п'ять днів тому до цього щасливого двору. Пройшовши попід вербами біля городу, вони звернули на знайому Христині піскувату доріжку поміж верболозами і йшли повільно, обнявшись.

Ніч була тепла й тиха, як звичайно після гарячого липневого дня на Україні, ні один листочок на верболозах не ворухнеться. Небо глибоке, темно-синє й міріади зір навколо молодика, що поповнів за ці дні і вже розкинув по землі ледве помітні тіні. Підпідьомкали перепілки в травах і десь недалеко, може саме в тому місці, де недавно свистіли кулі над Павловою головою, зануривши довгого носа у воду, контрабасив на одній ноті бугай: бу-бу, бу-бу.

— Ти мало спала, Христинко, втомилася, я піднесу тебе трохи — підхопив її Павло на руки, ніби малу дівчинку і пригорнувши до грудей, поніс далі, поміж пахучими верболозами.

—Пусти, Павлусю, підвередишся.

Він не хотів пускати — йому зовсім не важко й так гарно тримати її на руках біля грудей.

Вони розіслали ряденце на чистому, ніким не потоптаному, піску, під кущами, біля Дніпрового берега

Й посідали, схилившись одне до одного. Спокійний, темний простір могутньої ріки біля ніг і безмірне зоряне небо над головами, а в серцях — симфонія широї радості. І ніде нікого, тільки небо, ріка і вони вдвох. Хочеться, щоб усе залишилося так навки.

— Умієш плавати, Христинко?

— Так, я навчилася ще як зовсім була маленька, в річці проти нашого двору. Ми там ціле літо плавали, як жабенята і не вилазили з води, аж доки губи посиніють, або доки мама не зажене до двору.

— Ходім купатися

— Добре, тільки не тут, тут дуже глибоко й сильна течія з водокрутами, ще й сом може вхопити в темряві за ногу. Люди кажуть, що тут є соми по десять пудів. Ось тут близьенько, де річка заходить у Дніпро, є дуже гарна, спокійна затока й рівне піщане дно, я купалася там уже не раз.

Над самим берегом біля затоки простяглася вузька полоса піску, ще теплого всередині після денної спеки, а трохи вище — шовковиста, прив'ялена сонцем, трава понад верболозами й дві кучеряві верби ліворуч над водою.

— Тут справді дуже гарно, роздягаймося Христинко.

— Ти розстели собі ряденце й роздягайся тут, а я сховаюся он за той куш.

— Чому, Христинко? Краще вдвох разом, ось тут на шовковій траві, нас ніхто не побачить.

— Я знаю, але мені соромно.

— Ну добре, тільки не відходь далеко.

Вони зайшли у воду, віддалік одне від одного і попливли, тихо розгортаючи руками сонне плесо затоки.

— Тільки не звертай до Дніпра, тепер темно, там водокрути, я не дозволяю тобі — пошепки озвалася Христина, понад водою.

— Не буду, Христинко, я ліпше до тебе ближче підпливу — повернув Павло до неї. Вони попливли далі, недалеко одне від одного і повернувшись до берега стали віддалік, по плечі у воді.

— Ну як же мені спину помити, Христинко, як я сам не дістану, може ти допоможеш?

— Добре, тільки повернися на другий бік і вибреди до пояса, але гляди, не оглядайся — підбрела Христина ближче до Павла.

— Шкода, що забули мило, але я ось чистого пісочку дістану — набрала вона пригорщу з дна й обома руками шарувала його широкі плечі.

Тепер уже добре, ще ліпше ніж з милом.

— Дякую, Христинко моя люба — швидко повернувся Павло у воді й ухопив свою розкішну, ніби вирізьблену з білого мармуру, Христину в обійми.

— Пустити, Павлусю, не можна так... я розсерджуся на тебе... мені соромно... — пручалася Христина, намагаючися торкнутися ногами до дна.

Але Павло ніби не чув нічого. Пригорнувши Христину до грудей, він швидко вибрів з нею на беріг і побіг зі своїм скарбом до трави, де біліло розстелене ряденце.

— Не сердся, Христинко, я так тебе дуже люблю!.. Більше нікого в світі, тільки тебе, моя солодка — шепотів пристрасно Павло, притулившись щокою до її чола.

— Ти безсоромний розбишака мій... я більш ніколи не підходитиму близько до тебе у воді — шепотіла Христина, обвиваючися руками за його шию.

Він потім оповив її ряденцем, як немовля, щоб не змерзла і притулився біля неї на траві.

Вони ще плавали, близько одне від одного, на плесі й по водяні лілеї, що спали собі спокійно, розіславшись півколом, понад краєм затоки. І вже перед світанком, сп'янілі від радості молодого кохання, поверталися додому.

Пильно прислухаючись навколо, як змовники, вони зайшли до комори через бічні двері і, втомлені, заснули безтурботним сном. Увечорі вони знову пішли до своєї чудової, обрамленої зеленим лататтям і білими лілеями, затоки над Дніпром.

Так проминуло десять незабутніх ночей — блисквично, ніби одна солодка мить. Вони вирішили, що побудуть тут ще два-три тижні, доки забудуть трохи про

Павла й тоді разом утечуть до Ростова, дістануть там пашпорти, документ на одруження, а звідти поїдуть на Далекий Схід. Найголовніше, дістати у Ніткіна якийсь документ, щоб доїхати до Ростова. Христина вже переглядала всі його папери, але нічого придатного не знайшла.

Вони приготували вдвох добру схованку для Павла на сіні, на той час коли приїде Ніткін, залишивши в резерві погреб і ще одну, вимиту весняною водою, добру схованку біля їхньої затоки.

РОЗДІЛ 16

НІТКІН приїхав у суботу надвечір, як писав у листі, — привіз Христині квітчасту сукню й черевки, був більш привітний до неї ніж звичайно, казан, що ніколи не була ще така красива, як тепер.

Христині тяжко було грати свою нову роль, — вона не звикла фальшивити і всі думки її невідривно були біля Павла, проте Ніткін не помітив, що з нею сталося щось надзвичайне. Коли ввечорі вони полягали спати й Ніткін підійшов до її ліжка, нею оволоділо почуття остраху й огиди, їй хотілося вибігти з хати, але вона стрималася. Щоб не викликати підозріння, вона сказала, що хвора. Ніткін видимо був розчарований, але зустрівши ще раз рішучий опір, пішов до свого ліжка й скоро захропів. А Христина не зімкнула очей до світанку, думаючи про Павла.

Ще сонце не сходило, як вона побігла з дійницею до повітки:

— Ти спиш, Павлусю? — озвалася тихо, причинивши двері.

— Не спиться без тебе Христинко — виглянув Павло з кута.

— І мені також, мій любий, цілу ніч не могла діждатися світанку. Не думай щось погане про мене, я не провинилася перед тобою.

— Я знаю, я тільки гарне думаю про тебе і сам хочу стати хоч подібним до тебе.

— Вийди нап'єшся теплого молока, а я буду дивитися в щілинку на хату.

— Він виліз із схованки й ніжно, ніби дитину, пригорнув її до себе.

— Пусту Павлусю, небезпечно... потім, увечорі... побігла Христина радісна, ніби з сонячним промінем у серці, до хати.

Десь біля десятої Ніткін пішов до села і Христина почала переглядати папери в його портфелі. Поміж різними протоколами партійних засідань, обіжниками й друкованими анкетами було вісім порожніх бланків зі штампом і печаткою партійного комітету Запорізького заводу "Комунар". Вона вийняла два бланки, обережно обгорнула їх газетним папером і сховала під бочкою в коморі, потім ухопила відро й побігла напувати корову:

— Ти чуєш Павлусю? Маю тобі гарний подарунок.

— Який?

— Не скажу, увечорі побачиш.

І коли б корова випила всю ту воду, що Христина сьогодні носила їй, поки повернувся Ніткін, вона напевно не дожила б до другого дня.

Ніткіна, вже добре підхмеленого, привіз якийсь колгоспник до двору, біля четвертої пополудні.

— Готовий обід, красуня? — озвався він весело.

— Ще о дванадцятій був готовий, уже й перестояв досі.

— Давай швиденько на стіл, я поспішаю — обійняв він її за плечі й хотів поцілувати.

Христина, ніби з поспіхом до обіду, легко вивернулася з обіймів:

— Може й того чоловіка, що привіз тебе, покликати до столу?

— Не треба привчати, то рядовий колгоспник. Але якщо хочеш, винеси йому щось, хай біля воза попоїсть.

Христина подала Ніткіну на стіл і понесла чоловікові до воза:

— Вибачайте, що не запрошую до хати, саме почала прибирати й безладдя таке, що соромно чужого чоловіка запросити.

— Нічого, ми звичні й біля воза, аби було що. Дя-

кую вам, хай Бог вам доброго здоров'я пошле. А мисочку я помию біля криниці й принесу до ганку.

— Я сама помию, не турбуйтеся, їжте на здоров'я.

— Чому ж ти не сідаєш зі мною, моя красуня? — запитав Ніткін.

— Я чекала, була голодна, та й пообідала вже.

— То подай там графинчик, вип'ю щоб поздоровішала на другий раз.

— Я бачу, що й без графинчика тобі досить. Певно знову десь з партійним секретарем зустрічався?

— Ну, зустрічався, то ж мій друг, а тепер ще трохи вип'ю — веселіше буде їхати, а як захочеться, за сну на возі, когут доведе.

Ніткін налив пів чайної склянки горілки й випив за одним духом. Христина поспішала подати йому все, щоб скоріше поїхав.

— Ось тут гроші тобі — поліз до кишені Ніткін, устаючи з-за столу. — Як ніщо не перешкодить, приїду в суботу, думаю вже здорова будеш до того часу. А через місяць-півтора заберу тебе до Запоріжжя. Мені казали, там є добрий лікар для тих жінок, що не мають дітей. В Запоріжжі буде веселіше, там чимало свідомих людей, що з ними можна зустрітися. Злегка заточуючись, він наблизився до неї, з наміром обійняти.

— Та де ж можна серед білого дня обійматися, ще чоловік той побачить — ухилилася Христина.

— То нехай бачить, яке йому діло? Подумаєш, якийсь там паршивий колгоспник.

— Не забудь ось портфеля — намагалася Христина вирядити скоріше.

— Ну, допобачення жінко, щоб ти не хвора, ти б від мене не втекла. Не боїшся тут сама? Як хто зачепить, іди зараз до секретаря партійного осередку, або до голови сільради й скажи.

— Мені нема чого боятися й ніхто мене тут не зачіпає. Приходили тільки два рази шукати когось, що втік з НКВД.

— Я знаю про це, то така справа, що треба було потурбувати, але я чув що того бандита вже спіймали десь недалеко.

— Гей, подавай сюди! — крикнув Ніткін візникові з ганку.

Колгоспник швидко заметушився біля воза й цвяхнувши коня батоном, під'їхав під самий ганок.

Коли підвода зникла з виду, Христина знову побігла напувати корову:

— Поїхав уже, Павлусю, ніби камінь мені з плечей звалився. Ми знову тільки з тобою вдвох! — озвалася радісно. Ніяк не діждуся вечора, так сумно без тебе. Посидь там ще трішечки, вже недовго.

— А де ж той подарунок, що ти казала? — запитав Павло, коли вони були вже в коморі.

— Ось він! — дістала вона бланки з-під бочки.

— Христинко, люба моя, кращого подарунка для нас обох не можна й придумати! З цим ми безпечно проїдемо до Ростова, навіть без пашпорта. — Поклавши бланки на столі, він ухопив її на руки й почав цілувати.

Тієї ночі вони вирішили, що втечуть звідси в понеділок через тиждень. Приїде Ніткін у суботу, чи ні, він аж до наступного тижня не знатиме, що Христина зникла. За той час, вони будуть уже далеко.

Щоночі ходили вони до своєї затоки над Дніпром — може вже ніколи й не побачать її, як зайдуть так далеко — і в душу Христини, що виросла біля Дніпра, на хвилину заповзав тихий смуток. “Але мій Павло буде зі мною!” — думала вона й смуток відходив, лишалася тільки неохмарена, напоена молодістю й вірою в майбутнє, радість. Вона ж ніби вдруге народилася на світ.

У суботу, перед світанком, Павло знову перебрався до своєї схованки в повітці. Але Ніткін не приїхав, мабуть десь загулявся з партійними товаришами.

РОЗДІЛ 17

В НЕДІЛЮ вони готувалися до втечі. Висипавши гроші з рюкзаку на стіл у коморі, вони нарахували 771, 500 рублів. Двадцять п'ять тисяч залишалося в кишенях у Каскіна, решту Стригун витратив на базарі в Дніпропетровському. Тяжко було навіть уявити,

що можуть вони зробити, в советських умовах, з такою сумою грошей. Але забрали все, позамаскувавши між Христининою одежею в рюкзаку й чемодані, а частину — на собі.

В документі, що його Стригун приготував на одній з бланок Ніткіна, було написано:

“Пред’явитель сего, парторг Запорожского завода Коммунар, тов. С. П. Степанов командруется комитетом КП(б)У при Запорожском заводе Коммунар в гор. Ростов, для обмена опитом работы с партийным комитетом при Ростовском заводе Ростсельмаш.

Партийний комітет заводу Комунар просит соответствующие організації оказывать тов. Степанову всемерное содействие в его заданіи.

Приміченіє: тов. Степанов следует в гор. Ростов вместе со своей женой — Дарією Степановой.”

Секретарь комітета партії заводу Коммунар
Зав. кадрами —

Обидва підписи під документом зфабрикував Павло, випробувавши їх перед тим, уважно, на папері.

— Тепер, Христинко, добре запам’ятай на дорогу, що з завтрішнього дня, при людях, ти вже не Христина Ніткіна, а Дарія Степанова, а я Сергій, а не Павло. В дорозі я буду говорити тільки російською мовою, а ти пробуй також.

— Але мені язык не повертається на ту чужу мову.

— А ти візьмися двома своїми пальчиками за кічик языка й повертай, бо треба, з цією мовою більш безпечно, а тим більше нам, без паспортів. Удвох ми знову будемо по-своєму.

Приготувавши харчів на дорогу, Христина видоїла корову, взяла глечик молока й пішла до сусідки:

— Добрий вечір, сусідко. Завтра раненько я їду пароплавом на тиждень до Запоріжжя. Догляньте, будьласка, наше господарство на цей час, а я вам віддячуся. Молоко все забирайте собі. Харчі свиням і курям у сінях, а ключ від хати я залишу під ганком, на тому ж місці де я вам колись залишала.

— Добре Христино, їдьте спокійно, я все догляну. Якої ж мені подяки ще треба, як ви молоко віддаєте? І так уже понад міру.

— То дякую вам, добраніч.

— Їдьте щасливо й не журіться нічим, усе догляну, як своє.

До Запоріжжя можна було доїхати пароплавом від недалекої пристані, але там Христину хтось може впізнати, а за чотири-п'ять годин вони дійдуть пішки. Виберуться перед світанком, щоб удень ніхто не побачив їх разом і підуть кущами попід Дніпром. Десь далі переїдуть на той бік і як стемніє, пройдуть через місто до станції — такий був плян.

Ще сонце не сходило, коли вони востаннє підійшли до своєї затоки. Тепер вона виглядала зовсім інакше, ніж у темряві ночі. Срібно-рожевий відблиск світанку прослався через дзеркальне плесо води до півкола зеленого латаття, розцвіченого півзакритими білими лілеями, що ще не пробудилися від сну. Спустивши гілля майже до води, завмерли непорушно верби, лиш рання вивільга злегка погойдувала гіллячку на верхів'ї, виспівуючи. Над піщаним дном, біля берега, виблискуючи срібленими боками під прозорою як кришталь водою, пропливав, шукаючи поживи, табунець пліточок.

— Як тут гарно, аж сумно стає, що більше не побачимо — озвалася Христина зупинившись. Відійшовши кілька кроків, вона ще зупинилася на хвилинку оглянутися:

— Як гарно було тут з тобою, я ніколи не забуду про ті ночі!

— Я також, Христинко, я ще ніколи в житті не мав такої радості, як тут з тобою. Не сумуй, нам гарно буде вдвох скрізь! — поцілував він її.

І вони пішли далі, в невідому путь, понад Дніпровим берегом, поміж верболозами, без стежки — Павло з рюкзаком на плечах і чемоданом у руках, Христина — з харчами, прикритими вишиваною скатертиною, в новому рогозяному кошикові. Нікого не зустріли вони вічна-віч за весь день. Вже надвечір, після довгого відпочинку біля невеликого, піскуватого озерця, поміж вер-

болозами, підійшли вони до перевозу. Якийсь дідок, видно нездатний уже до роботи в колгоспі, перекинув їх рибацьким човном, на другий бік, уже зовсім близько від Запоріжжя. Як стемніло, увійшли вони до тьмяно освітленого міста й направилися до станції.

Христина залишилася з речами біля входу, в сутінку, Павло пішов довідатися про потяг і купити квитки. Ще як виходили з дому, він примостив кілька нових сторублівок у черевиках, щоб зім'ялися по дорозі. Тепер вони вже лежали в його кишені.

— Два квитки до Ростова! — простягнув він з незалежним виглядом свою командировку у віконце, обминувши чергу й відчув, як серце забилося швидше.

— Вам перший клас? — запобігливо озвався касир, перечитавши документ.

— Третій, — ще раніше вирішив Стригун, щоб не наразитися в Пульмані на якусь несподівану зустріч.

— Квитки вже в кишені, Христинко, потяг на Ростов має бути тут десь за півтори години. Ходім звідси, он там, до скверика.

— А я чекала й боялася: ну що, не дай Боже, як тебе затримають, або Ніткін прийде чогось на станцію й побачить мене?

Вони посідали на траві, в сутінках станційного скверика, недалеко від інших пасажирів і мовчки чекали. Кожен думав лиш одне — як би скоріше вирватися звідси. Коли продзвонили повістку, вони, разом з іншими, вирушили на перон, тримаючись за руки. В натовпі було безпечніше. Павло покликав носильника, дав йому двадцять рублів і той почав енергійно розштовхувати людей, прочищаючи Павлові й Христині, ніби якимсь відповідальним людям, дорогу до потягу...

Через 34 години, пересівши на інший потяг у Макіївці, вони прибули до Ростова. Лиш раз, по дорозі, залізнична міліція перевіряла паспорти. Павло, без найменшої ознаки неспокою на лиці, сміливо простягнув свою авторитетну командировку.

— То ваша дружина? — запитав міліціонер, перечитавши документ.

— Так, товаришу. Пашпорт? — запитав Павло, засуваючи руку у внутрішню кишеню піджака.

— Не треба, в порядку — повернув міліціонер командировку.

Трьох безпашпортних забрали з вагону.

— А що б же ти зробив якби він сказав показати пашпорт? — усміхнулася Христина, як вони вже вийшли з потягу.

— Сказав би, що хтось битягнув з кишені й наробив би галасу на весь вагон. З цією командировкою ми поїхали б далі, а вони б записали адресу й сказали б, що пришлють пашпорт, як десь знайдуть, а як ні, то довідку про крадіжку. Я ж не простий чоловік, а парторг!

— А якби не так?

— То на крайній випадок наган є і той важілець, що можна зупинити потяг. Я б тримав їх під мушкою, забрав би зброю, а ти потягнула б за важілець і можливо вискочили б щасливо з потяга, а там уже простір ширший, десь і ми знайшли б собі стежечку.

— Добре, що ти такий сміливий і я з тобою стану сміливішою.

— Ти й без мене смілива, Христинко, бо знала що б тобі було якби мене знайшли в погребі, але не побоялася.

В Ростові, приблизно за сімсот кілометрів від Запоріжжя, та ще й з перевіреною партійною командировкою, вони почувалися майже зовсім спокійними. Але все ж, іти десь до готелю не збиралися — без пашпорта не приймуть, або як і приймуть, то потелефонують до міліції.

Іти з Христиною й багажем шукати товариша Павло не хотів. Єдина, найбільш безпечна, можливість — знайти десь місце в приватному будиночку, на передмісті, де нема двірника, що звичайно відразу повідомляє міліцію про прибуття нових людей. Вони пішли далі поза станцію й почали питати від хати до хати.

— Ніде нема вільного місця в готелі, може наймете кімнатку на день-два, ми заплатимо як і в готелі.

— Нема і в нас місця, родина велика, хіба що в по-

віточці постелимо вам на ніч — нарешті погодилася старенька господиня невеличкої хатки.

— Це зовсім добре для нас, тепер тепло, а нам не довго тут бути. Ось маєте й завдаток — вийняв Павло 10 рублів з кишені.

— Далеко їдете? — поцікавилася господиня.

— Приїхали сюди на роботу з дружиною, але ще не маємо де приміститися, думаю що за день-два десь знайдемо кімнатку.

— Дай Боже, щоб удалося, але навряд, — зауважила господиня — деякі й цілий місяць шукають та й не знайдуть. Але може ви будете щасливіші, якщо не кімнатку, то може куток у чийсь кімнаті наймете.

Помившись й перекусивши з Христиною біля столика, в невеликому садку, за хатою, Павло записав адресу і зібрався до міста:

— Де ваша районна міліція міститься? Зайду за-реєструватися.

— Та тут може й без міліції можна зо два дні пожити — зауважила господиня.

— Ні, краще зайду, щоб не було неприємности і вам і мені — збрехав Павло на всякий випадок.

Господиня розказала як знайти міліцію й Павло пішов розшукувати свого товариша Рудя.

РОЗДІЛ 18

СТЕПАН Рудь був лише на один рік старший від Павла. Разом виростали вони в дитячому будинку, разом училися в школі й працювали в механічній майстерні, обидва були танкістами в армії на Далекому Сході. Пізніше Стригуна надіслали до НКВД в Харків, а Рудь дістав відрядження до міліції в Ростов. Саме Рудь, навчив його полювати за дівчатами, ще в дитячому будинку й пізніше, вони близько товаришували, в багатьох інтимних справах, що аж соромно пригадувати тепер Павлові. Мало чого не трапляється в житті советського лейтенанта!

Майже рік тому, Рудь несподівано заїхав до Харкова, з партійної конференції в Москві, де він був делегатом. Випили вони добре, з нагоди зустрічі й пішли на концерт і танці до Дому Червоної Армії. Рудеві сподобалася одна молода дівчина, дочка якогось командира. Він пішов проваджати її додому й по дорозі, в парку, згвалтував. Дівчина поскаржилася батькові і хоч не знала Рудевого прізвища й не знала звідки він, Рудя на другий день знайшли й заарештували. Виникла дуже прикра справа й тільки рішуче свідчення Стригуна про те, що вони були вдвох невідлучно з вечора аж до ранку, врятувало Рудя від партійних неприємностей, а може й від в'язниці.

Тепер, після зустрічі з Христиною, Стригун не мав особливого бажання зустрічатися з давнім товаришем, бо всі ті спільні пригоди раптом зблідли й здавалися тепер навіть неприємними. Але Рудь був начальником пашпортового відділу при міліції й міг зробити йому легко найбільшу послугу, бо може й не знайдеш пашпорта на базарі, не знаючи кого питати. Тільки Павло, що вже давно навчився не довіряти, навіть близьким товаришам, не хотів розповідати Рудеві справжню історію. Він вирішив переказати йому те, що трапилося 4 місяці тому з одним його колегою в Харкові.

— Здоров Павлуша! Скільки літ, скільки зим! — зустрів його радісно Рудь в своєму кабінеті. — Сідай друг, розкажуй яким вітром тебе сюди занесло.

— Давно вже бачились Стьопа. Здоров, як живеш? — міцно потиснув Павло простягнену руку.

— Краще за всіх! — відповів Стьопа московським трафаретом. — А ти?

— Я добре.

— Чого це ти в цивільному? Певне якесь секретне завдання, чи може по жіночій лінії? — усміхаючись підморгнув Стьопа.

— Трохи так, а трохи інакше, розкажу потім і не тут.

— Вже недалеко до кінця роботи, на ось почитай "Ізвестія", а я залагоджу одну невелику справу, тоді підемо десь, трахнемо по чарці й перекусимо.

За годину вони сиділи вже за віддаленим столиком, в ресторані “Інтурист” і підіймали по сто грамів за зустріч.

— Розкажуй тепер Павлуша, як це ти тут опинився.

— Розкажу коротко, але нікому ні слова! Закрутив роман з жінкою мого шефа, познайомилася на танцях. Баба козир, десь у московському балеті він її підчепив на свої генеральські петлички. Це вже сьома жінка у нього. І все мені йшло, як по маслу — ночував з нею, як він виїжджав у командировки і взагалі був, як ти кажеш, “антік з мармоладом”.

--- Кажі далі, це цікаво! — заблищали Рудеві очі.

— Тобі цікаво, а мені тепер не дуже, — якийсь лягавий помітив і доніс, що я там пригріваюся. Поїхав шеф знову в командировку, а я до неї. Вже засипали, коли двері потихеньку відчинилися і до кімнати вскочив шеф — в одній руці електричний ліхтарик, а в другій наган.

— Оце картина! Давай далі! — весело потер долоні Рудь.

— Повів він нас, без крику, під наганом, до кухні, наказав їй дістати два півкілограмові шматки мила до прання й посадив за стіл: “Їжте!” Ми пробували відмовлятися від такої закуски, жінка почала плакати, проситися — не помагає.

— Постріляю, як не з’їсте! — заблищав він очима — і довелося трохи спробувати.

— Я знав, що він гарячий, як чорт, бо на допитах прибивав людей до смерті і думаю: поїмо мило, а тоді все одно, постріляє і перестав їсти. Він підступив ближче і наставив наган до лоба. Вже не було голи роздумувати, або чогось чекати, мотонув я рукою, зі всієї сили й наган полетів на підлогу. Кинувся я на шефа, затиснув рота, щоб не кричав. Де ж йому боротися зі мною — він малий, ще й пузатий.

— Запечатали ми йому рота, замотали в ковдру, зв’язали так, щоб не ворухнувся і прив’язали до ліжка, щоб не гунав по підлозі. Швидко повдягалися, вхопили дещо, заскочили ще до мене — я передягнувся в цивільне, узяв гроші і вже за п’ять хвилин до відходу, вско-

чили на Ростовський. І оце сьогодні прибула сюди щасливо. Десь певне ближче від Харкова шукають нас.

— А як же вам було після мила? — сміявся Рудь.

— Та було трохи, але не дуже погано, він не встиг нас нагодувати, трохи погарячився.

— Де ж твоя балерина, чому не привів показати? — весело запитав Рудь.

— Там у одних людей залишилася, покажу потім.

— І що ж ти думаєш тепер робити?

— Хочу чкурнути аж на Далекий Схід, бо тут кінець, життя вже не буде, а там якось дам собі раду.

— Сам, чи з нею?

— Вирішив з нею, баба на ять і закохалася в мене, може й оженюся. А прийшов я до тебе з моїм секретом, як до старого друга. Колись я виручив тебе, а тепер ти мене, Стьопа, виручай. З нашими пашпортами не сховаєшся, десь спіймають. Дістань, брат, для нас пару пашпортів і бланку ЗАГС-у на одруження.

— А ти знаєш, що мені зроблять харакірі, як довідаються? — перестав усміхатися Рудь.

— Ніхто не довідається. Коли б спіймали, навіть не згадаю про тебе й про те, що ми бачились, скажу на товкучці в Харкові купив. Ти ж знаєш, що я не лягавий і розумію, що мені нічого не допоможе, як згадаю про тебе.

— А як мій почерк і серії докажуть?

— Я сам собі виповню, ти тільки дай мені два порожні пашпорти і бланку, з печатками

— Добре, браток, — погодився після короткого вагання Рудь, — тільки щоб усі кінці в воду. З бланкою ЗАГС-у легко, а над пашпортами пильний контроль, але я якось скомбіную для тебе, може потім якихсь двох куркулів виряджу з Ростова й запишу пашпорти на них. Коли ж тобі треба їх?

— Як найшвидше, бо справа гаряча, я вже не можу зі своїм пашпортом показуватися.

— То завтра, о п'ятій, чекай мене біля цього готелю, я принесу. А сьогодні може зі своєю балериною познайомиш? Підемо десь у кіно, а потім повечеряємо!

— Вибач, Стьопа, але ліпше завтра, бо в дорозі

майже не спали, перенервувались і вона вже певне спить.

Він взагалі не хотів показувати Рудеві своєї Христини, не тільки тому, що вона зовсім не схожа була на балерину, а ще й тому, що він уявляв яким поглядом і з яким бажанням Рудь буде дивитися на неї і вже сама думка про це була йому прикрою.

По дорозі Стригун зайшов на базар купити дещо для дальшої подорожі й подарунок Христині. Не зважаючи на пізній пору, базар був у повному розгарі — тепер поприходило сюди й багато тих, що вдень були на роботі. Він не затримався там довго, поспішаючи, з радісною вісткою, до Христини.

Вони вирішили, що найкраще нікуди не йти, а залишитися вдвох і як сонце заходило, замкнулися й полягали в затишній повіточці, на тихому заулку Ростовського передмістя.

— Ти сумувала Христинко, за тою затокою, а хіба ж нам тут не гарно з тобою? — шепотів Павло, обіймаючи її.

— Гарно, мій любий, щоб до віку так!

Вони вирішили ще завтра ввечері виїхати з Ростова...

“А що як передумає й продасть? Нас же завжди вчили так робити — продавати один одного” — з неспокоєм у серці думав Стригун, виглядаючи Рудя з підворотні на протилежній стороні вулиці. Наган, на всякий випадок, був за поясом, під піджаком. Але коли Рудь з’явився біля готелю, ніяких ознак небезпеки не було помітно і Стригун перейшов через вулицю.

— А де ж твоя балерина? — привітався Степан.

— Та знаєш, як то з жінками — перехвилювалася і тепер лежить нездорова.

— Шкода, а я плянував провести гарно вечір, ще й дамочку одну гарну, московську запросив, може й помінялися б на вечір, бо знаю тебе і не вірю, що будеш женитися. А я ще ніколи не гуляв з балеринами, мабуть цікаво, вони так гарно підкидають ногами на сцені.

Колись раніше, така цинічна пропозиція й заувага сподобалася б Стригунові, а тепер вона навіть образила його, але він стримався:

— Може завтра зустрінемося, звичайно не так, як ти пропонуєш, а просто, по-товариському. Вона ще й боїться йти десь із своїм паспортом.

— Приніс тобі другі — тихше озвався Рудь — ходім до ресторану.

— Ходім десь краще в інше місце, нас уже тут бачили й недобре, як хтось запам'ятає про нашу зустріч — ще перевіряв Стригун, допускаючи можливість засідки.

— Мені все одно, ходім, тут недалеко є другий.

В ресторані, обережно розглянувшись навколо, Рудь передав йому два новенькі паспорти, бланку від ЗАГС-у на одруження й невеличку пляшечку чорнила:

— Ось на, тільки могильний секрет! Навіть щоб балерина не знала де дістав. Знаєш, як буває з бабами — сьогодні добра, а завтра очі кислотою випече. В пляшечці спеціальне анілінове чорнило, що ним ми завжди виписуємо паспорти, щоб легше розпізнати підробку.

— Дякую тобі, Стьопа, а за секрет будь спокійний. Ти справжній друг, я бачу, може й я ще коли стану тобі в пригоді.

— То вже зроблене й нема чого дякувати. Разом їли гіркий хліб, може ще доведеться, бо сьогодні в партії, на білому, а завтра, за якесь необережне слово, “душа лубезний” скрутить за голову, так як ми сьогодні других крутимо і на Сибір, або й під стінку. Я вже не раз думав про це, тільки нема з ким поговорити, один одного боїться, а з тобою ми вже перев'язані вузлами.

Майже дві години, сиділи вони за столиком, у віддаленому куточку, випиваючи потроху й закушуючи,

— Коли ж ви відїжджаєте?

— Через день-два.

— Може вже й не побачимось ніколи, як будеш так далеко. Але кажуть, що лиш гора з горою не сходиться. Може й мені доведеться коли на Далекий Схід. Напиши де будеш, тільки не через міліцію, запиши домашню адресу. А завтра приходь із своєю балериною, може ще встругнемо щось на прощання.

— Добре. Ще одне забув тобі сказати: я знайшов дещо на дорогу, в письмовому столі у шефа. Ось на,

вип'єш і ти колись чарку за моє здоров'я — пересунув Стригун по столикові, прикривши рукою, пачку нових сторублівок Рудеві. — Тільки вважай, бо вони новенькі, краще пом'яти.

— А тобі вистачить на дорогу? — прикрив Рудь пачку своєю рукою.

— За мене не журися, вистачить. Ходім уже.

— До завтра — міцно потрясли вони один одному руки на роздоріжжі.

З великою тривогою чекала Христина Павла:

“Десь так довго забарився, чи не сталося яке нещастя?” — ходила все виглядати до воріт і нестримно побігла на зустріч, коли Павло показався з-за рогу.

— Все добре, Христинко — радісно озвався він — пашпорти й посвідка на одруження в кишені! Я казав тобі, що з нами нічого лихого не станеться, як ми будемо вдвох. Тепер треба придумати лиш гарні імена. Але писати нема чим, забув купити.

Христина позичила у господині саморобну дерев'яну ручку, з заржавленим пером, прив'язаним ниткою й вони посідали на лавці, біля маленького столика в садочку.

Павло почистив кінчиком ножики перо, спробував на папірчику чи добре пише, й затуливши долонею пашпорт від Христининих очей, старанно записав собі ім'я: Павло ГЛОБА.

— Ось, Христинко — простягнув він їй пашпорт. — Ти журилася, що втратила гарне ім'я, маєш його знову.

Прочитавши напис, Христина підбігла до нього поза столиком і притиснувши обома руками його голову до своїх грудей, схилилася щокою до волосся. На її віях зачепилися дві сльозинки радості:

— Я навіть ніколи не уявляла, що ти зробиш мені таку радісну несподіванку.

— А я подумав, Христинко, про це ще тоді, як ти з жалем говорила про свою родину й про своє втрачене ім'я.

За місце народження вони вибрали Макіївку — місто, де пересідали на потяг до Ростова, назвавши в до-

кументі вулицю, яку бачили, проходячи біля станції. Потім Павло виповнив ще документ про їхнє одруження, записавши, що сталося воно якраз у той щасливий день, коли Павло вперше побачив Христину в повітці, з дійницею в руках.

— Нам скоро доведеться ще одне ім'я придумати, — схилила Христина голову Павлові на плече.

— Навіщо? — не зрозумів він.

— А ти не догадуєшся? — радісно й засоромлено прошепотіла Христина.

— Христинко, моя любя, — пригорнув її Павло — я не уявляю, як то бути батьком, але мені здається, що так гарно як тепер, коли ти мені сказала. І як буде хлопчик, ми назвемо його Романом, а як дівчина — Христиною, щоб аж дві Христини були в мене, велика й маленька.

— Нам тільки треба скоріше повінчатися, бо як же це може бути радісним без того?

— Повінчаємося, моя Христинко, може навіть десь по дорозі, як буде нагода. А ось уже маємо посвідку про одруження і вона важніша ніж та, що ти мала, бо та була насильна й без любови, а ця ось з отакою! — пригорнув він її до себе зі всієї сили.

На другій блянці, "позиченій" у Ніткіна, Павло написав посвідчення:

Пред'явитель сего — передовой механік Запорожского завода Коммунар Павел Глоба, соответственно со своим желанием і согласіем дирекції завода, уезжает, вместе со своей женой Христиной, на работу во Владивосток.

Ввиду того, что Павел Глоба, на протяжении своей пятилетней работы на заводе, проявлял образцы ударничества і классовой сознательности, партийный комитет завода Коммунар просит все соответствующие организации во Владивостоке, оказать товарищу П. Глобе і его жене всемерное содействие.

Секретарь Партийного Комитета

— Бачиш Христинко, як корисно побувати в советській школі! — показав він документ.

Написали вони ще й листа Рудеві, що виїжджають несподівано раніше, ніж плянували і тієї ж ночі, без пригод виїхали на Далекий Схід.

РОЗДІЛ 20

БЕЗКІНЕЧНО далека дорога від Ростова до Владивостоку. Через широкі степи; через розлогі долини й річки; через гори високі, провалля й тунелі; по безбережних Сибірських хашах; через Алтайський край; по над суворим, казковим Байкалом, що люди кажуть має підземний тунель аж до льодового океану; через Монголію й Біробіджан, з субтропічною рослинністю, — простяглася вона, майже на 10000 кілометрів, аж до затоки Петра Великого, на Японському морі. І здається, нема їй кінця-краю.

Більш як три доби їхали Павло й Христина до станції Курган на головній Сибірській залізничній магістралі, де проходить блакитний експрес Москва-Владивосток. Дістати місце в цьому привілейованому потязі було нелегко. Заплативши щедро залізничникові, вони лиш дістали обіцянку, що за два-три дні виїдуть.

Недалеко від станції, знайшли вони собі малесеньку кімнатку в рубленій хатині, де жило двоє стареньких і пішли до міста купити собі дещо на базарі. Біля рундука, де продавався хліб без карток, сидів на землі, з торбиною через плече й дерев'яною мисочкою в руках, сліпий чоловік, оброслий сивим волоссям, що спускалося аж до плечей. На його грудях, поверх сірої, полатаної в кількох місцях сорочки, звисало від шиї, на мотузку, вирізблене з дерева невелике розп'яття.

— Подайте Христа ради шматочок хліба! — промовляв він час від часу жалібним, старечим голосом, простягаючи вперед дерев'яну мисочку. Одне око його було зовсім закрите повікою, а замість другого, зіяло до неба велике жовте більмо. Жаль проймав добре серце при одному погляді на цього нещасливого, старень-

кого. Але мало хто звертав увагу на нього, лиш зрідка, якась милосердна душа, клала на мисочку тоненьку, доважену продавцем, скибочку хліба.

“Може й батько мій просить десь так Христа ради?” — зещеміло від жалю Христинине серце й вона схилилася біля старця:

— Звідки ви, дідусю? — озвалася вона ласкаво до нього, торкнувши за руку.

Чоловік повернув голову до неї й наставився більмом, ніби розглядав пильно, радий що хтось привітно озвався до нього.

— Я тутешній, дочко, з Кургану. Тут і народився й виріс і постарівся.

— З ким ви живете?

— Сам, дочко, сам як палець! Померла моя старенька три роки тому, а сина забрали десь, та й слід за ним пропав. Може догодував би на старість сліпого батька.

— А як же ви самі дорогу сюди знаходите?

— Той добрий чоловік, що дав мені притулок, приводить мене вранці, а ввечорі забирає. А я з ним хлібом ділюся, як випрошу.

— А пенсії вам не дають?

— Не дають, дочко, бо я священником був. А якби й давали, то як проживеш місяць за 40 рублів? Добрі люди подадуть шматочок хліба, та тим і тримають мене на світі. Молюся Богові, щоб прийняв мене старого на той світ скоріше.

— Я зараз ще прийду дідусю, піду скажу чоловікові, щоб і для вас хліба купив.

— Дякую тобі, дочко, що пожаліла мене, нехай Бог щастя й здоров'я пошле тобі й твоїм дітям.

За хвилинку Христина знов нахилилася біля старця, з несподіваною, радісною надією:

— А чи є десь церква у вашому місті?

— Було кілька, тепер лиш одна лишилася, замкнена. Три розібрали, а в цій, що лишилася, збіжжя зсипають. А священників десь повивозили. Були б і мене вивезли, коли б не осліп.

— А чи не могли б ви нас звінчати дідусю? Не було

нам де шлюб взяти, лиш у ЗАГС-і розписалися — запитала Христина тихенько.

— Міг би, доню, але нема де й книжок та одягу церковного не маю. Забрали все, — книжки попалили, а з риз ярмулки собі пошили. Лиш оце розп'яття, з престолу Божого, що маю на грудях, залишилося в мене. Та й не бачу я нічого, скрізь мене треба за руку вести.

— А ви може напам'ять молитви знаєте?

— Знав, доню, забув дещо, треба б пригадати.

— Знаєте що, отче-дідусю, — з радісним хвилюванням говорила Христина — скажіть нам де ви живете й пригадайте молитви увечорі, а завтра ми приїдемо за вами й звінчаєте нас у тих людей, що ми живемо, або десь за містом, як вони не захотять. А ми вам добре віддячимося.

— Добре, доню, тільки щоб ніхто не знав, бо як проженуть з базару, де я тоді шматочок хліба випрошу? А звідки ж ти приїхала? Я чую, що говориш не по-нашому.

— Ми здалека, дідусю, з України.

— Я був там, ще замолоду — розкішна, соняшна сторона і люди там не такі холодні, як тут, щирі, привітні. Отак як оце й ти, що обізвалася до мене, ніби рідна. А де ж батьки твої?

— Мама померли, а батька й брата забрали десь на Сибір та й не чути вже більш ніж 5 років.

— Я помолюся за них сьогодні увечорі, щоб Бог їх урятував. Як їхні імена?

— Тата звали Петром, маму Марією, а брата Романом.

Підійшов Павло з хлібом. Христина взяла у нього одну хлібину й поклала старому в торбу за плечима...

Старенькі господарі не тільки не заперечували, а були навіть раді, що в їхній хаті, так несподівано, мала відбутися урочиста okazія. Вони знали сліпого отця Луку з базару й самі колись ходили до його церкви. Господар навіть сам запропонував, що привезе завтра священника до хати. І Павло з Христиною пішли знову на базар купити свічки, нову одягу священникові й дещо на "весілля". Знайшли навіть персні до заручення.

З глибокою вірою, підвівши незрячі очі до неба, молився тремтячим голосом священник, перед розп'яттям, що лежало на столику — щоб Бог з'єднав душі молодих своїм благословенням, щоб послав їм нащадків, радість, спокій і побожність у подружньому житті. Не міг не почути Бог цієї щирої, екзальтованої молитви. Навіть Павло, що ще ніколи за все своє життя не був у церкві і не розумів навіть, що то таке побожний настрій, відчував у серці якесь дивне, незнайоме хвилювання.

Після вінчання, коли Христина з господарями готували "весільний" обід, Павло завів священника за руку до своєї кімнати:

— Ось тут вам 3000 рублів — купите собі харчів, чи одяжину. І не говоріть нікому, що я вам дав — шепотів він, щоб господарі не почули.

— Де ж так багато грошей за вінчання? Не треба мені нічого, досить того, що одяжину купили.

— Візьміть, дідусю, пригодяться. Нема кому вам допомогти.

— То спасибі, сину мій дорогий, добре серце маєш. Нехай Бог охоронить вас обох від усякого лиха й пошле вам діточок і щастя. А я щодня молитимуся за вас.

І мабуть перший раз у своєму житті, відчув Павло, що народжується радість у душі, коли зробиш знедоленій, безпомічній людині добро. Здавалося якийсь особливий день у житті прийшов сьогодні до нього.

— Я така щаслива Павлусю! Тепер я відчуваю, що ми з тобою одружені насправді й радісно мені, що гріх мій змився з душі — шепотіла біля вуха Христина, коли вони залишилися вдвох увечорі.

— Який гріх Христинко?

— А той що жили ми з тобою невінчані. Моє сумління не було чисте, здавалося часом, що мама й тато докоряють мені за це, а тепер і вони спокійні. І так легко мені на серці, я горда тепер, що ось тут росте плід нашої любови — притулила вона його руку попід гарячі груди й пристрасно обвилася за його шию руками.

Через день, вони вже їхали далі блакитним експресом. Безкінечно стукотіли колеса, з дня на ніч, з ночі

на день — по рівнинах, через лісові моря, по мостах над проваллями, через гірські тунелі. Але дорога не втомлювала. Для Христини, що лиш чотири рази, за все своє життя, їхала залізницею і то недалеко, ця подорож здавалася якимсь особливим святом, — вона раділа як мала дитина, що перший раз їде потягом. Все було таке цікаве за вікном і навколо. Майже на кожній зупинці, витягала вона свого Павла за руку на перон — прогулятися, щось купити.

На довгих зупинках висипалися з експресу майже всі пасажери, поспішаючи до продавців на пероні. Діловито метушилися чоловіки в полосатих піжамах і жінки в квітчастих, саморобних халатах, торгуючися з продавцями. Здавалося всі були якісь особливі, празникові, не такі, як звичайні пасажери, з брудними клунками, в потягах місцевого призначення. Тут їхали тільки привілейовані — цивільні й військові з службовими відрядженнями, переважно на керівну роботу на Далекий Схід, чи в більші Сибірські міста. Це був особливий потяг, бо в ньому кожний мав своє місце. Тут не треба було продиратися через стовпище з клунками в коридорі, щоб відвоювати собі два ступні на підлозі. І люди були веселіші, привітливіші, не чути було звичайної лайки, суперечок. Часом, навіть якийсь веселий незнайомий обходив від купе до купе, з пляшкою горілки й чаркою в руках, — познайомитися.

Вечорами, з якогось купе виривалася пісня, інші підхоплювали її й пісня наростала — відчувалося, що в цій іншій державі на колесах, вільніше дихати, ніж там дома, де чоловік мусить слідкувати за кожним своїм кроком, за кожним словом.

В купе трапилися їм приємні сусіди — молодий інженер з України — Степан Демчук, що по закінченні суднобудівного інституту, дістав відрядження на роботу до Владивостоку і його дружина — Марія, що закінчила торік фармацевтичний технікум. Вони поженилися лиш п'ять місяців тому. Мали вони з собою патефон і кожного дня перегравали свої два десятки платівок. За довгу дорогу вони здружилися, ніби вже цілий рік жили разом і вирішили шукати собі мешкання у Владивосто-

ку, десь недалеко одне від одного. Через місяць по приїзді, Павло перекупив 4-х кімнатну хату у робітника, що залишав Владивосток і Демчуки оселилися в Павловій хаті.

В квітні 1936 року народився у Христини син. На згадку про брата, назвали вони його Романом.

РОЗДІЛ 21

РОМАН і Мішка проспали в очеретах до полудня. Якби сонце не припекло, спали б, після вчорашньої подорожі, ще довше.

— Де ми? — раптово підвівся спросонку Мішка, скидаючи з себе шинелю.

— Та тут же в очереті — сидів проти нього Роман, спокійно потягаючись.

— Я зовсім мокрий, ніби з лазні, ще й якась чортівня приснилася, ніби десь зовсім в іншому місці. Але виспався добре — простяг Мішка затерплю ногу вздовж човна. — Усе спокійно?

— Тихо скрізь, ніде нічого не чути, схованка добра — роздягався Роман і розкладав мокру одягу проти сонця.

— Ну то закуримо. Залишилося п'ять штук — поглянув Мішка в коробку. — Тепер по цілій, щоб голова прояснилася, а потім по половинці. Буду тепер завжди курити “Казбек” — папіроси перший сорт, не дарма наші буржуї їх курять. Цікаво б побачити, як лягаві в Пульмані прокинулись! Шкода що я штанів їхніх не забрав! Вони тепер уже до смерти не куритимуть “Казбек”.

— Других може й шкода було б, але таких, що в цих шинелях ходять — ніколи, знаю я їх добре ще з п'ятнадцяти років — озвався Роман. — Ось тільки цього чоловіка шкода, що бігає десь човна шукає.

— Це дрібниця, почухає трохи потилицю й видовбає собі другого, а може й цей згодом знайде. Він нам потрібний тепер більше ніж йому. Я б заплатив йому

в десять разів, але ніяк. Що ж будемо робити тепер Ромка?

— До вечора доведеться сидіти тут, роздивимось на мапі де ми й подумаємо куди далі.

— А шамать що будем?

— До вечора нічого, а тоді щось придумаємо.

Мертва тиша й спокій в очеретах навколо, все замерло під літньою спекою, лиш зрідка, десь у воді поміж купиною, спросоння крикне стара жаба або пурхне маленька, як волоський горіх, пташка — волове око, що завжди полює, поміж очеретами, за якимись комахами. Близько в затоці підкинулась на воді якась велика риба, певне шука, й знову тиша.

За кілька кроків, поміж купиною, знайшли вони маленьку криничку, з холодною джерельною водою — напилися, повмивалися й посідали біля мапи.

— Ось залізниця й Личкове, а ми десь тут, на закруті річки — показував Роман. А це певне село Рязьке, що ми його бачили близько, на світанку. Я думаю, що нам найкраще їхати човном аж сюди, під саму Маячку, приблизно 70 кілометрів. За дві ночі доїдемо за течією, а потім пішки до станції Білики, приблизно 30 кілометрів. Звідти ти можеш поїхати потягом до Кремінчука й далі до Одеси, а мені річкою й Дніпром яких 80-90 кілометрів до Миколаївки, до дядька.

Насправді Роман збирався їхати до Кам'янського, але з обережності казав до Миколаївки. “Хоч Мішка щирий і добрий хлопець — думав він, — але не знати, що може статися згодом. Краще не казати, звідки виврався й куди направляюся, щоб ще й дядькові не наробити нещастя”.

— Знову ти до Миколаївки? Ідьмо до Одеси разом, з нашим ладутом там не життя, а маліна!

— Я, Мішка, маю інші пляни — десь знайду роботу, а пізніше може й до школи просунуся.

— Навіщо тобі працювати, маєш купу грошей, а наука до чого? Скільки не вчись, усього не знатимеш і дурнем помреш. Ми маємо в Одесі одного, зветься Жорж Северний, він ще за царя в університеті вчився і французьку мову знає так, ніби свою російську і вір-

ші різні розказує, під чаркою. Про Луку Мудіщева знає всю книжку напам'ять і не заткнеться. Каже що то Пушкін якийсь написав, видно якийсь блатняк, бо там такі слова, й у вусі не вміщаються. Тепер і Северний став блатним і каже, що йому найліпше з нами. І працює чисто — підсяде десь у Пульмані, в окулярах, з борідкою, ніби академік, до пасажира і заведе з ним різні культурні розмови про оперу, а потім як той ляже спати й попросить, щоб на його речі поглядав, він і вийде спокійно з його барахлом на якійсь станції. Є часом, звичайно й риск, можна і в тюрму потрапити, але нашому братові й там не погано, не так як тим, що за політику.

— Я не думаю, що мені таке життя сподобається. Я вже бачив одного такого бухгалтера, як Северний, на станції в Харкові, все в мене забрав.

— Спробуєш, подобається чи ні, тоді скажеш. А як же ти без паспорта житимеш та ще й учитися хочеш? Мільтошки, або собачники з ГПУ, підберуть тебе відразу, а на Одеському базарі я тобі дістану паспорт за пару тисяч раз-два. Ти брось, навіть не думай за Миколаївку. Хоч ти й не розказуєш, а я догадуюсь, що й ти вирвався десь з такого місця, як я.

— А де ж я буду жити в Одесі?

— Тим не журись, я організую, там є свої люди, ще й дівчину гарячу тобі знайду. А не сподобається, поїдеш до Миколаївки, але вже з паспортом у кишені!

— Добре, я подумаю, ще є час.

— Давай порахуємо тепер скільки нам спіймалося — запропонував Мішка.

Вони розіклали, на розстеленій шинелі, по десять сторублевих пачок у кожній купці й порахували — рівно 800.000 рублів і 52.300 облігаціями.

— Оце брат ладут! — захоплено потирив Мішка долоні, я ще й не чув, щоб кому з наших таке попалося. Тепер буде життя! Поділимося пополам, бо може десь доведеться в різні боки виривати.

— Ти візьми собі більше Мішка, — запропонував Роман — ти ж у вікно лазив, ризикував.

— Ні, за нашим законом так не годиться, Винесли разом — пополам! — безапеляційно заявив Мішка. —

От комедія, маємо стільки грошей і нема чого пожрать!

Коли почало смеркати, вони зіпхнули човна на воду й попливли затокою до річки. Пакунки й шинелі лежали на дні, прикриті очеретом. На річці й по берегах не видно було нікого.

— Пристанемо до берега недалеко від села, ти сховаєшся в куцах з багажем, а я візьму один жекет і піду щось виміняю їсти, мені більш безпечно, бо я маю посвідку з в'язниці.

Так вони й зробили, як запропонував Мішка. Десь за годину, він повернувся до човна на березі й умовленим сигналом покликав Романа:

— Ну, Ромка, живем! Маємо дві хлібини, шматок сала, десяток варених яєць, курку, огірки, томати, трохи соли ще й куриво! Курка, правда, ще не обскубана, бо господиня прямо на сідалі спіймала, а я поспішав. Я тільки попросив, щоб зарізала, бо сам боюсь. Дала ось ще й рогозяний кошик на додачу, щоб було в чому нести.

— Чоловік її буркотів, що багато дає за жекет, а вона казала, що треба допомогти тій людині, яка з в'язниці вийшла. Питала за що сидів. Я сказав за те, що відмовився до колгоспу йти. То й він подобришав — налив мені сам кухлик молока й відрізав шматок хліба, а потім дав ще жменю домашнього тютюну й шматок газети. Питав де взяв жекет. Я сказав, що хтось забув у вагоні, а я знайшов. Не знаю чи повірив.

— А їй жекет дуже сподобався й прийшовся, ніби на неї шитий. Видно добрі баби спали з НКВДистами, бо в неї груди такі як два великі кавуни, а всі гудзики позаципалися.

— Тепер закусимо, Ромка й закуримо, сідай! — плеснув він Романа долонею по плечі. Поїмо хліба з салом, яєць, городини й попливемо далі, а завтра вдень десь курку обскубемо й підсмажимо. Ще маємо другий жекет і шинелі, їх також десь заженемо, позрізаєм тільки петлички. Живем, брат! — захоплено метушився Мішка. — Ще ось і добра маскіровка на гроші, — показав на рогозяний кошик — дістану й тобі.

— З шинелями небезпечно, можна спійматися — заперечив Роман.

— То ми розпоремо на шматки й поміняємо сукно. З грішми на селі більш небезпечно, ще й не продадуть нічого — подумують, що фальшиві. А крім того, що вони куплять за гроші, як у кооперації нічорта нема?

Попостивши цілий день, хлопці, за одним присядом, з'їли хлібину, більш ніж половину сала, шестеро яєць і з десяток огірків та томатів.

— Добра зарядка на цілу ніч, тепер і гребти буде чим. Ідемо далі — устав Роман, скрутивши товсту цигарку в газетному папері.

— Це вже не такий тютюн, як у “Казбекові”, а справжній колгоспний ардиман — продирає аж до живота — закашлявся Мішка. — Але добре, що такий є. Поїхали Ромка!

Гребли вони позмінно, цілу ніч. Той що не гріб, лягав на дні човна, щоб видно було лиш один силует. Як хтось і помічав човен, певне думав, що якийсь рибалка з сіткою їде. Одного разу, зустрічні рибалки питали, чи зловилося що. — Та є трохи на борщ — відповів Роман. — А вам як зоря показала? — запитав він по рибацькому.

— Трохи брентить, але щось не дуже цієї ночі, мабуть, залягла на дощ.

Коли розвиднилося, знайшли вони невелику затоку, з густими верболозами на березі, недалеко від села Нехворощі. Затягли човна в кущі, перевірили місцевість навколо й полягали спати.

Прокинулись вже пополудні. Ніде не чути людських голосів, ні в кущах ні на річці. Покупалися тихо в затоці і взялися до курки, розіклавши в ямці невелике багаття. Роман, що мав досвід польового куховарства, ще відтоді як пас батькові корови в Забрідді, обліпив курку глеюватою землею й поклав на жар, щоб повідставало пір'я. А потім, настромивши курку на довгу лозину, повертали її вдвох повільно, над вогнем і хоч поприсмалювали в кількох місцях, проте здавалося, що ще ніколи не їли такої смачної. Пообідавши, взялися розпорювати шинель.

— Що ж ти думаєш казати, як запитають де взяв?

— Скажу, що працював у кравецькій майстерні, при в'язниці — шив шинелі і мені дали сукна за ударну роботу, щоб пошив собі піджака й жилетку на зиму — не задумуючись відповів Мішка. — Завтра знову будемо їсти курку й сало, або масло, бо люди на селі обідрані — останнє віддасть за таке сукно. А сукно добре, майже непомітно, що було під таким дощем. Догоджують лягавим, щоб ліпше їх берегли.

— Та певне, бо без них вони вже давно б розсипались.

— А що ти, Ромка, думаєш робити з своїми грішми?

— Ще й сам не знаю. Родичам допоможу, якщо знайду їх, але насамперед треба проскочити, щоб не спіймали й дістати пашпорта, а там ясніше буде. Мені дивно, що ось ми скільки їдемо, а на річці все спокійно, так ніби нас і не шукають.

— Мабуть шукають десь по залізницях, бо до річки всі сліди дощ позмивав.

Увечері Мішка знову проміняв харчів, курива й другий рогазний кошик Романові, цього разу за сукно. Повечеряли й поїхали далі.

Перед світанком, як уже блідли й згасали зорі, підпливли вони до села Маячки. Тут уже треба було вирішити остаточно, як вони будуть їхати далі.

— Так чи інакше, а човна не будемо ще кидати — порадив Роман. — Он з того боку, також очерети, сховаємося там на день, виспимося, а потім ще раз добре роздивимося по мапі й вирішимо.

Цього разу, вони також мали добру схованку. Виспавшись і пообідавши, знову посідали біля мапи. Мішка сам не вмів би зорієнтуватися, але він уважно слідкував за Романовим пальцем і розумів, де вони тепер.

— Знаєш Мішка, ти не сердься на мене, але я таки вирішив, що до Одеси тепер не поїду, поїду до Миколаївки. Там у мене дядько, а може й мама з сестрою там, треба їм допомогти. Як нікого не знайду, їду прямо до Одеси шукати роботи, як розкажеш як тебе можна знайти.

— Тобі навіть безпечніше їхати до Одеси без мене — маєш посвідку з в'язниці, гроші сховаєш у кошику й ніхто навіть не подумає, що там такий скарб. А мені, без документа, буде також безпечніше човном, ніж пішки або потягом — от їде собі якийсь рибалка і вже, а гроші добре замаскую під заднім сідаком.

— Тепер дивись як виходить: човном поїдемо аж до Дніпра, ось сюди, де Орлик і Шульгівка, яких 50 кілометрів. За дві ночі будемо там. Звідти пароплавом поїдеш до Кремінчука й звідти до Одеси, а я човном по Дніпру до Миколаївки.

— Шкода, що не хочеш зі мною до Одеси, удвох було б веселіше і хлопець ти добрий, але за руку не потягну. Тільки гляди не попадишся. Я розкажу, як знайти мене в Одесі, тільки не записуй, а запам'ятай і якби десь спіймали з грішми, не згадуй про мене й про Одесу. Щось придумай на всякий випадок. А за мене ти будь спокійний, я вже митикований.

Наступного дня вони спали біля Китайгороду, а ще за ніч доїхали до Дніпра. Міцно потиснули один одному руки на прощання й розлучилися. Мішка пішов понад берегом, проти течії, куди старенький рибалка показав їм дорогу до пристані, а Роман поїхав рибачьким човном униз по Дніпру, до Кам'янського.

РОЗДІЛ 22

ТЕПЕР, насамоті, Роман пригадав, так виразно ніби це було сьогодні, як батько, вмираючи в Сибіру, наказував йому тікати до дядька в Кам'янське. Адресу він добре запам'ятав — вулиця Артема 57, тільки не знав, чи є ще там дядько.

Він не наважувався їхати Дніпром уночі, щоб не заблудити десь на розгалуженнях течії, або не потрапити, зі своїм легким човником, у великий водокрут. Хоч і добре плавав він, а на цій великій ріці треба бути обережним. Він знав про це ще змалечку, як вони всією родиною їздили громадити сіно в Забоччі, над самим Дніпром. Тепер, опинившись знову на Дніпрі, він при-

гадував яскраво ті соняшні, безтурботні дні дитинства, коли вони з Христиною рвали ожини в кушах на сіно-косі й вудили срібні красноперки в невеликому озері, майже зовсім укритому лататтям з білими водяними лілеями. Потім збирали вони сухі гіллячки в кушах і розкладали багаття, варити юшку з риби.

Тоді тато забороняв їм самим підходити до Дніпрового берега, щоб не потрапили десь у вирву: — “Там є такі великі соми, що проковтне тебе, Романку, як галушку, або течія закрутить і потягне на дно, до водяного” — і Роман з Христиною з острахом позирали на могутню течію величної ріки.

Йому вже скоро 21, він уже набрався сили після того, як вирвався з Сибіру, він уміє добре керувати човном поміж водокрутами і йому так радісно на серці, що він знову в своїй рідній, чарівній стороні. Один лиш острах у серці — тільки б не потрапити знову до того московського пекла, з якого допоміг йому вирватися Бог. Він так давно вже бачив когось із своєї рідні і тепер відчував якесь особливе, радісне, незнане досі, хвилювання, що ось уже скоро може побачить когось рідного, може навіть маму й Христину.

“А що, як нікого вже нема на світі?” — холодила думка спину — й ніби відганяючи її, Роман ширше замахував веслом.

Ще одну ніч переночував він під відкритим небом, зробивши собі гніздо в копиці пахучого пирію, біля затоки, а другого дня пополудні, підплив до передмістя Кам'янського. Він витяг з-під кормового сідака кошик із своїм скарбом, прив'язав свій човен до корчаги, що зарилася в піску біля берега і вмившись, рушив до зовсім незнайомого йому міста. Нічого підозрілого не було в його зовнішньому вигляді, хіба лиш зім'ятий одяг і густа щетина на щоках і бороді. Але так міг виглядати й селянський парубок, що приїхав з кошиком до міста на базар.

Розпитуючи лише стареньких зустрічних, десь за годину він дійшов до вулиці Артема й серце забилося швидше, коли наблизився до кам'яниці 57. Вже не хотів питати будького де саме живе його дядько, а просто

зайшов у двері, з таким виглядом ніби він був тут уже не раз.

На другому поверсі, він постукав до одних з чотирьох дверей, що виходили на площинку сходів:

— Скажіть, будьласка, чи тут живе Руденко Дмитро? — запитав він стареньку жінку, що відчинила двері.

— Ні, він жив у Діброви, на четвертому поверсі, здається в 27 квартирі, але вже давненько виїхав звідси.

— Як виїхав, з міста? — тривожно запитав Роман.

— Не знаю, здається переїхав на другу квартиру. Спитайте тих людей, де він жив, може вони скажуть.

— То дякую вам, вибачте що потурбував, будьте здорові.

— Нічого, яка там турбота. Ідіть здорові — привітно озвалася жінка, зачиняючи двері.

Романові хотілося бігти по сходах, але він стримався, щоб хто не побачив.

В 27-ій квартирі двері відкрила молода, красива дівчина, з грайливими, карими очима, певне ще школярка.

— Скажіть, будьласка, чи тут живе Руденко Дмитро?

— Вони наймали у нас кімнатку, але вже з пів року тому вибралися.

— Десь з міста?

— Ні, на другу вулицю. Ще позавчора до нас заходили. — Романові відлягло від серця.

— Маєте їхню адресу?

— Не пам'ятаю точно, десь тато записали. Зайдіть до кімнати, я пошукаю — привітно запросила дівчина.

— Дякую, я тут почекаю — посоромився Роман свого зім'ятого одягу й щетини на лиці.

За хвилинку дівчина знову з'явилася в дверях.

— Вони живуть тепер на вул. Горвіца 132.

— Далеко звідси?

— А ви не знаєте Кам'янського? Не дуже далеко, за пів години дійдете, а трамваєм часом скоріше, тільки треба пересідати. Ви може їхній родич? — зацікавлено поглядала дівчина на Романа.

— Ні, знайомий. Я з Миколаївки, з того боку Дніпра.

— Почекайте хвилинку, я прикручу трохи примус і покажу вам куди йти.

— Десь учитеся? — запитав її Роман, коли вийшли на вулицю.

— Так, цього року перейшла до десятої класи. А ви?

— Я закінчив колись восьму класу й працював, але хочу ще вчитися, тільки шкода, що старий уже.

— Який же ви старий, скільки вам років?

— Вже 21-ий пішов.

— То хіба ж це старий? — усміхнулась дівчина, перебігаючи очима по його гарному, засмаленому на сонці, обличчі.

— А певне, вам уже дядьком треба мене звати.

— Добрий мені дядько, як ще й борода не виросла! — задьористо засміялася дівчина. — Мені вже 17-ий. А чому ви не побрилися? — дивувалася вона, поглядаючи весело на нього.

— Та ніколи було за роботою на полі — засоромився Роман за свою щетину, що відросла за ці дні.

— Ви давно вже в цьому місті?

— Тато казали, що з двадцять першого року, я не пам'ятаю, бо була маленька.

— А де ви народилися?

— В Харкові... Ви на довго до Кам'янського?

— Не знаю ще, як пощастить знайти роботу, то може й залишуся тут, а потім може й учитися буду десь. Оце йду до Руденків порадитися.

— Ви давно їх знаєте?

— Та вже давненько.

— А чому ж ви раніше ніколи не заходили до них?

— Може й заходив у такий нещасливий час, як вас, дома не було — жартівливо відповів Роман.

— А як вас звати? — не втихала дівчина.

— Роман. А вас?

— Надія. Мені здається, що дядько Дмитро щось загадував батькові про Романа, тільки не пам'ятаю що. Запитаю тата, як прийдуть додому.

— А навіщо вам питати?

— А так, цікаво знати, що то за “дядько” Роман.

Вони дійшли до перехрестя вулиць.

— Мені вже треба вертатися, ще треба обід доварити, доки тато й мама прийдуть з роботи. Там ще й борщ збіжить, чого доброго.

— А ви вже й борщ умієте варити?

— Та певно, що вмю, якже українцям без борщу на світі жити?

— І смачинй удається?

— Колись самі спробуєте, як будете тут, я вам ще й червоним перцем притрушу. Тепер ідіть прямо цією вулицею, аж доки дійдете до вулиці Горвіца, що то був за Горвіц я й не знаю, здається дев'ять кварталів звідси, а там уже самі знайдете номер 132, не забудьте. Як будете в Кам'янському, зайдіть коли з дядьком Дмитром до нас.

— Добре, прийду колись спробувати вашого борщу з перцем. Дякую, що показали дорогу — міцно потиснув він дівчині руку на прощання.

Йому дуже сподобалася ця гарна, струнка, жвава дівчина, з великими променистими карими очима. Чимсь далеким і рідним повіяло від неї. Згадалися відразу ще шкільні роки в Слобідці й Трубичова Галя з двома довгими, блискучими, темно-золотими косами, заплетеними блакитними стрічками. Вона сиділа на шкільній лавці якраз перед ним.

Вже недалеко від 132-го номера він раптом помітив таку знайому постать, що наближалася до рогу, з бічної вулиці.

“Дядько!” — аж стрепенувся Роман, зупиняючись на розі. Серце швидко забилося в грудях і сльози стиснулися в горлі. Він почекав хвилинку доки чоловік наблизився:

— Добридень, дядю, рідненький! — кинувся Роман до нього з відкритими обіймами.

Руденко зупинився на мить від несподіванки, широко відкривши очі:

— Романку!? — вигукнув він, не вірячи своїм очам і вхопив парубка в обійми:

— Як це тебе Бог приніс сюди, мій сину? — і на очах у обох заблищали сльози. Подорожні здивовано оглядалися на незвичайну сцену.

— Потім усе розкажу, дядю, ходімте звідси, щоб люди менш уваги звертали на нас.

— Ходім, сину дорогий, ми ось тут живемо, недалеко. Як же ти знайшов нас?

— Надія показала дорогу.

— Яка Надія?

— З вулиці Артема.

— А, Дібровина! То добрі люди, також були колись хліборобами, та мусіли тікати — стишив голос дядько. — Ото вже той будинок, що ми живемо.

Роман зупинився на хвилинку й затримав дядька за рукав:

— Ви йдіть, дядю, вперед, а я за вами, щоб менше нас бачили разом, бо я без паспорта — тихше додав він.

— Добре, сину, я розумію, заходь он у ті двері. Ми живемо на третьому поверсі, квартира 19, я буду біля дверей... — І дядько пішов уперед, а Роман звернув до краю хідника, ніби шукаючи щось у кишені й за хвилинку направився до будинку на протилежній стороні.

В першу мить тітка не впізнала Романа, коли чоловік завів його до їхньої кімнатки, але за мить кинулася до нього з сльозами на очах:

— Романку, наш рідний! Де ж ти взявся, мій сину? Ми думали, що тебе вже й на світі нема — обнімала й цілувала його, ніби рідна мати, плачучи. Сідай же, дорогий гостю, та розкажуй звідки тебе Бог приніс. Давай твій кошик, я ось тут поставлю його біля столика. Але краще не розкажуй, ти мабуть голодний, зараз пообідаємо, а тоді вже розкажеш — заметушилася дядина біля шаховки й столика в кутку, на якому шумів примус, під білою, емальованою каструлею.

— Ось зараз уже буде готове, ще кілька хвилин. Затрималася трохи сьогодні на роботі — вибачалася тітка.

Кімнатка, в якій вони жили, мала приблизно 20 квадратних метрів. В одному кутку стояло чисто за-

стелене ліжко, з двома, вишитими по краях, подушками. Під протилежною стороною — тапчан, посередині — невеликий, застелений білою вишитою скатертиною, столик і біля нього 4 стільці. В кутку біля дверей — невелика шафа на одягу, а поміж шафою й ліжком маленький комод, застелений вишиваною доріжкою. На протилежній стороні — шаховка на харчі й маленький столик з примусом, замість кухні. Столик і шаховку можна було відгородити від кімнати квітчастою меткалевою завісою. На стінах висіли дві кольорові репродукції українських краєвидів і портрет Шевченка, обрамлений вишиваним рушником, а збоку — невеликий портрет Сталіна.

— Це ми цього анцихриста про людське око тримаємо — тихо озвалася тітка, помітивши, що Роман звернув увагу на портрет. — Я б йому й очі повидирала, якби можна було.

Збоку, біля тапчана, стояла маленька саморобна, помальована білим етажерка, з чотирма полицками, заповненими книжками. Зверху на етажерці стояло дві фотографії, також у саморобних рамках, а поміж ними — сіра мисочка репродуктора центральної радіостанції. І вже далі, нікуди повертатися. Але не зважаючи на тісноту й убогість умеблювання і навіть на те, що в кутку була кухня, кімнатка здавалася затишною і все в ній було ніби тількищо вимите, навіть фартушок на тітчиній спідниці.

— А де ж мама й Христина, чи чули що про них? — запитав найперше Роман.

— Ой сину, не знаємо де вони й що з ними. Двоюрідний брат Пилип писав з Хвилівки, що ніби хтось бачив Христину й маму в Черкасах, після того, як вас забрали і чув десь, ніби Христина вийшла за якогось комуніста і десь вони виїхали втрьох. А від них ані звісточки, мабуть вони адреси нашої не пам'ятають, якщо живі ще.

— Писав Дмитро Пилипові не раз, але той нічого більше не міг довідатися. До Слобідки не хотіли писати, бо там їх нема й не хотіли ми показувати нікому стежки до нас. Писав Пилип, що всіх наших родичів

повивозили і що в нашій хаті живе тепер отой Дока конокрад, а дальші родичі повмирили з голоду в 33-му році.

— А де ж, Романку, тато?

— Поховав їх у Сибіру. Дерево вдарило, а якби й не вдарило, то вже б, мабуть, не жили досі.

— Царство йому небесне! — перехрестилися обоє. — Отак бідний дожився, що й поховали в чужій землі. Казав я йому, щоб тікав зі мною, та все боявся рідне гніздо й землю залишати.

— Наказували мені тато перед смертю, щоб тікав до вас.

— Добре зробив сину, що послухав. Нам Бог дітей не послав, то будемо тобі й за батька й за матір. А про паспорт не журися, щось придумаємо. Казав мені один наш чоловік, що в Дніпропетровському на товкучці можна купити новенький, прямо з міліції, за три а часом і за дві з половиною тисячі. Я такі гроші маю, збирав на хату, але це важніше. Завтра неділя, я працюватиму, але в понеділок маю вихідний день і завтра після роботи — сяду прямо на пароплав і до Дніпропетровського. За три години буду там, десь переночую, а раненько на товкучку, по паспорт.

— Ти ніде не виходь з кімнати покищо, хіба до збиральні — тут спільна є в коридорі — і то прислухайся чи за дверима нікого нема. І як хто стукатиме, коли ми будемо на роботі, замри й не відповідай. А як хто з сусідів може помітив і запитає, ти, Оленко, скажи, що небіж приїхав із села відвідати нас, а може й на роботу тут стане.

— Став уже, Оленко, тарілки на стіл, а я вискочу на хвилинку, дістану на “три п'ятнадцять” — маємо велике свято сьогодні в нашій хаті, вип'ємо по чарці.

По обіді вони посідали на тапчані й Роман розпочав своє сумне оповідання ще відтоді, як забрали їх опівночі з рідної хати. Розказав усе про свої поневіряння, про втечі, про кубанський хутір і про подорож, про подію на Личковому й про сьогоднішню зустріч з Надією. Промовчав лиш про свої відносини з Катериною.

— Було і тут, Романку, страшно-страховище в 1933

році, під час голоду. Забрали товариші в 32 році майже все зерно по селах, прямо з-під молотарок, щоб голодом приборкати неспокійних селян на Україні й загнати всіх на колгоспну панщину. І люди почали вимирати з голоду по селах, ще зимою того ж року.

— Тікали бідні наші хлібороби з сіл до міст і ходили тут, як страшні примари, опухлі, з маленькими дітками, з немовлятами на руках, шукаючи по смітниках шкоринки хліба. Щодня їздили по нашому місті, обгороджені фанерою, повози визбирувати мертвих мерзляків по вулицях, на задвірках, біля смітників. Доходило до такого, не доведи Господи більше, що очманілі від голоду матері їли своїх мертвих дітей.

— Скільки згинуло тоді наших селян — тяжко сказати. Досвідчені люди кажуть — більше — як шість мільйонів. І правду мабуть кажуть, бо знаю сам, що в селах навколо Кам'янського залишилося менше, ніж половина людей.

— Саме в той страшний рік, оцей чорт — кивнув дядько на портрет Сталіна — проголосив гасло: “Жіть стало лучше, жіть стало веселей!” Бодай йому, хоч на тому світі, було так весело, як нашим нещасним людям тоді.

— Ми пережили сяк-так, бо фабричним робітникам давали щодня на картку трохи хліба і ще там щось. Ділилися останнім шматочком з опухлими братами і гроші, ті що назбирали про чорний день, повіддавали. Але що поможеш тисячам голодних крихіткою? Страшно й згадувати про той час, бодай до віку не бачити такого...

Вже по півночі, перевіривши чи не відліпився папірець біля замкової дірочки, тітка обережно розпорола набитий соломною, матрац на ліжку й вони сховали в ньому 350.000 рублів. Облігації й 45.000 сховали поміж пружинами на тапчані, а решту — в кількох місцях, на видатки.

— Якби то людські гроші, я б і не торкнулася до них, бо то великий гріх брати чуже, але взяти від того гаспидського НКВД, нема ніякого гріха. Вони не стільки крові людської випили й людського добра пограбу-

вали. Дай Боже, Романку, щоб ці гроші пішли тобі на все добре.

— Вони не мої, тіточко, а наші спільні. Беріть завжди скільки Вам треба, не питаючи...

Тієї ночі Роман заснув спокійно, з великою радістю в серці, що знайшов своїх рідних. І вже, ніби крізь сон, привидилася йому дівчина з сонячними, грайливими очима — Надія...

— Що то за люди тіточко, що ви жили у них раніше? — розпитував Роман, другого дня, розглядаючи на етажерці фото Надії з батьками.

— Дуже добрі люди, хлібороби з Миргородщини — метушилася тітка знову біля примуса, повернувшись з роботи. — Він був в Українській армії після революції, а як московська татарва знову насунула на Україну і не було вже сили триматися, він, одної ночі, прибув потайки, додому. Порадилися з жінкою й пустили поголоску по селу, що він забитий. Забрала жінка маленьку Надійку та й виїхала до родичів у далеке село. Там вони зустрілися й приїхали сюди ще в 1921 році, як починався перший голод на Україні.

— Тільки нікому про це не згадуй, бо ніхто не знає, крім нас. Він і дядькові довго не говорив, поки не зжилися за шість років, як рідні брати. Їхнє прізвище Діброва. Тепер він працює помічником старшого механіка на фабриці, а жінка рахівником. Вона колись училася на вчительку, але не скінчила трохи. Прогодував би він їх обох сам, бо заробляє добре, але хочять Надійку на лікарку вивчити і десь невеличку хату придбати. А Надійка така гарна дівчина, як сонце і господиня така, що в хаті, як у віночку. І вчиться дуже добре. Та ти ж сам бачив її.

— Так, вона мені показувала дорогу до вас. Видно проворна дівчина. Ви щось їм згадували про мене?

— Дмитро розказував їм уже пізніше, що тебе й тата забрали на Сибір.

— То це вже вони знатимуть, що то за Роман тут з'явився?

— То такі люди, що як і знатимуть, то нікому не скажуть, уже навчені лихом. І до тебе будуть, як рідні.

може ще й поженимо вас колись з Надійкою — ніби жартома додала дядина.

— Та де мені до Надійки, вона тепер доктора якогось буде собі до пари прибирати — ніби з відтінком жалю озвався Роман.

— То й ти можеш учитися на доктора, чи на інженера, ти ще зовсім молодий.

— Це не така проста справа для мене. А чому ви від них переїхали?

— Ми не хотіли, але та кімнатка, що ми у них наймали, майже вдвоє менша за цю, ніде було й повернутися і як трапилася нагода дістати цю від одного знайомого що виїжджав, ми й поспішили. Ще й 1000 рублів хабара дали голові жилкопу, щоб прописав тут. Та й Дібровам тісно було в одній кімнаті з дорослою дочкою.

— Хотіли ми побудувати десь на передмісті свою хатину та ще не було за що, бо ні дощок, ні гвіздків і нічого іншого держава приватнім людям не продає, скрізь треба добре підмазати, щоб дістати через задні двері, а на таке ще далеко не вистачало. Та ще й доброго хабара треба дати, щоб землі шматочок на хату відрізали. Зібрали ми трохи грошей, уже після голоду і думали на той рік щось починати з тим. Тепер можна скоріше — кивнула дядина на матрац.

— Певне, тіточко, ми й Дібровам тепер можемо допомогти і надішлемо добрі подарунки всім на хутір. Такі там добрі люди, як рідні, може колись усі поїдемо до них. А вам тепер можна роботу покинути. Лише б мені дістати пашпорта і якимось тут учепитись.

— Дмитро дістане, він уже добре познайомився з тутешнім життям, він знайде де купити.

— От коли б ще десь маму й Христину знайти!

— Як же ти їх знайдеш, сину? Світ широкий, а сліду нема.

— Дивуюся як Христина могла одружитися з комуністом, якщо то правда.

— Мені самій не віриться, але може так сталося, що мусіла, щоб від Сибіру врятуватися. А часом і так

бувало, що одружиться добра дівчина з комуністом та й його на добру стежку заверне.

В понеділок повернувся дядько Дмитро з пашпортом і того ж вечора Роман Глоба, втікач з Сибірського концентраційного табору, перетворився на Романа Руденка, що народився в Кременчуці, саме на Зарічній вулиці, що наполовину вигоріла під час революції. Про вулицю чув дядько Дмитро від приятеля. На другий день, без ніяких ускладнень, Роман зареєструвався в міліції, з допомогою голови жилкопу, що вже був “підмазаний”. А ще через тиждень, він працював на тій фабриці, де помічником старшого механіка був Надійчин батько. Живуче хліборобське коріння міцно зачіплювалося за ґрунт.

РОЗДІЛ 23

БАЖАННЯ вчитися ніколи не виходило з Романової думки, може тому, що в його тяжкому житті шкільні роки залишили найкращі спогади і що вчитися йому було завжди легко й цікаво. Мріяв він про школу й тоді, як вирвався з сибірської неволі й тоді, як знайшов життя на хуторі в тайзі і тоді, як Мішка розрізав чемодан з грішми і тепер, коли мав уже пашпорта в кишені. А ще як довідався, що Надійка мала вступити на той рік до інституту, бажання чомусь розгорілося ще більше і він вирішив неодмінно завоювати й собі згодом якесь місце в школі в Дніпропетровському. Це не була легка справа — треба було насамперед дістати роботу, потім командировку до школи й скласти іспити. А за цей час, він багато забув, навіть з того, що добре знав колись.

“Але я мушу добитись свого!” — не раз говорив він сам собі й тепер, уже ставши на роботу, він не гаючи часу, взявся до книжок. Його першим учителем у новому житті була Надія.

Вже на другий вечір, після того як дядько привіз пашпорт, вони пішли до Дібров і зустріли їх там, як

родичів. Розповідав Роман про своє життя в Сибіру, про те, як поховав батька, про втечу. Тепер він хоче дістати працю й потім учитися.

— Працю я тобі дістану у нас на фабриці, Романе. Станеш ударником, то й командировку до школи дістанеш. Тобі мабуть не треба казати, щоб нікому нічого не говорив про своє минуле, навіть якби хто прикидався до тебе найкращим товаришем. Ти вже досвідчений і знаєш, що сексотів скрізь повно і що треба бути мудрим як змії, щоб не спійматися на гачок. Недобре брехати, але в цій справі мусиш, бо не житимеш на світі. Ми ось тут з Дмитром обміркуємо, що тобі треба казати, як хто питатиме про минуле.

— Ходімте Романе тепер зі мною, я покажу вам мої книжки — озвалася Надійка, що мовчки прислухалася весь час до Романового оповідання.

Вони пішли до тієї кімнатки, де жив колись Романів дядько.

— Раніше я мала своє ліжко за ширмою, в тій кімнаті де батьки, а тепер я вже маю власну кімнатку, як справжня панна, так як у Тичини написано:

Еллади карта, Коцюбинський,
На етажерці лебідь.
Оце і вся моя кімната,
Заходьте коли небудь.

— Чули коли таке?

— Ні, не чув Надійко.

— Надійко, ви кажете? Еллада — то стародавня назва Греції, а хто такий Коцюбинський ви знаєте. Тільки замість Еллади маю ось мапу України. Портрета Коцюбинського ще не могла дістати, хоч я дуже люблю його читати. Ось мій лебідь — погруддя Шевченка на етажерці, а оце й ви зайшли. Тільки я вже знаю, в якій ви Миколаївки і знаю також, чому ви не були поголені, тоді як я вас побачила вперше. І за те, що ви мені сказали неправду, колись розкажете мені докладніше, як ви тікали з Сибіру. Я люблю слухати про цікаві пригоди.

— Я не хотів говорити вам неправду, але ж бачив вас перший раз і зовсім не знав, що це воно за Надійка.

— Я розумію, то я лиш так сказала.

Надійчина кімнатка була не більша за десять квадратних метрів, зовсім малесенька, ніби комірчина, але все в ній разом нагадувало віночок з польових квітів і Романові відразу чомусь пригадався смердючий, брудний, переповнений блошицями, барак сибірського концентраку. “Ліпше смерть, ніж знову опинитися там” — подумав він здригнувшись.

— А тут ось на етажерці всі мої шкільні книжки й дещо з літератури — перервала Надійка чорну Романову думку. — Як любите читати, візьмете собі щось.

— Я дуже люблю читати, але вже так давно тримав книжку в руках, лиш трохи там на хуторі й оці два дні, біля дядькової етажерки.

— Візьміть на початок ось ці дві, вони мені дуже сподобалися: Тіні забутих предків, Коцюбинського й Весна над морем, Шовкопляса. Ви самі відчуєте, що ці книжки прямо налиті життям. А ось тут ще цікава, Фата Моргана, також Коцюбинського.

— Дякую Надійко, я всі ваші книжки перечитаю, всі до однієї. А що означає Фата Моргана?

— По нашому це фантастичне мариво. Це з часів революції 1905 року. У мене тут все цікаві книжки, я купувала тільки ті, що мені найбільше сподобались: ось тут Чорне озеро, Гжицького, а ось Чотири шаблі, Яновського. В цій книжці написано про те, як брати винищували один одного під час революції, замість того щоб спільно бити ворога. Це тато купили мені десь цю книжку. Ось Кобзар — ви звичайно читали. Маю й дві збірки Олеся, його вірші такі, як музика. Я часом деклямаю їх на концерті в школі. Ось Соняшні клярнети, Тичини. Мені дуже подобаються ці вірші, але я не все розумію в них. А ось тут Зруйноване гніздо, Кашенка — дуже цікава книжка про руйнування Запорізької Січі. Десь тато на базарі купили мені, тільки її треба читати так, щоб ніхто не побачив, бо всі Кашенкові книжки заборонені.

— Я читав цю книжку з сестрою Христіною, ще в Слобідці, вона звідкись дістала, але я ще раз її перечитаю. Я пригадував про неї, як нас ганяли росіяни по

сибірських снігах. Я взагалі, Надійко, хочу багато читати і вчитися і заздрю вам, що ви в школі, а ще більше — що на той рік будете вже в інституті. А я позабував навіть те, що знав раніше.

— То беріться до книжок, а я допоможу вам з радістю, хоч і кожного вечора. Трамваем до нас зовсім близько. Як візьметесь добре, то ще може разом і до інституту поїдемо.

— Я візьмуся зі всієї сили, думаю що треба почати з математики, фізики й хемії, бо то найтяжче. Може маєте підручники восьмої класи — я вже завтра почну повторювати те, що вчив колись.

— Так, маю, ось тут вони на нижній полиці. Ви повторюйте самі що зможете, а все незрозуміле приносьте до цієї кімнати. Подобається вам моя кімната? А та вечеря, що я готувала? — несподівано перескочила Надійка.

— Так, дуже і ви також така гарна, як моя сестра Христина — несміливо доторкнувся Роман до її руки біля книжок.

Тієї ночі він заснув з соняшною думкою про Надійку, в його серці народжувалося щось зовсім інакше від того, що було з Катериною на хуторі. Увесь другий день і вечір, майже не відриваючись, просидів він над книжками.

Вже наприкінці серпня, дядько Дмитро купив за 28,000 рублів невелику хату, з маленьким садочком і городом, на передмісті і Роман мав тепер також свою кімнату, з етажеркою на книжки. Над етажеркою він повісив ту мапу України, яку вони ще з Мішкою розглядали у верболозах. Через місяць і Діброви оселилися близько від них, у такій же трьохкімнатній хаті. Хоч і треба було на годину раніше збиратися до роботи, проте так безмежно приємно було жити в своїй власній хаті, та ще й зовсім близько від рідного Дніпра, що ця невігода нічого для них не значила. Вони почували себе тепер справжніми людьми, пустивши корінці на власному шматочку землі.

Вони подарували Дібровам 25.000 на хату і кожна з тих новеньких сторублівок, що вони їх витратили на

хати, побувала спочатку в черевиках і розмінялася в якійсь крамниці, або на базарі. Але Надійка про це не знала.

Відтоді як Роман узяв книжки у неї, він приїжджав до їхньої квартири, а потім приходив до їхньої хати, майже що-вечора, після роботи. Вони сідали з Надійкою біля маленького столика в її кімнаті й працювали часто до півночі. Думав Роман раніше найняти собі на вечірній час якогось студента-вчителя, але кращого й любішого вчителя, як Надійка, не можна було уявити. Вони зблизилися за ці вечори, як брат і сестра. Тільки коли, часом, схилившись над книжкою, вони доторкалися плечем до плеча, в Романовому серці пробуджувалося ще й інше почуття якоїсь особливої радості. Він не мав такого почуття ні до Христини, ні до Катерини.

Тепер Роман навіть не міг собі уявити, що Надійка поїде до Дніпропетровського, а він залишиться тут без неї. Він подвоював свої зусилля й сам не сподівався, що так швидко йтиме вперед. Він був майже певний, що коли так працюватиме до наступної осені, то зможе витримати іспити, навіть до інституту.

Робота на фабриці йшла також дуже добре і вже не раз його ім'я було записане на цеховій червоній дошці. Хоч це й не приносило Романові особливої радості, але промощувало стежку до необхідної йому командировки й він працював на заводі так запопадливо, як і дома.

У вихідні дні, з книжками й харчами, вони з Надійкою йшли до Дніпра й човном виїжджали десь далі, поза місто.

— Он та Миколаївка, що ти з неї прийшов до Кам'янського — всміхаючись показувала Надійка рукою на протилежний бік.

— А в тому напрямі, здається, Харків, де ти народилася — у тон їй відповідав Роман і вони обоє безжурно сміялися, сидячи поруч з веслами.

А Дніпро виблискував під гарячим соняшним промінням, що розливалось з безхмарного, умитого вчорашнім теплим дощем, неба, по всій могутній течії, на чистих піскових берегах, по зеленому морі верболизів і

осокорів на лівому березі. Вони їхали далі, аж доки не видно було людей, витягали човна на пісок і розганялися до води, побравшись за руки. На прозорій, пісковій мілині вони гралися, ніби малі діти, обливаючи одне одного водяними райдугами, а потім запливали поруч на глибоку течію. Вода зносила їх далеко, далеко від човна і вже трохи втомлені, вони спокійно поверталися назад, занурюючи ноги в гарячому, кришталевому піску.

— Так гарно мені тут з тобою, Надійко, ще краще ніж у Слобідці біля Дніпра! Мені так хочеться тепер жити після того важкого сну, що проминув — міцніше стискував її руку Роман.

— І мені також гарно з тобою — соромливо спустила Надія очі на пісок і злегка здригнулася її рука. А кришталеві крапельки скочувалися з волосся, одна по одній, на її налиті молодістю, ще ніким недоторкані, груди. Романові нестримно захотілося вхопити її в обійми, але він не насмівся, щоб не образити.

Попідкладавши долоні під мокрі голови, вони полягали біля човна на піску, налитому сонцем і Надія, запющивши очі, вимовляла свій радісний настрій словами улюбленого Олеся:

...Я співала людям як живуть русалки,
Як у лісі темнім папороть цвіте,
Як ловили щастя неводом рибалки,
Як на небо впало сонце золоте.

І мене любила дівчина школярка,
І жила я часом в серці юнака.
І пливла я вільно, як по небу хмарка —
Тиха і безжурна, ніжна і легка...

— Я знаю звідки це, Надійко, це поезія про три пісні, я читав її у тій збірці, що ти мені дала. Але мені один вірш сподобався ще більше, як цей і я його запам'ятав.

— Розкажи, Романку.

— Я не вмію так гарно, як ти, ти ніби справді пісню співаєш.

— Як умієш, так і розкажи, я не буду розплющувати очей.

— Ну добре, слухай, це про тебе:

Затремтіли струни у душі моїй,
Ніжна, ніжна пісня забреніла в ній.
Що ж до них торкнулось, чи проміння дня,
Чи журба і радість, і любов моя?

Задзвеніли струни ще ніжніш, ніжніш,
Мабуть ти до мене думкою летиш,
Мабуть ти це в'єшся у душі моїй
І крилом черкаєш срібні струни в ній.

швидко повернувся до неї Роман і ніжно поцілував заплющені очі. Надія обвила його за голову налітою сонцем рукою й поцілувала тремтячими, злегка відкритими устами. Потім схопилася з піску й побігла від нього, затуливши уста рукою. Роман наздогнав її біля кущів і обійнявши, ніжно пригорнув до грудей.

— Надійко, моя люба, вибач, я може образив тебе.

— Ні, Романку, — сховала вона очі на його грудях — ти мене не образив, мені тільки соромно стало, що я тебе поцілувала, я ще нікого не цілувала крім мами й тата.

— І ми ж з тобою, Надієчко, також рідні, як брат і сестра. Ще більше, бо ми можемо навіть одружитися, як ти захочеш.

— Як же ми одружимося? Нам ще треба вчитися.

— То й будемо вчитися, так як тепер, удвох.

— Тато й мама не дозволять. Я ще навіть десятирічки не скінчила.

— Як тепер не дозволять, ми можемо почекати. Здамо іспити до інституту й поженимося. Тобі вже буде 18, а мені 22. Хіба ж нема студентів жонатих?

— А ти ж казав, що мені дядьком треба тебе звати, як же нам можна женитися?

— То я пожартував, я ж був тоді з бородою. Чи ти хочеш, Надійко моя рідна, одружитися зі мною? — пригорнув він її міцніше до себе.

— Може й хочу, я не знаю ще. Я знаю тільки, що мені завжди гарно з тобою і як тебе нема, хочеться, щоб ти прийшов і був завжди біля мене. А до тих хлопців, що так залицяються до мене в школі, мені зовсім байдуже.

— Моя люба школярочко, це ти мені такий чудовий вірш сказала, що в моїх грудях ніби пісня співає. Як здамо іспити, попросимо батьків і вони дозволять. Поженимося й поїдемо тоді вдвох пароплавом до Києва й на Шевченкову могилу.

— Тільки батькам нічого ще не згадуй про це, Романку, бо мені ніби соромно.

— Не буду Надійко — ніжно відхилив він обома руками її голову від своїх грудей і схилився до її тремтячих уст. І серця їх билися так близько одне від одного.

Того дня вони не виймали книжок із човна.

— Ми матимемо сьогодні тільки свято наших заручин, Надійко, а вже завтра наздоженемо.

Вони знову гралися безжурно, як діти, на піску і в воді, тільки тепер Роман не проминав ні однієї нагоди, щоб не схопити її в обійми й не поцілувати і Надійка не тікала вже в кущі. Потім розпалили разом багаття, — вона варила луговий куліш, а Роман шукав і підкладав у вогонь сухі гіллячки.

— Це так, як колись у нашому Забоччі, тільки ще краще, бо ти зі мною! — не зводив Роман з неї очей.

А вже коли сонце зайшло й засвітилася ясна зірка біля повновидого місяця, вони повільно підгрибали за течією, сповнені радістю, з тихою піснею на устах:

Човен хитається серед води,
Плеще по хвилі весло,
В місячнім сяйві біліють сади,
Видно далеке село...

— Ой, мамусю, якби ви знали, як гарно було сьогодні на Дніпрі, і вдень і при місячному сяйві! — цілувала Надійка маму. — Поїдьте й ви з татом на другий вихідний день.

— Що ж там було таке гарне доню, що очі твої так блищать?

— Усе, мамусю, і вода й гарячий пісок і пахучі верболози і шеліт листочків на осокомах і срібні хвилі під місяцем...

— І Роман такий синьоокий... — усміхнулася мама.

— Все ніби чисто так, як у тих віршах, що ти любиш читати.

— І Роман також, мамусю... — зачервонілася Надійка. — Він такий веселий і такий щирий до мене. Ми гралися вдвох на піску й у воді, ніби маленькі діти. А потім він збирав дрова, а я куліш варила. А потім співали вдвох на човні. Він дуже хоче щоб ми поїхали разом учитися до Дніпропетровського... І ще щось казав мені, мамусю...

— Що ж він казав тобі доню?

— Я тобі потім розкажу.

— Чому ж він не зайшов?

— Боявся заходити так пізно. А мені ще зовсім не хочеться спати.

— Але йди вже доню, лягай і спи спокійно. Може Дніпро тобі сьогодні присниться.

— Може, мамусю, добраніч! — ніжно пригорнулася Надійка до матері.

Ще довго не могла вона заснути тієї ночі — “так гарно було сьогодні на Дніпрі! І такий любий і гарний ‘наш Роман’, як мама кажуть на нього.”

“Як добре що я не поїхав до Одеси” — думав тієї ночі Роман, засипаючи.

РОЗДІЛ 24

З А півтора дні після розлуки з Романом на Дніпровому березі, Мішка прибув над-вечір до Одеси. Лиш один раз по дорозі, в Новоукраїнці, де він пересідав на другий потяг, була перевірка документів. Перевіряли у декого й багаж. Мішкина довідка з в'язниці була оригінальною, а селянський рогозяний кошик, в якому лежали пачки сторублівок, певне не здавався підозрілим. Що в ньому цікавого могло бути? Хіба шматок хліба, огірок, та ще може пара брудної білизни.

В Одеському вокзалі Мішка вже почував себе, як риба в воді — тут кожний куточок був йому знайомий і хоч не треба було йому полювати тепер за чиїмсь чемоданом, очі самі, за давньою звичкою, перебігали по багажеві, що лежав на підлозі поміж пасажирами.

Мішка пішов прямо до буфету першої класи, замовив собі сто грамів горілки, скумбрію, свинячу одбивну і цигарки “Казбек”. Нарешті він міг попоїсти по людському, бо на малих станціях, через які він переїжджав, полиці в буфетах були порожні.

— Маєш чим заплатити? — підозріло поглянув буфетник на його кошик і зім'яту дешевеньку одягу. — Тут багато таких вештається як ти, що хоче наїстися й утекти.

— Певно що маю, не замовляв би — здавалося ображено озвався Мішка.

— То плати, а тоді принесу.

Мішка вийняв з кишені вже зім'яту сторублівку і дістав 55 рублів здачі. Повечерявши, він вийшов з вокзалу, ніби господар зі своєї хати на подвір'я, важно попихкуючи “Казбеком”.

— Маєш здачу з сотні? — підійшов Мішка, вже у веселому настрої, до найкращого візника, серед тих кількох, що чекали пасажирів на площі біля вокзалу.

— А вам куди? — підозріло зміряв його з ніг до голови досвідчений візник.

— На Пересип, до Портової.

— Далеко їхати, двадцятку буде коштувати.

— Даю четвертну, але щоб віз з форсом — простягнув Мішка візникові другу сторублівку і сховавши заду до кишені, вигідно розвалився в фаєтоні.

— Де ж це ви грошей розжилися? — поцікавився по дорозі візник.

— Моя тьотя померла у Вознесенському, їздив оце на похорон. Бездітна була, залишила мені трохи на науку.

— Де ж ви вчитеся?

— У Водному технікумі — ніби з книжки, не затримуючися, вичитував Мішка.

— Який номер вам треба на Портовій? — запитав візник, доїхавши на Пересип.

— 116-ий — відповів Мішка, знаючи, що це приблизно за квартал звідти, куди йому треба було. З обережності він не хотів під'їжджати прямо до Фросиної хати, де він жив перед арештом. Він не знав навіть прізвища своєї господині, бо ніхто ніколи її інакше не знав як Фрося, лиш позаочно дехто пояснював: “Не знаєш Фросі? — Та ж то та стара бандурша з Портової вулиці.”

За прозорою завісою біля вікна світилася невелика лампа під червоним абажуром — добрий сигнал для тих, що шукають собі інтимного притулку на годину. Мішка постукав так як “свій” і Фрося відчинила двері, не питаючи.

— Мішка! Де ти взявся? Думала потяг десь перехав тебе, що ані слуху, ані духу вже два роки. Заходь! — зустріла його ніби родичка.

— Здорова Фрося, давно бачились! — дружньо поплескав її Мішка по широкій спині. — Вільна моя кімната?

— Я не тримаю тепер постійних квартирантів — так вигідніше — але для тебе, Мішка, двері відкриті.

— Ось маеш наперед — вийняв Мішка сторублівку з кишені.

— Розжився десь? — зблищали очі у Фросі.

— Спіймалось трохи по дорозі. Курим Фрося! — вийняв Мішка “Казбек” з кишені.

Замкнувшись в своїй колишній кімнаті, він поти-хеньку відсунув ліжко й ножем підважив коротку дошку в підлозі. В дерев'яній скринці з під гільз "Каракоз" лежав золотий перстень і 150 рублів — Мішкин давній скарб.

"Добра схованка, коли за два роки ніхто не знайшов" — подумав він, розвантажуючи свій кошик. Дві пачки сторублівків він розгорнув під простинею, щоб зім'ялися за ніч.

Мішка не пішов другого дня реєструватися до міліції, як сказано йому було у в'язниці, а поїхав прямо на Новий Базар, на товкучку і вже за дві години повернувся до своєї кімнати з чемоданом нової одежі, і пашпортом у кишені. Передягнувшись, з портфелем під рукою, він поїхав розшукувати Жоржа Сєверного, того самого, про якого розказував Романові.

Увечорі того дня, Мішка, Жорж і Петька Крючок, вдягнені ніби якісь директори фабрик, з портфелями, — сиділи в колишньому ресторані Фанконі, на розі Катеринівської й Лонжеронівської, їли шашлик і допивали п'яту пляшку советського шампанського. Вони плянували вечірку, що її хотів справити Мішка з нагоди щасливого повороту до рідної Одеси.

В Мішкиному пашпорті, купленому за 30 сторублівків, Жорж записав каліграфічно, що Мішка зветься тепер Дмитром Вознесенським і є студентом Одеського Водного інституту. А щоб запис був більш правдоподібним, Мішка купив собі масивні рогові окуляри, такі як у короткозорого Жоржа, тільки з звичайним, бемським склом. В Жоржевому пашпорті написано було, що він є інженером заводу Азовсталь.

— Погуляєм друзя, щоб знали всі наші, що Мішка Туз повернувся до Одеси. Ти Жорж організуй усе по аристократичному, з музикою, деклямаціями й танцями, так як колись на твоїх іменинах. Ти сам знаєш, кого треба покликати. І продумай усе так, щоб усім було весело і щоб нас не накрыли. Поклич також і того з міліції, що ти знаєш. А гроші мої за все.

— Скільки?

— 10000 досить?

— Якщо бал справжній, мало.

— Як мало, даю 20, щоб знали, що Мішка не скес і що не даром сидів він у в'язниці!

— Де ж ти, студент, підчепив такий куш?

— В Харкові на станції підвезло, за те, що мучився два роки в тюрмі. Попався партійний чемодан, а під одежею лежав товстий бумажник. Дам і вам братішки на папіроси.

— Все буде в порядку, Мішка. За козирного Туза! — підійняв склянку Жорж.

— Ей, челавек! — гукнув Мішка офіціантові — Ще одну пляшку! Давай щонебудь з поезії Жорж! Люблю твої декламації!

Бистри, как волни, все дні нашей жізні,
Что день, то короче к могиле наш путь.

Налей, налей таваріщ заздравню чару!

Бог знает что с нами случітс я впереді.

— патетично продеклямував Жорж, підставляючи свій бокал до пляшки.

Сусіди з-поза інших столиків поглядали в їхній бік, посміхаючись.

— Трошки тихіше, товариші — підійшов до них головний офіціант.

— Не волнуйся, все в порядку — поплескав його по плечу Петька. — За виконання виробничих плянів, товариші! — підняв він свою склянку.

І вже коли всі столики спорожніли, а три товариші допили шосту пляшку шампанського, Мішка покликав офіціанта розплатитися.

— А це маєш на чай — простягнув він йому 50 рублів. — Біжи поклич пароконного з фаетоном, на резинових шинах! Офіціант розкланявся й побіг до дверей — він не міг пригадати, щоб у ці часи дав йому хто стільки “на чай”.

Весело й шумно, виходили три друзі з ресторану, пообнімавшись.

— Подавай! — гукнув Жорж візникові й фаєтон, з форсом, підкотився під двері.

— Прокаті по Дерібасовской полним алюром! Платі Мішка, чтоб знал как ехать! — розпоряджався Жорж.

Мішка простягнув візникові сторублівку. Вівник сховав гроші в кишеню, завернув на Дерibasівську й фаєтон помчався повним ходом, широкою, вже майже безлюдною, вулицею.

На последню п'ятьорку
Найму тройку лашадей,
Дам я кучеру на водку —
Паганяй, брат, паскарей!

затягнув на весь голос Жорж, розвалившись в фаєтоні, а Мішка й Петька підхопили, заглушуючи стукіт коліс по брукові. На розі Преображенської засюрчав міліціонер.

— Не зупиняйся, повним ходом вперед! — крикнув Жорж візникові й фаєтон, м'яко погойдуючись на ресорах, мчав далі.

РОЗДІЛ 25

АРМЯНИН Папаньян ще перед революцією мав велике квітникарське господарство на околиці Одеси. Його просторий будинок і теплиці стояли осторонь від інших будівель, недалеко від моря. Скоро після революції, господарство реквізували й Папаньяна прогнали з батьківського місця. Хата стояла пустою, а діти повибивали скло в теплицях, — замість квітів загніздилися там горобці.

За часів НЕП-у, Папаньян знову десь виринув, як з-під землі, заорендував у держави свій знищений маєток і за пів року, ніби на помах чародійної палички, знову зацвіли квіти в теплицях і на грядках, знову покотилися вози з квітами до Одеси. Вдержався якось Папаньян, що вмів догоджати начальству і після НЕП-у, тільки вже не орендарем, а завідуючим у державному квітниковому господарстві.

Вже не раз збиралися в нього теплі, одеські хлопці спокійно погуляти, навідлюдді, бо в місті не так безпечно було зустрічатися веселою компанією. А секрету Папаньян не зрадить. І барильце доброго вина, десь на за-

Іжджому кораблі, дістане й закуски такі, що в крамницях не знайдеш і першоклясних циганських музикантів. Навіть — веселих дівчат, при потребі, — лише 6 гроші й люди такі, що не підведуть. Тому Жорж і вирішив організувати Мішкину вечірку у Папаньяна. Він домовився з ним про все, навіть про невеликий прогулянковий катер, що якимсь чудом залишився досі в приватному володінні.

Одеса, велике портове місто, ще з царських часів вважалася столицею найспритніших злодіїв, недарма люди казали: “там такі є, що на ходу підметки відріжуть і не почуєш”. Розповідали навіть, що один такий пацієнт, витяг у лікаря з кишені під час операції золотий годинник. З Одеси, звичайно, виходили й різні легенди про відважні злодійські вчинки і злодії, по всій колишній Росії, звали те місто “Одеса-мама”. Притягало воно до себе, як магнетом, злодійський елемент зі всієї Російської імперії.

Не втратила Одеса цієї слави й за советських часів. Після революції, товариші повистрілювали, повивозили баржами й поскидали в море, багато одеситів, але на зміну їм народжувалися й прибували з усіх-усюд інші. І навіть у 1935 році, коли Мішка повернувся до Одеси, чотири великі чорні базари ще продовжували там своє існування, не зважаючи на майже щоденні облави міліції. Живучий підпільний світ приватної ініціативи не здавав своїх позицій...

Шістнадцять візників звозили До Папаньяна, надвечір, у суботу Мішкиних гостей — одеську блатняцьку еліту, з тої секції, що спеціалізувалася переважно на розвантаженні чемоданів зі станцій і Пульманівських вагонів, на просторі від Одеси до Ленінграду й від Мінська до Куйбишева.

На початку революції Ленін проголосив привабливе, крилате гасло: “Грабуй нагробоване!” і тисячі людей прилучилися до революції, заради цього гасла, щоб легко й безкарно поживитися чужим добром. А тепер, воно вистрілювало назад — по заможних, партійних чемоданах.

Жорж не кликав на вечірку будького, не було се-

ред гостей якихсь дрібничкових, що полювали за селянськими клунками на станції, чи на базарі, були лиш експерти вищого лету.

Щоб не показувати сліду, гості, як умовлено було, відпускали візників у різних місцях, недалеко від квітничарського господарства й пробиралися до Папаньяна пішки. Вже як почало смеркати, зібралися всі 18 пар. Була вже традиція в цьому середовищі людей, що кожний порядний злодій підбирав собі до серця подругу, не тільки для любовних розваг, а й для злодійських вчинків і, неписаним законом, був зобов'язаний утримувати її.

Серед запрошених був і визначний офіцер одеської міської міліції Карін, звичайно в цивільному одягу. Він приїхав парокінним фаетоном, разом з Жоржем, чорноокою красунею Валею — танцюристкою з оперового балету і веселою бльондинкою Зоєю — давньою подругою Жоржа, головача “чемоданщиків”. Офіцера з міліції знало лише двоє з присутніх, інші просто думали, що це якийсь новий “свій”.

Карін не раз уже допомагав цим людям, в критичній ситуації, попереджаючи часом про облаву, чи обшук. І злодійський штаб не залишався в боргу — Карін діставав свою частину здобичі. Ще вчора Жорж приїхав до нього додому, без будь-яких пояснень передав йому 3000 з Мішкиного скарбу і запросив на конспіративний бал, пообіцявши гарну компаньйонку. Цей зв'язок, вигідний для обох сторін, Жорж тримав у суворому секреті...

Мішка, з своєю давньою приятелькою, чорноокою Маруською, зустрічали гостей при дверях. Праворуч від них, на застеленому білим столику, стояло кілька-надцять бокалів, наповнених старим, кахетинським вином; ліворуч — циганський квартет, з скрипками й тамбурином.

— Здоров Ванька, здорова Верка! Давно не бачились! Вип'єм за зустріч! — віталися Мішка й Маруська, подаючи гостям бокали вина.

— Здоров Туз! За ваше здорв'я! — перехиляли

гості склянки за одним духом. А квартет пригравав їм грайливий блатняцький туш, приспівуючи:

Ой дівочка Надя,
Чево тебе нада?
Нічево не нада
Крімє шеколада!

У великій кімнаті, освітленій двома електричними лампами, затіненими рожевими абажурами, було порожньо — видно повиносили меблі, щоб було де танцювати. Лиш понад стіною, проти дверей, стояв довгий, застелений білою скатертю, стіл, навантажений різноманітними закусками, привабливо розкладеними на тарелях і полумисках. Посередині — смажені качки з печеними яблуками, дві величезні шинки й кришталева чаша з чорною зернистою ікрою. Осторонь — балик із сьомги, золотиста вуджена кефаль, сріблиста чорноморська скумбія, керченські оселедці, холодець з осетрини, покрані телячі язики, ковбаси кількох гатунків і різноманітні салатки. А скраю — круглі, лозяні кошики, з грушами, кримськими яблуками, виноградом. Все, як у першоклясному ресторані дореволюційних часів На іншому столі, праворуч — дубове барильце з старим катинським вином і ціла батарея пляшок, з дорогими контрабандними горілками й винами.

За головним столом, посередині, стояв товстелезний повар, також якийсь армянин, у білому жакеті й кухарському ковпаку, а побіч нього — Фрося й Папаньян.

— Ну як, студент, все в порядку? — підійшов Жорж до буфету з Мішкою.

— На ять, думаю не гірше ніж у Кремлі! Знай наших!

— Публіка, мніманіє! — подзвонив Жорж ножем по склянці. — Друзья і дівочки! Сьогодні ми зібралися привітати в Одесі нашого друга Мішку Туза. Як вам відомо, він два роки працював тяжко на соціалістичному будівництві, щоб справити своїм друзям цей бенкет. Пийте, закушуйте, почувайте себе як дома. Варта стоїть там, де треба. Після закуски буде музика, танці, концерт і прогулянка по морю.

— Прошу всіх випити за здоров'я наших господа-

рів — за Мішку козирного Туза й Маруську! — підняв Северний бокал над головою. Музиканти, музику! І циганський квартет заграв у бравурному темпі з оперети Сільва, приспівуючи:

Частіца чорта в нас
Заключена под час
І сіла женскіх чар
Родіт в серцах пожар...

Атмосфера підігрівалася раптово — Папаньян ледве вправлявся з коркотягом біля пляшок, повар і Фрося, що видно також встигли випити кахетинського, енергійно допомагали гостям біля закусок і за годину пари весело закрутилися в двох кімнатах під звуки вальсу “Дунайські хвилі”.

Вальс раптово урвався й молодий циган з чорними, блискучими очима вийшов посеред кімнати з скрипкою й оксамитним баритоном:

Очі чорніє, очі страстніє,
Очі жгучіє і прекрасніє
Как люблю я вас, как боюсь я вас —
Знать не в добрий час я увідел вас...

— розливалися пристрасна циганська пісня, і гості, побігавши, замріяно погойдувалися усім колом, у такт, а Папаньян обносив навколо, налиті по вінця, бокали.

— Декламацію Жорж! — гукнув Мішка. — Декламацію, декламацію — дружньо підтримали голоси, коли оплески, після пісні, втихли.

В цьому середовищі, байдужому до книжки, на диво, вічно жив сердечний сентимент до поезії, до цікавих оповідань.

Жорж вийшов посеред кола, вже злегка заточуючись на ногах. З довгим, зачесаним назад, чубом, з підстриженою клинком борідкою, в рогових окулярах, він нагадував “вічного студента” дореволюційних часів. Його любимими авторами були Блок і Єсенін і особливо в таких урочистих випадках, як сьогодні. Простягнувши руку, з наповненим бокалом, уперед, злегка примруживши очі, Жорж деклямував патетично, мабуть пригадуючи дні своєї ранньої юности в Петербурзі, коли він належав ще до зовсім іншого світу:

...І веют древнімі павер'ямі
Ея упругіе шелка
І шляпа с траурнімі пер'ямі
І в кольцах узкая рука...

В кімнаті, зовсім несподівано, запанувала мертва тиша
— здавалося Жорж загіпнотизував гостей співучими
словами Блока.

...І пер'я страуса склян'онніе
В майом качаюцца мазгу
І очі сініе, бездонніе
Цветут на дальнем берегу.

— закінчив він “Незнакомку”, підійнявши бокал над
головою. Мало хто з присутніх розумів високопарну гру
слів, але вся деклямація, драматичний тон, інтонація й
поза Жоржа імпонували настроєві й характерові гостей
і Жорж знову, серед мертвої тиші, продовжував на
гучний біс:

Летелі дні, круцяць проклятим роєм,
Віно і страсть терзали жізн' маю
І вспомніл я тебя пред аналоем
І звал тебя, как молодость сваю...

Навіть Папан'ян зупинився непорушно, з тарелею на-
повнених бокалів у руках.

Але вже за хвилину, ніби вітром звіяло ліричний
настрій гостей, коли оркестр після деклямації заграв
у бравурному темпі “Ой-ру”. Танцювали відразу всі, в
буйному темпі, з поцілунками й пригортаннями. Потім
Жорж попросив звільнити місце. Коло розступилося й
квартет заграв “Циганський танок” Брамса. Відчинили-
ся двері біля музикантів і молода циганка, з вогненними
очима, як вихор вирвалася насередину, з дзвінким там-
бурином над головою. Чорне, як воронове крило, во-
лося, перев'язане навкісь жовтою шовковою косинкою,
спало кучер'ями на голі, м'яко заокруглені, плечі. Шов-
кова, золотиста спідниця, з криноліном, защебнута ву-
зенькою бискіткою на голих стегнах, спускалася до са-
мої підлоги, а молоді, пружисті груди просвічувалися,
ніби бурштин, з-під мереживної газової намітки.

Циганці було не більше вісімнадцяти років, вона
була струнка, чудово збудована, експресивна, як Дія-

на. Її появу гості зустріли гучним захопленням, приплескуючи в такт до музики. А танцюристка, здавалося, злилася в одне з своїм тамбурином і квітчастою бравурною мелодією Брамса, звиваючися всім тілом у танку. Очі її іскрилися, як нічне багаття в циганському таборі, біля річки.

— Покачать! — подав команду Жорж, коли танцюристка раптово зупинилася в динамічній позі, з тамбурином над головою.

Хлопці навалою оточили її, підхопили на руки, ніби пір'їнку й підкидали понад голови. А квартет, з класичного Брамса, перейшов раптово, в фокстротному темпі, на "Бублічки", популярні на Одеському базарі й гості знову завихрилися на підлозі, приспівуючи пісню з рідної стихії:

За еті бублічки платіте рублічки,
Платіте рублічки ви поскорей,
І в ночь ненастную, меня нещасную —
Торговку частную — ти пожалей...

Тепер навіть Фрося, що торгувала колись бубликами на базарі, не витримала — вона рвучко скинула свій куховарський фартух і підхопивши, такого ж як і сама, чемпіона важкої ваги — Папаньяна, впливла, як пава, на середину.

— Браво Фрося! Давайте місце! Фрося й Папаньян дует! — порядкував Петька Крючок, відсуваючи танцюристів, обома руками, набік.

Фрося відірвалася від свого партнера й підхопивши руками поділки широкої спідниці, вибивала закаблуками "Бублічки", проти свого компаньйона, що взявшись в боки, вихилявся перед нею, як морж на льоду. А п'яні гості приспівували й приплескували в такт.

— Давай Фрося по-одеському, не стісняйся! Нагрій чуба Папаньянові! — підбадьорювали з гурту й Фрося вище підхопила свої поділки, оголюючи дебелі литки в морських панчохах, витканих синіми й білими кільцями.

Опівночі, вся весела компанія опинилася з квартетом під парусиновим тентом, на прогулянковому кате-рі — відсвіжитися. Безбережний простір спокійного

моря переливався живим сріблом, під місячним сяйвом, під небом засіяним зорями. Тихо стукотіла машина в трюмі і катер, з потушеними вогнями, повільно посувався вперед, віддалік від сонного, безлюдного берега. З під тента на чердаку лунав веселий сміх і розливалася широка, гультайська пісня:

Із-за острова на стержень,
На простор речної вални,
Випливають распісние
Стенкі Разіна челни...

За дві години, бал продовжувався знов у Папаньяна біля буфету і скоро кімната раптом спорожніла — гості розбрелися, парами, понад зеленим берегом, зустрічати світанок над морем. Завмерло все навколо в передранковій тиші. Тихо згасали зорі на небі, лиш тут і там, з шовковистої трави поміж деревами, під таємничим покривом теплої й місячної липневої ночі, проливався пристрасний шепіт.

РОЗДІЛ 26

ШЕДОВГО розгулював Мішка по Одесі. Одного дня, у веселому настроєві, проходив він повз Фото-студію Цімлера на Катеринівській. Посеред вітрини, між фотографіями, побачив він великий, розмальований натуральними кольорами, портрет: молодий, хвацький юнак, з кучерявим чубом і кепкою набакир, сидів на березі моря. На розстеленому перед ним кавказькому, кольористому килимочку, стояла пляшка вина з півналитим бокалом, а біля неї, на тарілці — нарізана шматочками Московська ковбаса й сріблиста скумбрія. Мішка захопився портретом і без вагання відчинив двері.

— Що ви хочете? — спитав його фотограф, оглядаючи клієнта поверх окулярів, що зсунулися до середини носа.

— Хочу зробити великий портрет у кольорах, як на вітрині.

— Чому не зробити? Зробимо. Тільки то артистич-

ний портрет, багато роботи біля нього, багато грошей коштує.

В цей момент відчинилися бічні двері й до кімнати увійшла Єва, тільки не золотоволоса, а обрамлена чорними кучерями, ніби єгипетська красуня, з великими, грайливими карими очима й загорілим, ніби вирізьбленими з темної бронзи, лицем.

Мішка забув про портрет, мабуть і про свою Маруську і витріщився на молоду дівчину. А вона, помітивши той погляд, всміхнулася очима й кінчиками темно-вишневих уст і привітавшись, почала мовчки прибирати в кімнаті.

— Дочка ваша? — безцеремонно оглядав Мішка струнку, гарно збудовану дівчину, з ніг до голови.

— Так, це моя середня, Роза.

— Вчитеся десь? — запитав Мішка дівчину.

— В наступному році закінчую медичний технікум.

— Матимете свого лікаря — присів Мішка, непроханий, на стілець. Він не хотів тепер так скоро виходити звідси.

— Матимемо колись, але ще не так скоро, треба ще до інституту ходити. А ви вчитеся, чи працюєте? — зацікавлено поглядав фотограф на дороге вбрання клієнта й портфель.

— Торік скінчив науку, працюю інженером в Азовсталі — перебрав Мішка на себе титул Жоржа, щоб похвалитися перед дівчиною.

Фотограф пильніше поглянув на нього, мабуть, не зовсім подібний був Мішка до інженера, навіть у масивних рогових окулярах.

— Скільки ж ви заробляєте на місяць?

— Не менше як 2000 — підвищив Мішка вчетверо звичайний заробіток інженера.

— То вам добре живеться! Що ж ви робите тепер в Одесі?

— Маю службову командировку на місяць. Учора лиш приїхав.

— Як же вам подобається Одеса?

— Гарне місто, а особливо море. Але я не встиг

ще роздивитися, та й погано самому, не знаючи міста, не знати, що тут найцікавіше.

— Тепер, у нашій опері, гастроліє Московський Великий театр. Підіть подивіться, якщо зможете дістати квиток у якогось перекупника, бо квитки розпродали всі наперед — озвалася дівчина.

— Я дістану два. Підете зі мною? Бо я навіть не знаю, де ваша опера.

— Якщо тато дозволить, я піду з задоволенням, я дуже хотіла подивитися, але ми не могли дістати квитки.

--- Можна? — звернувся Мішка до батька.

— До опери можна, чому ні?

— Завтра перед вечером я зайду до вас з квитками.

А скільки за портрет?

— Для вас я зроблю за 300.

— Добре, плачу наперед. — Щоб похвалитися перед дівчиною, Мішка демонстративно вийняв з кишені кільканадцять новеньких сторублівків і відрахувавши три, простягнув фотографові.

--- Портрет виходить найкраще, як знімку зробити в соняшний день, перед полуднем. Якщо хочете, почекаємо день-два, сьогодні хмарно. Зможете прийти в такий час завтра, чи позавтра?

--- Певне. А ви Роза не забудьте, що йдемо завтра до опери.

— Я пам'ятаю, але не думаю, що дістанете квитки.

— Завтра буду з квитками, як часи.

Ще того ж дня, Мішка дістав у перекупника квитки, заплативши майже вдсятеро і другого вечора сидів з Розою в льожі бельєтажу, виявляючи значно більше інтересу до сусідки, ніж до вистави Островського. В Торгсині він купив їй скриньку найдорожчих цукерок, а після вистави, коли вони сиділи, обнявшись, на Миколаївському бульварі, над морем, Мішка подарував Розі золотий перстень з дорогим камінцем.

Другого дня він позував до портрету, перед декорациєю зі всіма атрибутами, а ввечері приїхав за Розою парокінним фаетоном. Поїхали вони спочатку до кіно, а звідти до ресторану Інтурист. Мішка замовив

“Де-валяй”, раки й шампанське. Цей ресторан доступний був звичайно тільки для закордонних туристів, або великих советських тузів, а сьогодні — й для Мішки Туза.

Роза була захоплена своїм кавалером, вона не могла навіть уявити, щоб хто з її скромних знайомих дозволив собі таку розкіш. А Мішка розповідав, що дістав багато грошей за винахід якоїсь машини; що скоро, за його успіхи, його мають перевести на роботу до Москви; що Роза йому подобається, більше за всіх жінок на світі і тому подібне. Цього разу Мішка подарував їй дороге намисто і вони заплянували на завтра якусь особливу зустріч, за містом, на Великому фонтані. Щоб тато не заперечував, вони скажуть, що знову йдуть до опери.

Мішкин багатонадійний роман закінчився зовсім несподівано. Цімлер фотографував не тільки клієнтів у фото-студії, а й в'язнів у Одеській міліції. Підозрюючи, що Мішка є якийсь аферист і побоюючися, щоб він не наробив якого лиха з дочкою, що її не можна вже було не пустити з дому, він повідомив кого слід про багатого “інженера з Азовсталі”. І коли Мішка приїхав увечері, фаетоном за Розою, з-поза декорації, біля якої він фотографувався вчора, наставилося дві пістолі:

— Руки вверх!

Мішка негайно зорієнтувався й пробував вислизнути в двері, але міліціонер спритно перетяв йому дорогу. Тим самим фаетоном, що його Мішка замовив на прогулянку з Розою, привезли його до міліції й замкнули, а в кишені знайшли 35 новеньких сторублів. Пригадали про недавній грабунок з Пульмана на залізниці й почали Мішку негайно допитувати, щедро прикладаючи, до нижньої частини тіла, ніжку від стільця. Але Мішка не признався де дістав гроші й де жив у Одесі — казав, що гроші знайшов у чиємусь чемодані, як повертався з в'язниці, а кватири не міг ще собі знайти, бо приїхав лиш три дні тому до Одеси.

Хтось із “своїх” випадково побачив, як везли Мішку “з почетом” на фаєтоні, й повідомив Жоржа. Жорж зустрівся другого вечора з Каріним, розказав йому, що заарештований “студент Вознесенський” — то Мішка,

що справляв бал у Папаньяна й просив виручити якось, пообіцявши добру відплату.

Карін розвідав, що треба було, і за два дні, ще поки не втрутилося в цю справу НКВД, плян було вироблено. Мішка повинен був “нарешті признатися”, що він мав ще гроші й заховав їх у переліску, на глухому передмісті Одеси.

В умовлений час, троє замаскованих, з пістолями притаїлися в кущах на передмісті. І коли два міліціонери приїхали з Мішкою забрати скарб, їх і візника обеззброїли й пов'язали, а чотири друзі втекли фаетоном. Мішка знов опинився на волі, але залишатися в Одесі не міг — Карін поставив умову, щоб він виїхав з Одеси негайно, не менш, як на рік. Слова треба було додержати, щоб не підвести спільника. Опівночі, потайки Мішка і Жорж забрали скарб, схований у Фросі й товариші вивезли Мішку, з Одеси, рибацьким човном, бо на станціях і в порту вже розставлені були стежі.

РОЗДІЛ 27

ВЖЕ вечоріло, коли пасажирський пароплав наближався до Кам'янського. Шуміли гребні колеса, збурюючи по боках спокійне плесо Дніпрової течії і ніби пропливала назад, за водою розкішна панорама зелених, затінених таємничим вечірнім присмерком, берегів. Понад берегом, праворуч пливли рибалки з неводом, на нічні лови, а з лівої сторони, вже недалеко, відбилосся кілька вогників у воді біля пристані. Поза ними, на тлі згасаючого соняшного відблиску, височіли сірі силуети фабричних димарів, з багряними димами й ніби блискуче намисто, розсипалися вогники по хатах, біля берега.

Побравшись за руки, щільно плечем до плеча, стояло на палубі, біля поруччя, двоє найщасливіших на пароплаві — Роман і Надійка. Два дні тому, Роман успішно закінчив конкурсні іспити в Індустріальному інституті, а Надійка здала вчора свій останній, у Медичному. Хотілося відразу їхати додому — похвалитися

своєю радістю, але чекали ще день, щоб довідатися про наслідки іспитів, уже напевне.

— Такий чудовий вечір Надійко! Дивись, он там, біля затоки, під кучерявими вербами, водяний млин — ніби в “Казці старого млина”! Хочеться побігти з тобою по воді, на той берег, на цілу ніч, аж до світанку!

— І мені також, Романку. І щоб нікого не було ніде, тільки ми з тобою, он там, під тими високими, замріяними вербами! Поїдемо завтра туди, ми не були ще там.

— Поїдемо, Надійко, тільки не завтра, а позавтрьому. Завтра маємо найважливішу справу. Сьогодні ти обов’язково поговори з мамою про наші пляни й не відступайся, доки мама погодиться. А завтра ми прийдемо, всі разом, сватати тебе. Я вже говорив зі своїми, перед тим як ми їхали на іспити — вони дуже раді, що що ми хочемо одружитися. Казали, що кращої дівчини за тебе, я б ніде не знайшов.

— А ти їм що відповів Романку? — подивилася на нього Надійка з удаваною допитливістю.

— Хіба ж ти не знаєш? Я погодився з ними, а сам собі подумав, що ти така, як райдуга на небі після грозової зливи — міцніше стиснув її руку Роман — Це ж доля послала мені тебе прямо з неба, за ті страшні шість років у Сибіру.

— О, Романку мій, не знаю завіщо я така щаслива з тобою — прихилила вона ніжно голову до його плеча.

На пристані чекала вся родина.

— Як же ви, діти, зі щитом, чи на щиті? — привітав їх Надійчин батько.

— З двома щитами тату! — радісно відповіла Надійка, обіймаючи маму, ніби цілий рік не бачилася з нею.

— То вітаємо завзятих переможців! Не дарма так добре бралися до роботи цілий рік. Молодці, що не посоромили в університеті нашого хліборобського роду!

— Тепер усі до нас на вареники! — запрошувала мама. — Зголодніли мабуть, діти мої, в дорозі?

— Як би ж ми зголодніли мамусю, як ви з тьотею напукували нам так багато всього.

— Ну, ходітьте студенти, ходімо родичі святкувати перемогу! — радісно запрошував гостей Діброва.

Майже до півночі Роман і Надійка, одне поперед одного, розповідали про свої іспити й свої переживання в Дніпропетровському. А коли Діброва вийшов проваджати гостей, Надійка, як кошенятко, пригорнулася до матері:

— Пам'ятаєте мамусю, ви обіцяли, що виконаєте одне моє прохання, якщо я здам іспити?

— Ну, пам'ятаю доню. І що ж то за прохання таке важливе, що навіть не хотіла мені тоді сказати?

— Дуже важливе мамусю!.. Я хочу попросити вас, щоб дозволили мені одружитися тепер з Романом... і щоб з татом поговорили про це, бо мені самій соромно... Ми любимо одне одного й хочемо бути вдвох навіки... — завмерла Надійка, заплющивши очі на маминих грудях.

Мама мовчала, роздумуючи і промовила за хвилинку: — ми любимо Романа, Надійко, він добрий хлопець, чесний і роботящий, з доброго хліборобського роду, але ж ти молода ще доню, вам обом ще треба вчитися п'ять років. Яка ж то вже буде наука, моє котенятко, як поженитесь та ще й родину матимете?

— Ще краща буде, мамо! Ви ж самі бачили, як ми вчилися з Романом цілий рік. А за п'ять років, я вже бабусею буду. І я, все одно, ні за кого не вийду заміж, тільки за Романа... І ви ж мамусю обіцяли, що виконаєте моє прохання... — переконувала Надійка, вже крізь сльози.

— Ну що ж, доню моя кохана — всміхнулася мама, пригортаючи Надійчину голову до грудей, — якщо вже ти так скоро постарієш без свого Романа і якщо ви так любитеся й будете добре вчитися вдвох, то нехай Вас Бог поблагословить на все добре.

— Ой, мамусю, яка ж ви ріднесенька! — захоплено цілувала Надійка маму. — Вже тато повертаються! Я сховаюся в свою кімнату, а ви уговоріть тата й не замовкайте, аж доки погодяться. Роман завтра прийде свататися... Добраніч мамусю кохана!

За тиждень Роман і Надійка зареєстрували свій

шлюб у ЗАГС-і і того ж вечора відбулося їхнє таємне вінчання в Дібровиній хаті. “Бо що ж то за одруження без священика? Не має воно сили й закону без Божого благословення” — говорили тато й мама.

Не легко було знайти священика — позаарештовували всіх і повивозили кудись, ще раніше, як церкви замикали. Ходив Петро Руденко розпитувати скрізь потихеньку і порадили свої люди, що знали. Знайшов він, таки в Кам'янському, старенького, вже згорбленого, 75-літнього дідка, що був колись священиком у Келеберді, а тепер, врятувавшись якимсь чудом від Сибіру, притаївся щасливо у дочки й працював нічним сторожем у крамниці.

Прийшов він з Руденком, потайки, увечорі до Дібровиної хати й приніс із собою, в чистій полотняній торбинці, свої реліквії з таємної схованки — євангеліє, хрест, требник і епітрахиль.

Вікна в кімнаті були щільно заслонені. На столику, застеленому білою вишиваною скатертю, аж до підлоги, посеред кімнати, світилися дві воскові свічки, перев'язані рожевими стрічками. Між ними, лежали хрест, євангеліє; дві невеликі ікони Матері Божої й Спасителя, що ними колись поблагословила до шлюбу свою дочку Надійчина бабуся; два вінці, викраєні з золотого паперу і шлюбні персні. Перед столиком, згідно з традицією, простелений був вишиваний рушник, що на ньому стали щасливі молоді до шлюбу.

Тихо правив вінчання священик, а побратими — Петро й Карпо, таксамо потихеньку, як колись християни в катакомбах, співали псалми з требника.

— Вінчається слуга Божа Надія слугі Божому Романові, во ім'я Отця і Сина і Святого Духа — старечим голосом проказував сивий, як голуб, священик, одягаючи на пальці молодим шлюбні персні.

— Господи Боже наш! Славою і честю звінчай їх! — благословив він тричі хресним знам'ям молодих, покладаючи їм на голови шлюбні вінці. І пов'язавши руки вишиваним рушником, обвів їх тричі навколо імпровізованого аналою.

Ні боярина, ні дружки не було, — церковний шлюб

треба було зберегти в найбільшій таємниці, бо двері університету зачинилися б навіки для Романа й Надійки, коли б довідалися там, що їх повінчав священник.

— Діти мої дорогі! — звернувся він до молодих, по шлюбі. — Голова моя вже біла, як молоко; похилилися плечі до земі й загасає світо в моїх очах — я вже доходжу до краю моєї життєвої дороги. А перед вами лиш розстеляється вона, в невідому далечинь. Послухайте, в цей великий для вас день, моєї широї, старечої поради: ідіть завжди по дорозі вашого подружнього життя в згоді й любові, помагайте в житті одне одному, бо любити — то значить помагати. Не слухайте тих, що кричать сьогодні на роздоріжжях проти Бога й проповідують зненависть. Не забувайте ніколи, діти мої, що є над нами Великий Бог і Велика Його Мудрість, яка керує всесвітом і нашим земним життям. Без тої мудрости, що освічує наші душі, ми були б лише такими, як хробаки в темряві, під землею.

— І як Бог поблагословить Ваше подружжя діточками, не забудьте про ваш найголовніший батьківський обов'язок — провітати душі їхні світочем Господньої любови й доброти. Нехай ваша життєва дорога постелиться вам не колючими тернами, а весняним цвітом радости й згоди, як співають у нашій стародавній народній пісні:

Де згода в сімействі
Там мир і тишина,
Щасливі там люди,
Блаженна сторона.

І я, смиренний слуга Божий, благословляю вас сьогодні на таку любов і згоду, моєю грішною рукою, во ім'я Отця і Сина і Святого Духа. Амінь.

Не було того вечора ні бенкету, ні музик, як звичайно на весіллі. Поблагословили тато й мама молодих своїми шлюбними іконами й посадили вечеряти на покутті, на батьківському місці, поруч із стареньким священником, що з'єднав душі їхні великою силою Божою благословення. І було так урочисто й радісно за столом, як на Святвечір, коли лиш своя сім'я збирається біля Святої Вечері.

А потім вийшли всі на ганок сказати молодим добраніч. Цього вечора дядько Петро з дружиною залишилися ночувати в Дібровиній хаті а Роман і Надійка пішли до Руденкової. Коли двері зачинилися, й нікого не видно було ніде, вони зупинилися й пригорнулися одне до одного, під зоряним небом:

— Надійко, дружино моя люба, моя райдуго соняшна! — поцілував її палко Роман.

— Романочку коханий мій! Я така щаслива сьогодні, я так тебе люблю... Ще рано спати, ходім ще, хоч на хвилиночку, до Дніпра, туди де народилася наша любов.

Обійнявшись, вони пішли, мовчазливо, стежечкою через пустир поза хатами, до Дніпрового берега й посідали на траві під вербою, біля кручі. Під ногами спокійно розгорнулася темно-синя, широка течія могутньої ріки, з двома самотніми червоними ліхтариками, заякореними на мілині, під лівим берегом. Над головою розіслалося безмежне, темно-оксамитне, зоряне небо. І ніде нікого, тільки вони вдвох, з піснею любови й радости в грудях.

Поглянь, уся земля тремтить
В палких обіймах ночі,
Лист квітці рвійно шелестить
Траві струмок воркоче.
Відбились зорі у воді,
Летять до хмар тумани
Тут льються пахощі густі,
Там гнуться верби п'яні...

— тихо, замріяно деклямувала Надійка пригорнувшись до свого Романа.

— Це так звучить Надійко, як найкраща весільна музика. Я радий, що не було весілля, що ми в цей вечір лише вдвох з тобою, моя кохана! — ніжно прихилив Роман її голову до своєї руки й жадібно припав до тремтячих уст.

— Романочку, мій любий, мій коханий... шепотіла Надійка, приголублючи гарячими, ніжними як оксамит, долонями його лице, волосся.

— Ходім уже додому Надієчко... Ми ще завтра прийдемо сюди...

Він підійняв її легко, ніби дитину, на руки й міцно пригорнувши до грудей, швидко поніс понад Дніпровим берегом.

Другого вечора, щасливі молоді виїхали, пароплавом у весільну подорож до Києва.

Кінець 2-ої частини.

Частина третя

РОЗДІЛ 1

АВАДЦЯТОГО червня 1941 року, у вишкільному таборі бронетанкової дивізії, отабореної недалеко від Києва, відбувалися збори командного складу. Політичний комісар корпусу, товариш Меднік, закінчував свою двогодинну промову:

— ... Товариші! Мілітарна сила ССРСР не має рівної собі у всьому світі! Під керівництвом мудрого вождя й батька народів, товариша Сталіна, наша славна, непереможна Червона армія озброєна найкращою військовою технікою в світі! Вона готова, в любий момент, нанести нищівний удар кожному ворогові, що наважиться, "сунути своє рило в наш советський город", як сказав товариш Сталін!

— Ми знаємо про те, що німецькі фашисти, не зважаючи на підписану умову дружби поміж обома нашими народами, концентрують свої війська біля нашого кордону, оточеного непереможною лінією укріплень ім. товариша Сталіна. Наша розвідка, кожної секунди, слідкує за цією фашистською мишачою метушнею біля нашого кордону. Ця метушня нагадує нам байку про жабу, що хотіла надутися, щоб стати такою великою як віл. Нам смішно навіть порівнювати, економічну й мілітарну силу Німеччини з могутністю нашого, неосяжного Советського Союзу — це означало б, що ми хочемо порівнювати силу слимака й Геркулеса.

— Але коли б ворог наважився напасти на нашу країну мирного соціалістичного будівництва, "ми бу-

демо його бити на його власній території”, як сказав наш командарм, товариш Ворошилов! Ми розторошимо його одним сконцентрованим, могутнім ударом! — бризкав слиною у войовничому запалі товариш Меднік, що його ледве видно було з-поза трибуни.

— Наші славні танкісти, наша сталева піхота, наші горді сталінські соколи зметуть ворога з лиця землі, на фронті і в запіллі!

— Хай живе наш мудрий вождь і учитель товариш Сталін! Хай живе непереможна Червона армія — могутній страж священних кордонів нашої соціалістичної батьківщини! Ура!

— Ура, ура, ура! — розкотилося по залі.

Як і завжди в таких випадках, при кожній згадці про Сталіна, в залі вибухали оплески. А коли низенький, череватий товариш Меднік, з двома ромбами на петличках і комісарською зіркою на рукаві, відходив пихато від трибуни, всі командири “спонтанно” підвелися з місць, з бурхливими оплесками...

О 6-ій вечора, чергова група командирів і червоноармійців дивізії відїжджала, пригородним потягом, до Києва, на одноденну відпустку. Лунко стукотіли колеса через проруб стрункого соснового бору, веселий гамір і сміх розлягався у вагоні, спеціально зарезервованому для відпустників. Два молоді лейтенанти затрималися біля відкритого вікна в коридорчику.

— Ви здається також недавно прибули до дивізії? Я бачив вас кілька разів на зборах і в їдальні, але ми ще не мали нагоди познайомитися. Роман Руденко — простягнув руку один.

— Степан Демчук, міцно потиснув Романову руку сусід і вони обоє повисували голови з вікна, назустріч теплому вітрові, напоєному смолистим запахом, розпаленого гарячим сонцем, бору.

— Чудовий день сьогодні! Добре було б ще покупатися в Дніпрі перед концертом.

— Я також з вами піду, якщо не заперечуєте, ще ніколи не був біля Дніпра, лиш недавно переїжджав через міст, біля Дарниці. Не був також ніколи і в нашій

столиці, аж соромно признатися. Ви були вже в Києві?

— Так, два рази. А звідки ви?

— Родом з Роменщини, вчився в Харкові, а останні 6 років був на Далекому Сході, у Владивостоку.

— Що робили там?

— Працював інженером на судноремонтному заводі, а під час подій на озері Хасан, мобілізували до армії. Через півтора року знов повернувся до своєї роботи, а півтора місяці тому змобілізували там усіх старшин запасу й нашу групу направили, чомусь, аж на Україну.

— А ви звідки?

— З Дніпропетровського, вчився там в Індустріальному інституті, доки забрали на Фінляндський фронт. Але воював недовго — снайпер з дерева підстрелив. Пів року пролежав у шпиталі з раною й відмороженими пальцями, а потім знову продовжував науку. Ледве встиг здати диплом, як мобілізували знову, — маю тепер практику біля танків.

— Маєте родину?

— Так, дружину й чотирьохлітнього хлопчика. Дружина скінчила медичний інститут цього року, працює лікарем у шпиталі, в Дніпропетровському.

— Моя дружина має також медичний фах — скінчила фармацевтичний технікум, вже більш як 5 років і працює тепер в аптеці. Я вже подав заяву до штабу, щоб допомогли перевести її на роботу десь на Україну, бо ж така далечінь простяглася, несподівано, поміж нами. Маю також доню Оксанку, на рік молодша від вашого сина. Плакала гірко, як я від'їжджав, аж серце щемить, як згадаю.

— Скучаю й я за родиною, коли б крила мав, вилетів би оце через вікно й до них, от би радість була!

Біля Жулян потяг зупинився перед закритим semaфором. Віддалік на аеродромі виструнчилося, трьома довгими рядами, кільканадцять літаків.

— Бачите, як багато літаків, було лиш три, чи чотири, як їхав сюди, кілька днів тому. Щось ніби справді порохом пахне в повітрі — стишив голос Демчук.

— І я маю таке враження. Мабуть не даром, гово-

рив сьогодні товариш Меднік так прозоро про німецьких фашистів. Вже місяців два ця дивна кампанія йде — у газетах ще й досі пишуть про дружбу, а в промовах зовсім інший тон.

— Щось непевне відбувається поза кулісами, бо військові потяги йдуть на захід, один за одним. Я думаю, що ми також недовго затримаємося тут.

Вони обидва мали з дивізії картки на ночівлю й харчування в готелі “Червоний Київ” і квитки на концерт у будинку Червоної армії.

— Добре, що ми познайомилися, — покажете мені нашу столицю, вже давно хотілося побачити. Знаєте як їхати до готелю?

— Думаю, що знаю, не заблудимо.

Від широкої вокзальної площі, трамвай покотився вниз по Безаківській, завернув на широкий Бульвар Шевченка, оточений двома рядами струнких тополь і понад зеленим, розкішним масивом ботанічного саду виїхав, під гору, на Володимирську.

— Тут нам треба пересідати.

Вони перейшли широку вулицю й зупинилися на розі.

— Я ще ніде не бачив такого красивого, зеленого міста — розглядався Демчук навколо захоплено. — Що то за будинок?

— Університет, а там он, через вулицю, в парку — пам'ятник Шевченкові, а он там, праворуч — центральна бібліотека, що має більш ніж два мільйони томів.

— А той із скляною банею?

— То будинок Центральної Ради — необережно вихопився Роман і поспішно додав: — колишньої, контрреволюційної...

— Я так і думав. Мені колись тато розповідав про цей історичний будинок — стишив голос Демчук.

— Живий ще тато?

— Помер торік. Працював машиністом на залізниці. А ваш?

— Помер уже давно. Захворів на тиф... А он там далі, по той бік вулиці, виглядає краєчком оперовий

театр, а за тим будинком з банею — Академія Наук. Сьогодні вже мабуть не встигнемо до Дніпра, — поглянув Роман на годинник — але завтра обов'язково поїдемо на пляж, там чудово.

Незабаром вони сиділи за столиком в ресторані, на даху високого готелю на Володимирівській. Навколо розгорнулася чудова, широчезна панорама мільйонного міста, затопленого в зелені, на узгір'ях і в долинах, підперезаного на сході широкою, сріблистою течією Дніпра. Поза Дніпром, ніби лан пшениці, — широка полоса пляжу, за нею — Труханів острів, помережений невеликими, різнокольоровими хатками, а далі верболози й безмежна, зелена далечінь. Праворуч, униз по течії — ажурний ланцюговий міст і в далині за ним — синій Дарницький бір.

— Чудово! Тепер я розумію, чому Христина так захоплено розповідала про Дніпро й про своє Забоччя — озвався за хвилину Демчук.

— Яка Христина?? — широко відкрив очі Роман від несподіванки.

— Христина Глоба, та молода жінка, що ми жили разом з ними 4 роки у Владивостоку. Чому ви так здивувалися?

— Глоба?? Я не здивувався... лиш пригадав, що моя дружина мала колись знайому з таким самим ім'ям: чорнява, з карими очима?..

— То це інша. Та Христина, що жила з нами, мала волосся такого кольору як отой пляж і блакитні очі, от такі як і у вас. Дивно, але навіть рисами обличчя, мені здається, подібна до вас.

Романове серце стрепенулося — ... “Золотоволоса Христина Глоба й Забоччя... це ж напевне вона, моя сестрична рідна!” Йому хотілося засипати Демчука питаннями, але він стримався й повернув лице до Межигір'я, щоб не виявити про себе щось зайве. Він ще зовсім не знає Демчука. А хіба ж мало таких, у цій країні фальшу, що буде говорити з тобою, ніби рідний, а завтра діятиме як Юда?

Роман завжди пам'ятав про це, завжди був насторожі, з кожним словом, кожним вчинком, за всі роки

свого перебування в інституті. Лиш дома, з рідними, він міг говорити одверто. Для всіх інших, він мав завжди наготові фальшивий, огидний трафарет лояльності. Інакше не можна було вижити, особливо в студентському середовищі, де на кожні 8 - 10 студентів є один Юда. І так, дякувати Богу, що мав неймовірне щастя затриматися досі на цьому світі з своїм соціальним минулим. Просто чудо якесь врятувало його, особливо в той страшний 1938 рік, коли буквально в кожному будинку був хтось заарештований. “Десь, мабуть, мама, як не на цьому, то на тому світі, молитесь за мене” — не раз думав Роман.

Демчук здавався щирим, приємним чоловіком, але в таємні закутки душі не проглянеш відразу — кажуть пуд соли треба з’їсти з людиною, доки розпізнаєш її. Роман розпитає його поволі, обережно, а тепер вони підуть розглядати Київ і потім на концерт.

Вже по 11-ій вони повернулися до готелю й сіли вдвох вечеряти, за віддаленим столиком, в ресторані на даху. Роман замовив пляшку Мадери:

— За наше знайомство й за здоров’я наших рідних! — підняв він шклянку до Демчука.

— І за нашу дружбу! — цокнувся Демчук.

По темному простору міста розсипалися тисячі вогників, а Чумацький шлях, висипаний безліччю зір, прослався на небі з півночі на південь, понад ясним молодиком, що золотився над верхів’ями тополь на Бульварі Шевченка. Від пристані на Дніпрі, відпливав, униз по течії, пароплав, з червоним ліхтариком на шоглі й мережею освітлених віконечок, вздовж борту. А з роялю, в протилежному кутку ресторану, тихо розливалася задумлива мелодія Скрябіна.

— Як би радісно було сісти на той пароплав і — до Дніпропетровського, до своїх, отак несподівано! І щоб ви поїхали зі мною погостювати у нас. П’ять років тому, як поженилися, ми приїжджали сюди пароплавом і якраз за цим самим столиком вечеряли з моєю Надійкою, я навмисне його вибрав. Незабутня подорож!

— Ми, з моєю Марійкою, також мали цікаву подорож до Владивостоку в 1935 році. Їхали 12 діб, а ще не

хотілося залишати потяг, ніби в якійсь іншій країні були. Тоді якраз ми й познайомилися з тією Христиною, що я згадував і з Павлом.

— Хто то Павло? — ніби байдуже, запитав Роман, радий що Демчук звернув на найцікавішу для нього тему.

— Чоловік тієї Христини. У них потім народився син і вони назвали його, так як і вас — Роман.

— Справді цікаво! Звідки ж ті люди?

— Він з Запоріжжя, працював там механіком на комбайновому заводі, а вона з-під Черкас, десь недалеко від Дніпра, бо все любила розповідати як їздила, ще в дитинстві, з батьками на сінокос. Розповідала, що ловили там рибу з братом і варили смачну юшку. Весела, щира й гарна жінка. Вони жили, як сестри з моєю Марійкою. І ми з Павлом стоваришувалися, разом і японців били біля озера Хасан. Я маю фото їхнє, покажу вам як повернемося.

— І мама була з вами?

— Ні, моя мама померла.

— А Христинині батьки також там жили?

— Померли обоє, тато здається ще в 30-му році, а мама пізніше.

— Що ж з нею сталося? — з болем у серці запитав Роман.

— Христина казала від запалення легенів.

— То ваша дружина й тепер залишилася з Христиною?

— Ні, вони на жаль десь зникли.

— Як зникли? Заарештували?

— Скажу вам по правді, тільки не згадуйте нікому про це. Якась таємнича історія. За деякий час після того, як ми повернулися від озера Хасан, зайшов до нас один добрий знайомий, також з України. Випили ми по чарці, розговорилися щиріше і той чоловік, назовемо його Х, розказав по секрету, що викликали його до НКВД й допитували про Павла. Павло занепокоївся. Зібралися вони з Христиною швидко і через день, серед ночі, десь виїхали. Скоро після того, викликали мене й дружину до НКВД — допитували де вони поділися,

але ми не знали куди вони виїхали. Наказували нам повідомити негайно, як щось довідаємося про них.

— Коли ж це з ними таке сталося?

— Напочатку 1939 року.

— І ви вже більше їх не бачили?

— Ні. І ніякої звістки не мав.

— Цікаво, що то за історія з ними й де вони могли подітися?

— Не знаю в чому справа, але мабуть мали якусь причину, що так швидко зникли.

Так хотілося Романові розпитати про всі подробиці їхнього життя, але він знову стримався. Ввесь час, вони з дядьком намагалися довідатися щось про Христину й маму, але слід за ними пропав. Тепер він несподівано знайшовся й знову, ніби в морі, потонув.

РОЗДІЛ 2

 Е сонце не сходило, але край неба засвітився вже рожевою загравою. На аеродромі, біля Жулян кипіла робота — кількадесятя робітників метушилося з лопатами, біля вантажних авт, вимощуючи нову цементову доріжку. Віддалік, біля вишикуваних рівними рядами літаків, проходжувалися вартові, з багнетами на рушницях.

— Давай, давай, більше жізні! — підгукував про-
раб у військовій уніформі на перевтомлених робітників.

— Йому добре ходити й покрикувати. Ану сам візьми лопату та й давай! — озвався стиха до сусіда один з трьох біля бетономішалки.

— Як же він буде з лопатою, не бачиш яке пузо, з “соціялістичеським накопленім” підперезав? Наївся одбиваних, а ти працєю голодний — увечорі з’їв шматок хліба й пучку камси з огірком та й досі лопатою вергаю. Паразит советський! Кажуть панів нема.

— Давай, давай хлопці! — озвався третій. — Він також працює, так як той казав: ти рубай, а я хекати-му. Щось видно їм припікає, коли так підганяє цілу ніч.

— А ти хіба не чув як оратор з Обкому на зборах говорив? Німець припікає. Казав будемо захищати щасливу Сталінську конституцію до останньої краплі крові. А мені один точно казав, що нам дала та конституція:

Місячне освіщення,
соняшне отоплення,
заочне питаніє і
гробове молчаніє.

— Ти, Грицько, потіше з такими віршами, бо як почує отой з широким пояском, то таки матимеш гробове молчаніє.

— Та я ж тільки своїм кожу. Усі те знаємо.

— Звичайно, що знаємо, але краще держи язик за зубами, бо наушники скрізь вештаються.

З заходу долетів гуркіт моторів і очі робітників підвелися догори.

— Не разглядиваться! Давай дальше, давай! Єто маньоври! — сердито закричав прораб.

Три літаки показалися високо, за Боярським лісом, знижуючись стрімголов до аеродрому. Замість червоних зірок, на крилах були чорно-білі хрести.

— Без панікі! Єто свої, санітарная маскіровка! — викрикував прораб, побачивши, що кілька робітників кинули лопати на землю, збираючись тікати.

В цей момент з неба заторохкотіли кулемети — сипнуло кулями по літаках і, вже ближче, — по цементовій доріжці, біля робітників. Група їх кинулася тікати до ангарів, більшість попадала на землю. Навколо залунав крик поранених. Прораб перелякано прищулювався за бетономішалкою. За Боярським лісом показалася нова група літаків з хрестами й бомбами і за кілька хвилин, літаки на аеродромі порозліталися на всі боки уламками. Аж тепер, біля одного з ангарів, озвався кулемет протиповітряної оборони, але бомбардувальники були вже далеко. Мабуть зауваживши стрілянину, два з них відокремилося від групи й зробивши півколо над Постом Волинським, завернули назад до ангарів. Упало ще чотири бомби — замовк кулемет і один ангар перетворився на купу румовищ. З поля долітали розпачливі голоси поранених, а літаки з чорно-білими хре-

стами, спокійно пролетівши понад Києвом, завернули на захід...

— Тривога!.. — підхопився Роман з ліжка.

— Мабуть пробна, на маневри... — спутив ноги на підлогу Демчук.

— Щось не подібне, я чув якісь вибухи, ніби крізь сон. Треба довідатися.

Вони поспішно вдягнулися й побігли сходами вниз. У вестибюлі стояло троє військових і один у цивільному — видно щойно пробудилися. Портер тримав у руці телефонну рурку.

— Що сталося товариш капітан? — запитав Роман найстаршого рангою.

— Невідомо ще. Якісь літаки були над Києвом і чути було розриви бомб. Можливо маневри. Портер дзвонив до штабу протиповітряної оборони, але вони нічого певного не знають, також припускають, що це маневри.

— Увага, увага! Говорить штаб Київської військової округи, говорить штаб Київської військової округи! Увага! — обіззався раптом радіо-гучномовець на стіні. — За наказом начальника штабу, всі командири й червоноармійці з військових з'єднань, розташованих навколо Києва, повинні негайно повернутися до своїх частин. Всім іншим військовим, з дальших місцевостей, що перебувають у відрядженні або відпустці, наказано негайно зголоситися до Київського Воєнкомату. Повторюю: говорить штаб...

За 10 хвилин Роман і Демчук вже поспішали пішки до вокзалу, — трамваїв на вулицях не було. Не зважаючи на ранню пору, на хідниках уже метушилися люди, збиралися купками, щось говорили, поглядаючи на небо. Але остраху на лицьях не видно було, здавалося навіть, що люди в якомусь піднесеному настрої, ніби чекають чогось нетерпеливо.

— Що сталося, чому тривога? — звернувся Роман до двох чоловіків, що стояли на хіднику, недалеко від готелю.

— А хіба ж ви не знаєте? Війна почалася — ніби радіючи, відповів один.

— Яка війна?

— З німцями! В Жулянах уже всі літаки поторошили й ангари розбили.

— Звідки ж ви знаєте?

— Сорока на хвості принесла. Уже весь Київ знає про це, а ви військові й не знаєте — не то поблажливо, не то іронічно, озвався другий.

— Не дарма ми говорили вчора, що порохом пахне. От уже й маємо, мабуть негайно на фронт повезуть.

— Фронт не страшний, а от що родина десь аж у Владивостоку, це гірше — зажурено озвався Демчук.

— Надішліть телеграму, щоб їхали негайно на Україну, до своїх.

— Нема своїх — мої батьки повмирали, а жіничних десь вислали, як вона була ще дівчиною — несподівано вирвалося признання у Демчука.

— То телеграфуйте, хай їде до моєї дружини в Дніпропетровське і я напишу сьогодні Надійці, щоб чекала. Гуртом краще собі зарадять, та й родичі наші близько. А на випадок чого, шукатимемо їх разом. В такий непевний час, необхідно мати щирого друга біля себе. І хоч ми ще мало знайомі, але мені здається, що можемо бути вірними друзями один одному, побратимами, як колись казали.

— Ось вам моя рука, на вірне побратимство! — зупинився на мить Демчук. — І дякую за пораду, добра думка! Я так зроблю, як ви кажете, сьогодні ж — потиснув він міцно Романову руку.

— А я тобі, Степане, як побратимові, ще одне хочу сказати, саме тепер, щоб не було вже поміж нами прихованих думок: та Христина, про яку ти розповідав — моя сестра. Не хотів признаватися раніше, бо сам знаєш, як буває в нашому житті.

— Справді?! Як же так могло статися? — здивувався Демчук.

— Довга історія. Стежки життєві часом перехрещуються просто неймовірно, отак як і наші. Розкажу про все потім, а ти мені розкажеш усе про Христину.

— Добре, але ти не журися за неї. Я тобі не сказав усе. Десь за чотири місяці після того, як вони зник-

ли, ми дістали листа від них. Зворотної адреси не було, можливо вони надіслали листа, переїжджаючи кудись. В перший момент, ми думали, що це може провокація, але почерк Христини ми знали добре й було в листі умовлене слово. З ними все добре, вони може десь навіть недалеко звідси. Павло розумний і відважний, зуміє сховати слід за собою.

— Слава Богу, що хоч Христина, може залишалася на світі з нашого гнізда.

На Жулянах потяг затримався довше, ніж звичайно і товариші повисували голови з вікна. На запасній колії стояв маневровий паротяг, з трьома санітарними вагонами. Цивільні й військові зносили до вагонів закритих людей на ношах. Там де стояли вчора, трьома рівними рядами, літаки, догоряли купки уламків.

— Казав Меднік розторощимо ворога одним ударом на його території, а вони покищо нас торощать, за 700 кілометрів від кордону — тихо зауважив Демчук.

— Видно проспали “сталінські соколи”, що навіть з землі не піднялися. Мабуть і далі торошитимуть, бо люди, здається, не дуже хочуть воювати за своє “щасливе життя”. Як поглянеш на обличчя, здається, що виглядають чи не йдуть уже — озвався, вже одверто, Роман. В штабі дивізії метушилися, як у мурашнику. Але й там не знали, чи почалася справді війна, чи сталося лиш якесь непорозуміння. Не маючи досі ніяких наказів і інформацій згори, штаб сам приводив дивізію в повну бойову готовість — командирам наказано бути невідлучно біля своїх з’єднань, наставити кулемети й зенітки до неба, на захід і чекати дальших розпоряджень.

Десь о десятій, гучномовці оголосили, що голова Раднаркому СССР, товариш Молотов має проголосити за пів години надзвичайне повідомлення. Всі напружено припишкли й чекали.

— “Граждане Советского Союза!” — нервозно хрипів через мікрофон товариш Молотов. “Немецькі фашисти, без аб’явлення вайни, вераломно напали на священніє граніци нашей великой страны... но враг будет уничтожен, победа будет за нами!”

“Дивно! Ще ж зовсім недавно Молотов і Ріббентроп

також щиро всміхалися один до одного на сторінках московської Правди” — подумав Роман, вислухавши повідомлення.

І вже на другий день, Інформаційне Бюро з Москви, розпочало передавати фантастичні історії про перемогу Червоної армії на фронті. Гучномовці розповідали про те, як невелике з'єднання героїчних советських танкістів розгромило доценту німецьку танкову дивізію; як червоноармійці Іванов і Степанов захопили в полон, серед ночі, цілий штаб німецької армії; як колгоспник Дубенко, з прикордонної смуги в Західній Україні, розкрутив залізничні рейки й пустив під укіс німецький ешелон з танками й амуніцією; як робітник Димін пробрався вночі на німецький аеродром і підпалив десятки літаків, пообливавши їх бензином і т. д. Керівник Інформбюро Лозовський закликав винищувати шпигунів, диверсантів і всіх, що поширюють “злісні провокаційні інформації” про становище на фронті. “За родіну! За Сталіна!” — лунав бойовий клич і марш “Победа” на закінчення радіо-передач.

Але не зважаючи на всі ці повідомлення, німецькі літаки пролітали, цілими зграями, вдень і вночі, безкарно, ніби в себе дома і ніхто їх не переймав. Не знати, де поділися “горді сталінські соколи”, “з найкращими літаками в світі”.

За кілька днів тон радіопередач зійшов на нижчі ноти — Інформбюро передавало тепер повідомлення про “тяжкі, успішні бої з десятикратно-переважаючими силами противника”, в тому чи іншому напрямі. А з заходу, залізницею й дорогами, тікали тисячі різних привілейованих, переляканих людей, що розповідали, вже не криючись, про розгром советського фронту й неймовірну паніку в запіллі. Назустріч військовим ешелонам, один за одним, пробивалися, напів-спаралізованими залізницями, цілі потяги з пораненими, що лежали часто просто на соломі, на відкритих залізничних платформах. Приблизно в ті дні, озвався через радіо “батько народів” товариш Сталін: “Дарагіє братья і сьостри!” — звернувся він уперше такими словами до звичайних людей, яких ще недавно посилав мільйонами

на смерть і каторгу. І чути було через гучномовці, виразно, як шклянка з нарзаном цокотіла по зубах. Сталін закликав до героїчної оборони батьківщини, до самопожертви. Але фронт, що був забезпечений у прикордонній полосі найбільш надійними дивізіями, катастрофічно розвалювався. Сотні тисяч “братів”, при першій нагоді, здавалися в полон, не тому, що вони не мали відваги воювати — вони просто не мали чого обороняти в цій країні неволі й злиднів.

На десятий день після початку війни, бронетанкова дивізія, в якій був і Роман, одержала наказ вирушити на захід. Поклавши командирську пляншетку на панцирну плиту танкової башти, Роман писав листа додому:

“Моя кохана Надієчко!

Пишу тобі майже щодня, але вже більше як два тижні, не маю від тебе листа і в серце заповзає тривога — чи не сталося яке лихо з вами? Потішаю себе лиш тим, що пошта не функціонує нормально в ці дні.

Ти напевне уявляєш, як я скучив за тобою, моя рідна й за нашим синочком. Не можу тепер навіть уявити, коли зустрінемося знову. Мій танк стоїть уже на залізничній платформі — виїжджаємо на захід, невідомо куди. Надішлю адресу негайно, коли прибудемо на місце призначення. Мій друг, Демчук, про якого тобі писав, передає тобі привіт. Він зовсім близько від мене. Я вже писав тобі, три рази на всякий випадок, що його дружина й донька мають приїхати до тебе з Владивостоку. Тримайтеся дружньо і якщо можна, переїжджайте на роботу до Кам'янського, до батьків, — ми будемо спокійніші за вас.

Цілую тебе, моя трояндо запашна й нашого синочка, безліч разів. Поцілуй від мене всіх рідних. Пиши частіше, моя незабутня Надієчко, може хоч частина листів дійде до мене. І повідоми нас, як приїде Марія. Заощаджень наших не шкодує. Найголовніше, щоб ви були здорові.

Пам'ятаєш, як ти деклямувала мені колись на Шевченковій могилі:

Сніг в гаю, але весною
Розів'ється гай...
В небі мла, а сонце гляне —
Мла розтане вмить...

Я вірю, що й з нами так буде, як розторощимо ворогів на фронті.

А покищо, кожного дня, як тільки засвітиться на небі вечірня зоря, я дивлюся на неї й посилаю тобі, з глибини мого серця, полум'яний привіт.

За нас не журіться — панцер на наших танках міцний і гармати наші скорострільні. Ми не дозволимо ворогові посунути рило в наш советський город!

Твій навіки Роман."

РОЗДІЛ 3

МАЙЖЕ на тисячу кілометрів віддалене було Дніпропетровське від фронту, напочатку війни, а вже через три дні здавалося там, що фронт десь недалеко. Військові заводи припинили роботу, устаткування їх розмонтовували й звозили до залізниці, і там воно швидко вкривалося ржою, в купах, під відкритим небом. Черги біля продуктових крамниць відразу збільшилися наймовірніше, розтягаючись, ще з ночі, на кілька кварталів. Одночасно з тим, на телефонних стовпах і стінах, з'явився наказ, у якому було написано; що кожний, у кого буде виявлено більш ніж дводенний запас харчів, буде розстріляний без суду.

Від півночі до світанку кружляли по місту зловісні "чорні ворони", звозячи заарештованих до великих льохів під будинком НКВД на розі Короленка й Базарної і слід за людьми зникав. Брали й серед дня на вулицях, за якимсь необережно сказане слово. На великих заводах і біля мосту, працювали, вдень і вночі, "бригади протиповітряної оборони", потайки закладаючи міни в підвалинах.

А біля мосту на Дніпрі скупчувалися сотні возів з

передбачливими втікачами, що з тих, або інших причин, тікали від німців, чи від народнього гніву, часто з чемоданами, напакованими краденими грішми, або іншими цінностями. Більш відповідальні, везли з собою, на вантажних автах, навіть меблі й піано, в той час, коли поранені червоноармійці шкандибали побіч на милицях. До берегів Дніпра, за розпорядженням влади, зганяли тисячі рогатої худоби, свиней, овець. Не маючи проходу на перевантажених мостах, худобу наганяли в глибоку й широку течію ріки, де майже половина її тонула. А в радгоспах і колгоспах нищили машини, підпалювали господарські будівлі, затруювали тисячі тон зерна, замість того, щоб роздати його голодним людям.

Не знати звідки, вже так швидко, шпиталі Дніпропетровського наповнилися пораненими. Тепер спішно готували імпровізований шпиталь у великому Будинку Праці, біля центрального парку, укладаючи солом'яні матраци, в більшості кімнат, прямо на підлогах.

Того ж дня як почалася війна, приїхала до Надійки, пізно ввечері, несподівано, мама. Володя вже спав, розкинувши безжурно маленькі, повні рученята на подушці.

— Збирай, доню, швиденько найбільш необхідне й ранком поїдемо до нас. Як же ти будеш тут сама з маленькою дитиною в такий час?

— Це неможливо, мамусю, ніяк. Сьогодні попередили всіх нас, що кожний, хто залишить роботу самовільно, буде заарештований і розстріляний. Я вже питала директора, чи не могли б перевести мене на роботу до Кам'янського — він категорично відмовив. Через два дні мене переводять на роботу до військового шпиталю.

— То я, доню, залишаюся з тобою. Завтра напишу татові.

— Так найкраще мамусю, бо ми тепер працюватимемо до пізна й Володя плакатиме без мене.

— Маєш листи від Романа?

— Позавчора дістала. Був недалеко від Києва, але тепер певне пошлють на фронт, може й на смерть ма-

мусю!.. Мені серце розривається, як подумаю про це — пригорнулася Надійка до мами з плачем.

— Не плач Надійко, заспокойся, моя люба, Бог дасть усе буде добре. Сльозами не допоможеш, а журба на віддаль передається. Як ти будеш журитися, то й Романові камінь на серце ляже.

Тієї ночі, як ще в ті дні коли була маленькою, Надійка пригорнулася на ліжку до мами, виплакалася досхочу в ласкавих маминих обіймах і легше стало їй на серці.

Ранесенько, щоб не спізнитися, Надійка бігла до роботи, вже спокійна, що синок не в дитячому, переповненому садку, а під бабусиним теплим крилом. Поверталася з роботи вже пізно ввечорі, перебігаючи з острахом по затемнених вулицях, перевтомлена до краю.

— Чи не було листа мамусю? — питалася найперше.

— Ні доню, не було сьогодні, мабуть завтра прийде. Ти ж знаєш, що пошта тепер не працює нормально. І Надійка, з сльозами на очах, поцілувавши обережно синочка, сідала до столу писати листа.

На сьомий день війни, опівночі, перший раз розпачливо завили сирени над їхнім, темним містом. Надійка підхопила на руки сонного Володю, швиденько закутала його теплою ковдрою, а мама взяла чемодан, вже приготовлений для такого випадку і вони, напомацки, почали спускатися темними сходами трьохповерхового будинку. Тривога була запізнена — вже чути було десь недалеко зловісне гуготіння літаків і заливчасту стрілянину зеніток, що люто загавкали зі всіх кінців міста. Тікати до бомбосховища, що було від них за чотири квартали, було вже пізно і пожилці збилися в темному, вогкому підвалі, під будинком.

Плакали перелякані діти й двірник люто покрикував на тих, що пробували присвітити собі місце сірниками:

— Чого світиш балда? Не знаєш приказа про затемнення? Врагу сигнал подаєш? Засвіти ще, то в два счота одправляю по назначенію.

В пивниці несподівано розвиднилося, ніби день

настав надворі — над містом, на маленьких парашутах, звисали сліпучі фосфорові свічки й заgrimіли, один за одним, розриви бомб. Здригався будинок, струшувалася цементова підлога під ногами. За кожним розривом, люди інстинктивно присідали до підлоги, хрестилися. Якась жінка голосно молилася з сльозами раз-у-раз:

“Свят, свят, свят! Да воскреснесть Бог і разточаться враги його!”

Войовничий двірник мовчки сховався в куток, під цементовими сходами. А над самими головами повільно проносилося потужне ревіння бомбардувальників, що вже спорожнили свій смертельний вантаж. Страшна громовиця затихала, лиш тут і там ще лютували зенітки.

Тієї ночі розбомбили центральну залізничну станцію, переповнену потягами й людьми і великий хемічний завод, недалеко від станції, в імprovізованому бомбосховищі, якого згинуло кілька сот людей. Надщербили також залізничний міст.

В місті почалася паніка, голодні грабунки. Одного дня, голодне стовпище жінок, не дочекавшись хліба в черзі, напало на “фабрику кухню”. До жінок прилучилося зо дві сотні людей, що були поблизу. І коли біля фабрики з’явилося десять міліціонерів на конях, жінки, не зважаючи на постріли, заатакували їх градом тарілок, стільцями, всім, що підвернулося під руку. Міліціонери панічно втекли, ніби з справжнього побойовища, а люди рознесли голодним дітям всі запаси харчів, що були там. Замість наводити лад, вищі партійні й урядові робітники, пакувалися й потайки виїжджали за Дніпро. А люди, пошепки, розповідали, що кожної ночі, від будинку НКВД, доносяться, приглушені мурами й гуркотом автомобільних моторів, постріли.

Шпиталь в Будинку Праці був скоро переповнений пораненими, військовими й цивільними. Полочки з ліками майже спорожніли, рани доводилося перев’язувати стрічками, нарізаними з простирал. Їх вимивали, здійсмаючи з ран, і використовували знову. Надійка ніколи не уявляла, що відразу по закінченні інституту, їй до-

ведеться мати таку неймовірну практику. Тепер майже щодня поверталася вона з роботи біля півночі.

На третій день після бомбардування, прийшла до неї нарешті велика радість — відразу 5 листів від Романа. І плакала і пригортала їх до серця, перечитуючи по кілька разів. Довідалася вона тоді й про те, що Демчукова Марія має приїхати до неї з Владивостоку. Через кілька днів дістала вона й той лист, що його Роман писав на танковій башті, від'їжджаючи на фронт. І серце залилося журбою.

Одного дня, пізніше, коли з заходу вже чути було, ночами, далеку канонаду, ніби громи на обрії, привезли до їхнього шпиталю нову групу тяжко поранених. Вже не було місця в кімнатах і їх порозкладали на розстеленій соломі в коридорах. Надійка саме виходила з операційної, коли до неї підійшов лікар Костюк:

— Надія Карповна, один з тих нових поранених, що прибули ранком, питав мене, чи я не знаю де працює лікарка Надія Руденко. Він дуже хоче вас бачити.

— Де? який він? Ведіть скоріше до нього. Може мій Роман?! — забилося серце нестримно.

— Оце він — підвів її Костюк до пораненого.

На матраці лежав зовсім незнайомий чоловік, з головою забинтованою до самих очей. Через білу широку пов'язку на його плечі, просочилася пляма свіжої крові. Запалі очі були прикриті повіками. Надія припала на коліна й легенько торкнула чоловіка за руку. Він відкрив запалені, бездумні очі й ніби в півсні, поглянув на неї.

— Я Надія Руденко, ви хотіли мене бачити?

— Романова дружина?.. — зовсім тихо, з болем у голосі, запитав він.

— Так! Ви знаєте його? Бачили? Ви Демчук? Що з ним, де він?

— Ми йшли з ним разом у наступ... 8 днів тому... Мій танк підбили... Не знаю що було далі... Прийшов до пам'яті вже на пароплаві...

— Де ж це було?

— Біля Білої Церкви... Приїхала Марійка?..

— Вона писала, що в дорозі, скоро буде тут... —

потішала Надійка, крізь сльози. — Не говоріть більше, вам не можна напружуватися... Я десь знайду для вас місце на ліжку й сама буду доглядати. Ви будете здорові, тільки не хвилюйтеся. Марійка вже десь недалеко...

І справді щастя всміхнулося Степанові. Через три дні, коли вже повне безладдя панувало в Дніпропетровському, але ще функціонував, наїжений кулеметами й вартовими, будинок НКВД, пізно ввечері постукала до Надійчиних дверей, виснажена до краю, Марійка, з трьохлітньою Оксанкою на руках. Майже місяць їхала вона з Владивостоку в переповненому потязі, напівголодна, майже без сну. Добилася нарешті до Самар, а 25 кілометрів звідти йшла пішки до Дніпра, з дитиною на руках. Якийсь добросердечний чоловік перевіз її човном через ріку, бо на міст уже не пускали нікого, крім партійних вельмож і військових.

Не проминуло й тижня після того, як на вулицях Дніпропетровського з'явилися німецькі танки. Люди, що чекали від них визволення й справедливости, зустрічали їх з квітами й хлібом-сіллю.

Тікаючи з міста напередодні, спеціальні групи НКВД висадили в повітря три найбільші металургійні заводи й великий міст на Дніпрі, без попередження — разом з сотнями здорових і поранених, що були в той момент на мості.

У підвалах великого будинку НКВД, на розі Короленка й Базарної, люди знайшли присипаних товстим прошарком вапна, сотні розстріляних у потилицю.

Надія Руденко навіть не уявляла, що її ім'я вже було включене до чергового списку на арешти.

РОЗДІЛ 4

СЕРЕД темної ночі, поздіймавши безшумно вартових на стійках, німецька передова група переправилася, легкими понтонами, через річку Рось і створила мостовий причілок біля села Яблунівки, за 20 кілометрів на захід

від Білої Церкви. Дивізійна розвідка довідалася про це вже ранком і танкове з'єднання, під командою майора Марчака, розташоване на передовій лінії фронту, дістало наказ зліквідувати причілок.

Вісімнадцять танків поповзло в наступ. Слідом за ними, перебігали групами вояки піхотного батальйону, а віддалік, по дорозі підїжджало повільно, назирці, санітарне авто.

Розвідка неправильно оцінила сили й розташування ворога. Ще далеко від річки, лівий фланг танкової колони несподівано натрапив у кущах на німецьку засідку, з панцерфавстами. Демчуків танк здригнувся від сильного удару й загорівся.

— Танк в огні! Тікаймо негайно! — гукнув Демчук водієві, натягаючи шкіряний шолом до очей. З гарячковим поспіхом він відімкнув люк у командирській башті й здавалося одним поривом викинувся на землю. В той самий момент, ударила з-поза кущів по голові і в плече коротка серія з автоматичного пістоля. Демчукові затьмарилося в очах і він полетів у чорну прірву забуття.

Зі свого танка, на правому фланзі, Роман навіть не помітив, що сталося з Демчуком, за чверть кілометра ліворуч. Правофлангові танки, в тому числі й Романів, за наказом з командирської башти, прискорено вирвалися вперед, прицілюючися на німецькі гарматні гнізда, що показалися на аванпостах причілку.

— Прямою наводкою по ворожив гарматах, вогонь! — долетів через мікрофон наказ з командирської башти й каскади землі зірвалися догори, недалеко від німецьких гарматних гнізд і майже одночасно, — поміж танками правого флангу. Роман помітив, як командирський танк, завернувши раптово на півобороту ліворуч, безпомічно застряв на місці, з перебитим плазуном. Може за півхвилини, оглядаючи поле бою через щілину в башті, він побачив, що шість німецьких танків швидко вирвалося з засідки в кущах, обгинаючи Марчакову колону на правому крилі.

— Ворожі танки праворуч! — гукнув Роман у мікрофон і наказав водієві стишити хід. У відповідь долетів наказ командира:

— Правофланговим розвернутися праворуч, відкрити негайно вогонь по німецьких танках. Лівому флангові й центрові продовжувати наступ на мостовий причілок! “1214! 1214! говорить 16-й, говорить 16-й” викликав Марчак штаб дивізії, кодом.

Німецькі танки почали вже бити з правого крила. Під їхнім прикриттям, перебігали німецькі піхотинці, з панцерфавстами на плечах. Вже не було часу стати у вигідну позицію до бою й советські танки, відстрілюючися безладно, виходили, один за одним, зі строю під ворожим вогнем. Передні потрапили, біля мостового причілка, під влучний гарматній обстріл з близької віддалі. Бій продовжувався може пів години — швидкохідні німецькі танкетки, що вирвалися несподівано з кушів, на лівому флангу, із зливним кулеметним вогнем — замкнули коло. Лиш санітарне авто, з кількома пораненими, встигло вирватися з вогневого кільця.

— Червоноармійці й командири! Кидайте зброю й здавайтесь, вам нічого не загрожує! Війна для вас уже скінчена! — повторював звідкись, крізь постріли, приймний голос гучномовця, певне записаний на стрічці.

Дальший спротив був би лиш самогубством і піхотинці, що були позаду танків, покидавши зброю, підносили руки догори. З башт кількох танків замайоріли білі хусточки. Здається з командирського танку, пролунало ще дві кулеметні черги й над полем бою запанувала тиша, лиш брязкотіли плазуни на німецьких танках, що підсувалися ближче. Танкісти виповзали з бойових башт, підіймаючи руки. З-поза німецьких танків вибігали піхотинці з автоматами, швидко зганяючи полонених до купи.

В перший момент, Роман не думав що може статися з ним у полоні і не було страху перед цими, чисто виголеними людьми, в сіро-зелених, здавалося щойно випрасуваних, уніформах, що їх він побачив так близько вперше. Він, як певне і всі навколо, не вірив оповіданням, завжди брехливого, Інформбюро про звірське ставлення німців до полонених. Лиш одна думка бентежила Романове серце — “тепер напевне вже урвалася остання нитка зв'язку з родиною, може й навіки”. І журба

оповила серце. Він пильно придивлявся до спітнілих, запорошених облич, що наближалися до гурту, зі всіх кінців побойовища, але Демчука не було. “Може встиг вислизнути, а може згинув десь під кулями або згорів у танку? Удвох було б легше...” Не було й Марчака — партійного командира — можливо свої підстрелили його, щоб не перешкоджав.

Їх швидко перерахували, наказали скинути на землю пояси і злегка перевірили, чи нема зброї по кишенях. За кілька хвилин, їхня колона з півтори сотні полонених, вирушила поспішно, під конвоєм, вздовж зеленої лугової доріжки, в напрямі до села, що розгорнулося віддалік понад річкою. Вже коли вони завертали до хат, назустріч їм виїхало невелике військове авто. Офіцер, що був на ньому, покликав старшого конвоїра й дав йому якесь розпорядження, показуючи щось на мапі. Колону полонених відразу завернули від села й повели далі на південь, вздовж лугової доріжки, що звивалася понад прибережними кущами.

Навколо розлилися зелені, не скошені трави, розцвічені польовими квітами. Праворуч, понад річкою схованою за кущами, непорушно похилилися до води кучеряві верби. Було безлюдно й тихо, навіть пташки десь поховалися в кущах, або відлетіли далі, налякані ранковою канонадою. Лиш зелені й руді коники вистрибували з-під ніг, з ледь чутним скрекотінням, та кольористі метелики припадали з поцілунками до запашних квітів, висмоктуючи крапельки медяного нектару. Дивовижний кантраст! Мабуть, то був лиш страшний сон, оце недавно, пів години тому. Як чудово, що на зміну йому прийшла ця ідилічна, соняшна благодать! Тільки думка про своїх по той бік Рубікону затьмарювала радість в серцях цих людей, що мовчазно маршували в невідоме.

Відійшли вони може з 5 кілометрів від місця ранкової баталії, коли тишу раптом розірвали гарматні й кулеметні постріли, десь поза ними, мабуть знову біля мостового причілка і спереду, ніби недалеко від річки. Вартові подали знак посідати на землю й прислухалися. Обер-офіцер, відступивши осторонь, розглядався через бінокль

навколо. Може за три кілометри перед ними, на південному сході, повзла до річки група советських танків. За ними перебігали, ніби олив'яні солдатики, піхотинці.

— Хто розуміє по-німецькому? — запитав обер-офіцер, спустивши бінокль до пояса.

Роман, що вивчав німецьку мову в інституті і ще двоє підняли руки. Поглянувши на обличчя, обер-офіцер викликав Романа:

— Перекажи, що всі мусять переповзти он туди, до кущів і посідати на землю. Якщо хто спробує тікати, буде застрелений на місці. Ти залишайся скраю — будеш моїм перекладачем. Потім він проджеркотів щось швидко до вартових.

За кілька хвилин, весь натовп розташувався на траві, в закутку, оточеному кущами з трьох сторін. Не помітно було, щоб хто збирався тікати, але кожний напружено прислухався до інтенсивної стрілянини з обох боків. Сім вартових розташувалося осторонь навколо, з автоматичними рушницями наготові, обер приліг біля куща з біноклем. З напряму стрілянини можна було зрозуміти, що вони були приблизно посередині між двома баталіями і вже десь за 15 хвилин здавалося, що там де вони йшли, бій прорвався вже до самої річки. Майже якраз напроти них, може на віддалі одного кілометра, показалося зі сходу, — з-поза дерев, чотири танки. Обер-офіцер підбіг до Романа:

— Негайно запозти всім у кущі, не підводячися з місць і пробиратися швидко до річки! І ще раз попередь, що кожний хто спробує тікати, буде застрелений. Видно було, що обер був не зовсім спокійний в цій ситуації, перед лицем двадцятькратно переважаючого натовпу. Він швидко подав команду своїм і конвоїри підвелися по обох боках. Троє з них стало ззаду, з автоматами наготові. Видно помітили їхній рух з танків віддалік, бо відразу сипнуло кулями по кущах. Хтось закричав поранений, але ніхто не нахилився над ним — всі бігли кущами до річки, пригинаючись під кулями, що їх хтось сипав з інтервалами, мабуть навмання, намацуючи ворога.

Біля річки, люди зупинилися передихнути, жадіб-

но хапаючи воду долонями. За підвищеним берегом, вони були вже безпечні від обстрілу, але до дерев'яного мосту, що показався ліворуч, було не менше як пів кілометра. Вартові швидко перешикувалися — шість збоку, два ззаду — і наказали бігти берегом до мосту. Може й можна було роззброїти їх під час безладної метушні в кущах, або просто розсипатися одночасно на всі боки, але не було часу змовлятися і не знати, чи були серед них охочі вертатися назад, під щоденну загрозу смерті, а може й розстріл, за те що потрапили в полон. З Романової думки не відходила Надійка й син і блиснуло бажання сховатися в кущах, але для нього це було неможливе — обер з автоматом був близько за спиною.

Коли вони добігали до мосту, з протилежної сторони вже виразно чути було, поміж пострілами, гуркотіння танків — не знати чиї то були — німецькі, чи може советські вже прорвалися за річку.

— Швидко на той бік! — махнув автоматом обер. — Біжи біля мене! — наказав він Романові, вирвавшись наперед біля дороги, що виходила з кущів на вузький дерев'яний міст. Всі інші вартові скупчилися ззаду, підганяючи полонених криком і рушницями, бо вже й по цей бік, десь недалеко на дорозі, виразно гуркотіли танки. Міст здригався під швидким тупотом ніг.

Саме тоді, коли передні вже добігали до кінця мосту, на протилежному березі вибігли з-поза кущів два автоматники, з червоними зірками на кашкетах і з окликом "Стой!" сипнули кулями в натовп полонених. На мосту завихрилося — деякі попадали, інші проривалися вперед, ті що були на протилежному кінці, кинулися назад, збиваючи з ніг вартових, що стріляли невідомо куди. Дехто стрибав у воду, зойкали поранені.

— Не стріляйте, це свої! — кричало кілька до червоних автоматників.

Прискорюючи біг, не оглядаючись, обер стріляв навмання поперед себе. Один автоматник замахнув руками й упав раптово навznak, інший відскочив за кущ і стріляв далі по мосту з прикриття. Обер і троє передніх, пригинаючися, вирвалися з мосту й зникли в кущах. Двоє

поранених упало за мостом, на їхньому сліду. На березі показалося ще кілька червоноармійців, а ззаду, біля мосту, загуркотів танк — коло вдруге замкнулося сьогодні навколо них. Рух на мосту завмер.

— Руки ввєрх! — закричав хтось з берега і на міст вибіг лейтенант з двома червоноармійцями, тримаючи поперед себе автомати.

— Звідки ви? — гукнув він до Романа, що підвівся з мосту, тримаючи руки догори.

— Ранком були оточені німецькими танками, попали в полон на тому боці.

— Ми свої, червоноармійці, товариш лейтенант! — озався хтось за Романовою спиною. — А цей гад був перекладачем у німців — штовхнув він Романа кулаком у спину.

— Потім розберемося хто що робив. А де ж твоя рушниця й пояс, якщо ти червоноармієць?

— Забрали товариш лейтенант.

— Ми попали в оточення товариш лейтенант — озвалося кілька заразом. Дайте зброю — ми підемо в наступ.

— Атставіть трепатню! — закричав він. — Кругом! Шагом марш!

І полонених повели вже “свої”, до Білої Церкви. Спереду йшли три роззброєні німецькі конвоїри, інші десь зникли. Не знати, що сталося з кількома пораненими, що залишилися на мосту. Тих, що кинулися в воду, виловлювали червоноармійці на березі.

За річкою розгорявся бій. Назустріч їм, поспішали танки й вантажні машини з червоноармійцями, а віддалік — санітарний обоз. Зустрічні танкісти й червоноармійці здивовано й мовчазно поглядали на дивну, понуру колону, дехто з них обережним помахом руки, посилав в’язням привіт.

Відпочити їм не давали. Лиш у селі Вільшанці, десь за 10 кілометрів від пам’ятного мосту, змінили конвой і дозволили напитися води біля криниці. Звідти їх гнали з лайкою, ще 12 - 15 кілометрів, без зупинки, ніби сибірських арештантів. Хотілося їсти й мучила спрага, але начальник конвою не мав до них співчуття. Вже

коли сонце заходило, підійшли вони до станційної площі в Білій Церкві. З вокзалу вийшов військовий з відзнаками комісара полку і капітан НКВД з двадцятьма в синьо-червоних кашкетах, озброєних фінками.

— Діло табак! — озвався хтось з полонеників понуро.

Німців відокремили й повели до містечка. Всіх інших вишикували, переписали прізвища й назву частин, до яких вони належали.

— Чому нас тримають ніби під арештом товариш комісар? — запитав хтось.

— Ви тимчасово заарештовані, доки з'ясуємо обставини, при яких ви потрапили в полон.

— Ми не їли нічого цілий день, пити хочеться — зауважив другий.

— Харчі й воду дістанете на місці призначення.

Без дальших пояснень, їх заупакували, на запасній колії, в два товарні вагони, по 62 в кожному, позасували засуви, причепили до якогось потяга й за кілька надцять хвилин кудись повезли. Вже на світанку, відчинилися вагони на станції Боярка. Під сильним конвоюм НКВД, повели їх на околицю містечка й замкнули у якомусь великому, порожньому магазині, з цегляними мурами й глиняною, утрамбованою підлогою.

РОЗДІЛ 5

Три дні їх не чіпали й не випускали навіть за потребою — наказано було використовувати для того куток на підлозі й повітря в магазині затруїлося смородом. На протести ніхто не озивався, або відповідав з-за дубових, обкованих залізними штабами, дверей трьохповерховим матюком у Бога. За цей час викликали лиш лейтенанта Гуржія й двох червоноармійців, можливо колишніх сексотів, кудись на допит. Десь за три години після виклику, вони повернулися спокійні, розповідаючи, що їх питали лиш про подробиці бою біля річки.

Щоранку, наказавши всім відійти до протилежної стіни, два вартові відхилили двері й занесли в дерев'яній скрині, 25 чорних хлібин і три відра води. За дверима, в той час, стояло півколом шестеро НКВДистів, з настороженими автоматами.

— Мало води на такий гурт, спека ж надворі, дайте більше! — попросив другого дня обраний старший.

— Верблюди по два тижні води не п'ють і ви не подохнете. Менше с . . . . будете. — Гуркнув важкими дверима НКВДист.

Втікати ніхто не збирався — більшість сподівалася, що це "непорозуміння" за день-два з'ясується. А поза тим, втеча була неможливою — мури цегляні, дах щільний, залізний, навколо сильна варта і щохвилини стежив за ними вартовий через вузький проріз у дверях. А коли темніло, засвічувалися електричні лампочки навколо.

Вночі, коли вони лежали тихо, покотом, на голій долівці, чути було гуркіт моторів у небі й далеке гуготіння канонади, на південному заході. А десь ближче, мабуть по трактовій дорозі до Білої Церкви, безперервно гуркотіли танки й трактори з важкими гарматами — горіло на фронті!

"А тут замкнули, як птаха в залізну клітку... Мабуть ніколи вже не побачу мою рідну Надійку й не посаджу на плечі мого коханого, маленького котика, Володю" — з відчаєм у серці думав Роман і сон відлітав від розплющених у зловісну темряву очей.

Четвертої ночі, десь біля дванадцятої години, викликали його, разом з шістьома іншими, що мали офіцерський ранг і привели до якогось кам'яного будинку, з двома вартовими біля входу, може за чверть кілометра від їхнього ув'язнення. Роман відразу пригадав Свердловськ, коли його завели до кімнати, де сидів за столом, схилившись над якимись паперами, майор НКВД.

— Дезертир Роман Руденко? — підвів він голову від паперів після короткої мовчанки.

— Так, я Руденко, але я не вважаю себе дезертиром. Я попав у полон на полі бою, в безвихідній ситуації.

— Нас... я на те що ти вважаєш! Ти скажи, де той танк, що партія й уряд довірили тобі?

— Він залишився в оточенню...

— А ти виповз, гад і підняв руки, замість того, щоб стріляти на ворога?! — підвівся широкоплечий майор з-за столу й підійшов до Романа.

— Ти забув наказ командуючого фронтом, що треба відстрілюватися до останнього набою й не відступати, ні при яких обставинах? Чи може ти, зайо..... інженер, неписьменний і не читав? — розмахнувся він блискавично і зі всієї сили ударив Романа в лице.

Роман поточився, ледве встоявши на ногах. А майор, не давши вирівнятися, другим ударом звалив його на підлогу і люто бив чобітьми, наміряючися в лице й живіт. За стіною почувся чийсь несамовитий крик.

— Ви не маєте права бити мене, я лейтенант Червоної армії! — вигукнув Роман, намагаючися зірватися на ноги, захищаючи руками лице.

— Ти дезертир, дезертир, мати твою... Гад контрреволюційний! — лютував навколо нього майор, прибиваючи чобітьми до підлоги.

І вже коли кров заюшилася на лиці й синій пухир здувся над Романовою повікою, майор повернувся за стіл і спокійно розвалившись в кріслі, наказав Романові підвестися. Роман вийняв з кишені брудну хусточку й заціпивши зуби від болю, мовчки витирав кров на обличчі.

— Ти розумієш мабуть, що тебе розстріляють за дезертирство?! — спокійно, ніби нічого не трапилось, озвався майор.

— Можливо, якщо будуть розлідувати справу так як оце ви.

— А ти як хотів, у білих рукавичках? Тебе треба було б по китайському допитувати — клітку з голодною кривою на морду надіти, щоб вигризла тобі зрадницькі очі. Адвоката хочеш? Ми тобі, б....., ще всі ребра переламаємо, доки станеш під стінку. І твій гадючий рід вирвемо з корінням!

Роман не озивався, бо що можна було говорити з цим озвірілим садистом? Видно не одного загнав він

уже на той світ, доки дослужився до свого рангу. Але майор раптом змінив тон:

— На жаль, ти сволоч, маєш один шанс. Нам відомо, що ти був поранений на фінляндському фронті, як чесний боєць, а советська власть заслуг не забуває. І якщо ти, так само чесно, покаєшся в своєму дезертирстві, ми направимо тебе в маршовий батальйон, щоб ти міг викупити свою зраду кров'ю. Там уже твоє щастя — ще поживеш на світі, якщо тебе лише поранять.

— Я готовий сам записатися в маршовий батальйон, бо краще вмерти на полі бою, ніж терпіти таке незаслужене знущання, як ми за ці дні.

— То на підпиши оце і я тебе відпущу, а завтра поїдеш на фронт — посунув майор до краю столу списаний аркуш паперу.

— Я не можу цього підписати — рішуче заявив Роман, перечитавши аркуш. Ви написали тут, що я навмисне здався в полон, щоб зрадити батьківщину й служити ворогові.

— Не підпишеш гад? — в господа бога мать?!.. — Майор погрозово підвівся з крісла й натиснув гудзик на столі. — А перекладачем у німців хто був?! — підійшов він до Романа знову. В цей момент зайшов ще один НКВДист до кімнати.

— Я не служив німцям, я хотів лиш зробити послугу своїм.

— Ти ще й брешеш тут, перед лицем советського правосуддя, замість того, щоб щиро покаятися?! — люто закричав майор і вже двоє їх збили Романа з ніг. Ніби крізь сон, він ще пам'ятав, що голову йому обливали водою й знову пропонували підписати самообвинувачення. А коли він відмовився, заявили, що й без нього матимуть таке свідчення і били знову.

Він прийшов до свідомости вже тоді, коли його виволочили попід руки з будинку. Романові й іншим командирам, що були тієї ночі на "допиті", здавалося, що вони опинилися в рідній хаті, коли двері магазину нарешті зачинилися за ними.

— Я сам собі підписав вирок смерти... Не витримав — били лінійкою по я.... Не побачу вже ніколи

своїх — заплакав гірко, як мала дитина, лейтенант Зубко, звисивши голову на коліна.

— Не плач Дмитре, підписав, чи не підписав — нема різниці, милосердя від них не сподівайся — гірко простогнав Роман. — Краще прислухайся, чи далеко б'ють гармати, може звідти рятунок прийде — додав він пошепки.

За наступні чотири ночі, перезвали всіх, групами, на допит і майже ніхто не уникнув фізичних “аргументів” слідчого. Більшість підписала самообвинувачення під тортурами, а деякі посвідчили, мабуть, ще й на інших, бо поверталися назад не побиті, з кількома цигарками в кишені.

Ще п'ять днів просиділи вони без руху, чекаючи присуду, на допити не кликали вже нікого. Їх щоденний раціон залишався незмінний — 25 хлібин і 3 відра води.

Ранком 11 серпня, двері відхилилися, як звичайно і їм занесли хліб і воду, але цього разу — 40 хлібин і 5 відер води. За першими двома, що занесли хліб і воду, зайшов капітан НКВД, тримаючи в руках 4 кілограмові пачки рафінаду й паперову скриньку з махоркою, цигарковим папером і сірниками.

— Вот вам немножко сладкава і пакуріть! — передав він пакунок старшому, з усмішкою. — С завтрешнево дня аправка уже будет в уборной, і прогулка будет тоже. У вас что-то не особенно свежий воздух здесь.

Подарунок і новина були зовсім несподівані, просто неймовірні! І люди, ніби раптово пробудилися з тяжкого кошмару, їм здавалося тепер, що то був лише сон, бадьоро озвалися полонені зі всіх сторін, з радісною надією в очах.

— От бачите, ви казали нема милосердя, а воно ось і прийшло. Ех, прийшло браття! — захоплено озвався хтось, плеснувши обома руками сусіда по плечах.

— Я сподівався, що прийде нам щось радісне, мені сон снівся до такого цієї ночі.

— Повинно було прийти! Ми ж свої, пролетарі й селяни і там нагорі також наші! Не капіталісти й по-

мішки. Я вже три рази був поранений за советську владу. Вони знають про це!

— То нічого, що слідчий вибив пару зубів, обійдуся й з цими, що zostалися, лиш би вирватися з цієї кам'яної загороди.

— Пошлють нас, мабуть, на фронт, але на те ж ми і в армії. В чистому полі можна і вмерти за свою землю, — не те, що здохнути в цьому смердючому сараї. Ех давай сюди винтовку, я вже готовий, за Родіну! за Сталіна!

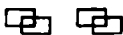
— А ти плакав товариш Зубко, що своїх уже не побачиш. А от, може навіть завтра, сядеш і напишеш їм листа, що ти живий і здоровий.

Роман мовчав, але і в його серці засвітилася радісна думка, що все промине, розгодиниться. Перед заплющеними очима, ніби живі, ось тут, — були Надійка й Володя...

Кожному дісталася по чотири грудочки цукру, приблизно на 5 цигарок махорки й майже третина хлібини — справжній скарб! Апетиту тепер не бракувало нікому. Порозсідавшись на підлозі, всі притихли, обережно надкушуючи грудочки цукру, заїдаючи хлібом. Два кухлики з водою обходили з рук до рук, з обох боків від відер, що стояли посередині.

— Після допиту думав, що кулю дістану, а тут тобі цукор і Роменська махорочка! Ще наша доля не вмирала! Закурим браток, щоб дома не журились! — озвався бадьоро сержант Гавриленко, скінчивши скоріше за всіх свою порцію, до останньої крихітки. Обережно, щоб не розсипати, він дістав пучечку махорки з кишені:

— Завтра ще може й горохового супу дадуть, такого справжнього, засмаженого сальцем і цибулькою! Ти шугнеш ложкою на дно, а там ще й шматок свинини сховався. Ти його підважиш помаленьку, щоб не зсунувся з ложки, і в рот! От красота!

РОЗДІЛ 6

АЕСЬ за годину, коли двері після видачі подарунка, відчинилися, над головами коливався, ніби сизий туман, густий махорковий дим. Біля дверей з'явився той капітан НКВД, що приносив подарунок.

— Ну как махорочка? Падхадящая? — запитав він привітно.

— Очень падхадящая товарищ капітан! — відповіло йому в тон кілька запобігливих.

— Харашо, куріте на здоров'є! Сейчас я буду визивать по десять челавек, а ви бистро вихадіте.

— Слушаем товарищ капітан, ми гатови!

— Усіх будете викликати? — запитав хтось.

— Всех, всех! — з готовністю відповів капітан.

— До скорого свіданія друзья! — весело помахав рукою Гавриленко, переступаючи через поріг.

Другу десятку викликали за 15 - 20 хвилин і так, з приблизно рівними інтервалами, — всіх. В останній групі було 7 командирів і один червоноармієць.

— Чому не всіх разом? — роздумував Роман і знову тривога почала закрадатися в серце. Але, після ранкової події, всі були певні, що нічого поганого з ними не станеться, хіба лиш відправлять відразу на фронт. Думка про це не лякала, вони звикли до неї ще відтоді, як почалася війна. І Роман пробував думати так само, відганяючи непрошену тривогу.

Коли вивели останню групу, варті навколо магазину вже не було, залишився лиш привітний капітан і два НКВДисти з їхньої охорони, з рушницями на плечах.

— Пошлють певне в маршовий — подумав Роман спокійніше.

Капітан ішов спокійно збоку, з пістолем схованим у кобурі, вартові ззаду, ніби зовсім безпечно. Але їх чомусь знову вели до будинку, де провадилися допити.

— Мабуть для оформлення документів — тихо зауважив Зубко.

— Може підписку будуть відбирати, щоб нікому не розповідали про допити — здогадувався інший. — Я чув, що вони завжди так роблять.

Їх усіх затримали за кільканадцять метрів перед будинком. З дверей вийшло назустріч двоє НКВДистів, також з пістолями, схованими в кобурах і повели чотирьох до будинку, іншим сказали почекати. В передній кімнаті їх чекало четверо вартових. Без будьяких ознак до небезпеки, вони розвели заарештованих по кімнатах, на протилежному кінці коридору.

В кімнаті, до якої завели Романа, було троє. Він не встиг навіть розглянутися навколо, як один з них накинув йому на голову якусь ряднину, чи мішок і затиснув рукою рота. Двоє, в туж мить, скрутили Романові швидко руки назад, зв'язали їх міцним мотузком і зваливши його на підлогу, стягли чоботи з ніг. Все сталося так несподівано, що він не встиг навіть закричати, почув тільки чийсь приглушений крик, десь з поза коридору. Тіло було неслухняне, ніби спаралізоване.

— Як ти, б. . . ., тільки писнеш, застрелю на місці! — попередив той, що тримав за рота, здіймаючи мішок з голови, коли руки були вже зв'язані.

Троє, з оголеними пістолями, вивели їх через інші двері з будинку й привели до вишкільного стрільбища в глиняному кар'єрі, біля соснового бору.

— Тепер уже кінець... Добре, що хоч змілосердилися й дали цукру перед смертю, не так гірко буде вмирати — понуро й злісно озвався хтось із смертельників.

Під невисоким глиняним схилом, біля якого були розміщені прицільні щити, з чорно-білими колами для кулеметних вправ, стояли вже, з пов'язаними руками ті, що їх викликали раніше. На віддалі 10 - 12 метрів від них, було півколо НКВДистів, з автоматами в руках. А трохи віддалік, біля початку виямки — ще двоє, біля двох станкових кулеметів. Близько за кулеметами, стояло двоє вантажних авт і санітарне, з великим чорним хрестом на бічній стінці. На даху санітарного авта був темно-сірий, довгий рупор гучномовця. З війсь-

кового табору, по той бік стрельбища, наближалися колони червоноармійців. За всіма ознаками видно було, що готується велике криваве видовище.

В цій країні “диктатури пролетаріату”, екзекуції відбуваються звичайно вночі, десь у цементових підвалах, герметично закритих від людських очей, але сьогодні, мабуть, вигідніше було зробити інакше. Фронт катастрофічно розвалювався під німецьким натиском. Панцерні клешні двох німецьких танкових армій вже охопили по боках Київську військову округу, де було сконцентровано понад мільйон війська — з півночі, в напрямі на Чернігів і з півдня, в напрямі на Дніпропетровське. А в напрямі Білої Церкви — Києва, посувався з заходу, лобовий фронт. Сотні тисяч червоноармійців здавалося в полон, при першій нагоді. Безкінечні заклики Інформбюро і хоробрих у мітингових залах, політичних комісарів битися до останньої краплі крові за “Родіну, за Сталіна” — не діяли. Треба було вишукувати інші методи впливу, залежно від обставин, і штаб фронту надіслав свій наказ до Боярки. Там отаборені були тепер дві стрілецькі й одна танкова дивізії, що завтра мали відправлятися на головну лінію фронту. Треба було зробити на них відповідний “моральний вплив”.

Ціле море війська, мовчазно вишикувалося, з обох сторін глинястої виямки. Чути було лиш голоси старшин, що подавали команду. Пов'язаних поставили двома рядами по боках виямки, лицем до війська, з невеликими інтервалами поміж кожною шісткою. Проти кожної шістки, стояв НКВДист з автоматом. Все було розміщене за пляном, виробленим заздалегідь. Лейтенанта Гуржія й ще п'ятьох червоноармійців, що їх частіше викликали на допити, поміж смертьниками не було.

Коли всі вже стояли, так як наказав політкомісар фронтового штабу, той самий, що розпорядився дати в'язням цукру й махорки для заспокоєння, під'їхав до виямки чорний лімузин. Троє з ромбами вийшли з нього й наблизилися до санітарного авта. Назустріч їм, з обох боків, поспішили політкомісари й виструнчилися перед великими тузами з Києва з рапортом, тримаючи

руки під дашками кашкетів. Навколо панувала, напружена мовчанка.

— Товариші командири й червоноармійці! — почав по-російському, тримаючи в руці мікрофон, один з тих, що приїхали. — Під непереможним прапором нашого великого вождя Іосіфа Віссаріоновича Сталіна, наші безстрашні піхотинці, наші відважні танкісти, наші горді Сталінські соколи, — нанесли вже не один смертельний удар підлому й підступному ворогові!

— Ура! — крикнув хтось з командирів. — Ура! Ура! Ура! — розкотилося мотутньою хвилею, з тисяч грудей, по полю.

— Як ще в часи наполеонівської навали, наш неперевершений головнокомандуючий, товариш Сталін, застосовує далекосяжні й геніяльні маневри на фронті, заманюючи ворога в глиб нашої неосяжної території, щоб нанести йому остаточний, розторошуючий удар.

— В той час, коли мільйони червоноармійців і командирів обороняють на фронті, до останньої краплі крові, кожний сантиметр своєї соціалістичної батьківщини, в нашому середовищі, на сором нам усім, знаходяться поодинокі, підлі зрадники, що топчуть у болото славне, бойове ім'я червоноармійців і командирів. Вони хочуть за продати нашу вільну землю у вічну неволю фашистським капіталістам і поміщикам. Смерть підлим фашистським прихвостням — мерзенним зрадникам непереможної великої справи Леніна - Сталіна!

— Смерть! — відгукнувся хтось у рядах. — Смерть! Смерть! — перекотилися поодинокі оклики по полю.

— ... Тут, перед вами, стоїть жалюгідна купка тих, що продалися за тридцять Юдиних срібняків ворогові, що підняли руки догори на полі бою, замість того, щоб битися до останньої краплі крові, замість того, щоб умерти по-геройському за Родіну, за Сталіна! Ці зрадники, що стоять перед вами, засуджені військово-польовим судом Українського фронту до найвищої міри соціального захисту — розстрілу. Ось їхні імена...

— Нема й не буде у нас пощади для таких буржуазних виродків! Ми зметемо їх, як і кожного, хто стане на їхню стежку, з лица землі!

Від'їжджаючи на фронт, ви, бойові червоноармійці й командири, запаліть у своїх серцях негасимий огонь зненависти й клясової пильности до зрадників нашої соціалістичної батьківщини. І не забувайте, ні на хвилину, про крилаті слова товариша Молотова: "Враг буде унічтожен! Пабеда буде за нами!"

— Хай живе непереможна Червона армія! Хай живе верховний головнокомандувач і вождь товариш Сталін! За Родіну! За Сталіна! Ура!

— Ура! Ура! Ура! — знову розляглося понад полем і відгукнулося луною в залитому сонцем, непорушному бору.

— Братчики! Це ж неправда! Ми не здавалися самі в полон!.. Нас оточили!.. Пощадіть!.. Обороніть!.. — розпачливо крикнув хтось зв'язаний у мертву, німу тишу. До нього підскочив НКВДист і сильним ударом прикладу в груди, звалив на землю.

— Начінайте! — гукнув гучномовець.

— Два НКВДисти припали до станкових кулеметів, прицілюючись. Інші завернули дві крайні шістки пов'язаних і підвівши їх до прицільних щитів під схилом, швидко відступали на боки, не повертаючись, з наїжини ми автоматами. Двоє під щитами впало на коліна, не знати — до молитви, чи за милосердям.

— По підлим дезертирам — зрадникам батьківщини... Вогонь! — пролунала команда через гучномовець.

Дві кулеметні серії гостро прорізали гробову тишу й розкотилися луною в недалекому бору, ніби ламаючи по верхів'ях сухе гілля. До щитів підводили слідуючі дві шістки.

— По підлим дезертирам... — командував знову страшний, кровожерний гучномовець...

Роман стояв у восьмій шістці від краю. Смертельний відчай заволодів всією його істотою. Йому так жагуче хотілося жити, побачити своїх, ще хоч один раз, хоч на коротку мить... Попрощатися з ними перед цією безглуздою смертю. Вже нема рятунку, вже кінець... страшний, чорний кінець... Вже ніколи не побачить він цієї чарівної блакиті під соняшним сьйвом...

"Кинутися може на вартового? Хай заб'є відразу,

щоб не пережити довше смертельної муки...” Але тіло було ніби мертве, ніби зв’язане міцно, так як і руки. “А може ще станеться щось несподіване... може прийде помилування?!! — жевріла ще десь, у глибині душі, маленька іскорка надії.

Йому хотілося закричати, розпачливо, по звирячому, як тоді коли смерть була перед самими очима, на коні, біля річки в Сибіру... Але звідси вже нема рятунку, нічого вже не допоможе, нічого... хіба Бог, Великий Всемогутній Бог... І Романові уста почали шепотіти молитву:

— Господи врятуй мене від смерти, зглянься хоч на мого маленького синочка, як не на мене грішного... Врятуй мене Господи!... — переливав він у молитву всю глибину свого розпачу, з широко-відкритими очима, наставленими непорушно в чарівну небесну блакить. Він ніби забув, що діється навколо, лиш тіло конвульсійно здригалося, коли тишу розривала нова кулеметна серія...

Хтось здається кашляв... поривчасто й гостро, десь недалеко, ніби захлинаючись... Романові очі відірвалися від неба й самі знайшли чоловіка в зеленій шерензі напроти, лиш кілька кроків за вартовими. Знайшли й зупинилися. “Щось знайоме... Хто це такий? Я десь його бачив...” — спустилася на мить думка на землю. Червоноармієць тримався одною рукою за груди, заходячися кашлем, а пучкою пальців другої руки крутив швидко, ніби йому там щось дуже свербіло, по лобі й дивився прямо на Романа.

“Де я його бачив?...” — ніби в півсні подумав Роман і в ту ж мить пригадав виразно — “Мішка!” Йому хотілося крикнути до нього за порятунком, але голос не озвався.

Мішка перестав кашляти, але ще крутив собі пучкою по лобі, примруживши очі, ніби на щось натякуючи. “Що він хоче сказати?.. Ще тільки дві шістки праворуч... тоді вже моя черга...” Думка заметалася в голові, з шаленою швидкістю, шукаючи порятунку, а очі не відривалися від зеленого ряду напроти.

— Той гад мабуть уже здурів, озвався Мішка голосно до сусіда, написавши собі знову коло пальцем на лобі. — Бач як витріщився на нас. Ей ти, дезертир боже-

вільний, чого очі вилуштив?! — гукнув він до Романа.

— Атставіть разгавори! — гукнув хтось на Мішку. Мішка щось відповів тихше й замовк.

“Так, це він”, сумніву не було. Роман упізнав навіть його голос... і блискавична, спасенна думка раптом прорізала мозок. “Господи поможи!” — подумав він з гарячим благанням у серці, ніби раптом опритомнівши.

— Товариші командири й червоноармійці! — почав Роман за хвилинку, на весь голос, свою промову, російською мовою. — В цей день великої Жовтневої революції ми стоїмо фашистськими згуртованими рядами, всі як один, перед мавзолеєм нашого великого учителя й пророка — товариша Леніна! — повернувся він до щитів з чорно-білими колами.

— Замолчать! — крикнув вартовий, штовхнувши Романа в плече прикладом.

— Не бий, він здурів! — почув знову Роман збоку Мішкин голос. Вартовий відступився назад, видимо не знаючи, що йому робити далі.

Роман ніби не помітив удару і продовжував далі, повернувшись на протилежну сторону: — Наш великий вождь товариш Сталін, умираючи, заповідав нам охороняти цю могилу до останньої краплі крові, проти Наполеона й фашистів, що оточили нас з усіх боків і зробили мостовий причілок біля річки під командою майора Марчака...

— Замалчі, замалчі! — люто кричав вартовий, але вже не наважувався бити. До нього підбіг старший, що розпоряджався ексекуцією:

— В чом тут дело?

— Сашел с ума адін, товарищ палковнік!

— Атставіть пока в сторону — вирвав НКВДист Романа за руку набік.

— Давай дальше, бистро! — гукнув він на вартових і шістку, що була перед Романом, погнали до щитів. А полковник тютцем побіг до тих, що стояли біля санітарного авта, певне за розпорядженням.

— Слухай мою команду! Правофланговим танкам завернути фронтом праворуч. По ворогам Жовтневої

революції вогонь! — кричав несамовито Роман, обводячи витріщеними очима “поле бою”. — За родіну, за Сталіна! Вперед! На штурм!

Ето есть наш последний
І решительный бой!

— заспівав він, на весь голос.

Поміж рядами помітно було рух, кожний хотів подивитися на божевільного. Підбіг полковник і двоє вартових повели Романа.

— Лейтенант Руденко, за вашим розпорядженням, товариш командуючий фронтом! — виструнчився Роман біля трьох з ромбами. — Дозвольте рапортувати: Цукровий завод залишився в наших руках! Танкове з'єднання, під командою комісара Медніка, розбило мостовий причілок! Міст на річці висаджено в повітря. Москва горить! Наполеонські орди відступають за річку Березіну!..

Нічого не відповідаючи, один з двома ромбами на комірці примружив очі й роздратовано махнув вартовим рукою, в напрямі до санітарного авта.

— Пустіть, я ще не скінчив рапорт! Пустіть фашистські гади! — всіма силами виривався Роман від вартових, що вхопили його попід руки з обох боків.

Шофер відчинив задні двері й вони, вже втрюх, силоміць запакували божевільного всередину й замкнули двері. На підлозі лежало два солом'яні матраци. Роман приліг віддохатися на хвилику, потім підхопився рвучко на коліна й застукав кулаками в залізну стінку, викрикуючи якусь команду...

Страшне видовище у глиняній в'язці скінчилося. Чорний лімузин, м'яко погойдуючись на ресорах, мчав уже до Києва, а дві вантажні машини, з парусиновими халабудами, заїхали у в'язку.

Понурі колони червоноармійців залишали сталінський Колізей з наказаною комісарами маршовою піснею:

Москва моя, Москва моя —
Ты самая любимая!
Страна моя, страна моя —
Никем непобедимая!

У тоні співу відчувалося, що люди з чорного лімузину зробили фатальну помилку — замість остраху й бойового запалу, вони засіяли в серцях глядачів ще більшу зненависть до себе.

Понуривши голову, ніби не чуючи пісні, гнівно маршерував на лівому фланзі стрілецької чоти червоноармієць Мішка Туз.

РОЗДІЛ 7

ПОПОЛУДНІ, Роман опинився в Києві, у в'язничному відділі Кирилівської божевільні, на Куренівці. Два кремезні санітари силоміць здерли з нього брудну військову уніформу, бо він не давався, обзиваючи їх наполеонівськими фашистами й домагаючися негайного побачення з начальником штабу дивізії. Міцно тримаючи за руки, вони завели його до невеликої кімнати, обкладеної до половини білими кахлями й залишили самого:

— Помийся добре, а я принесу тобі чисту білизну — озвався один, замикаючи двері.

Роман ніби заспокоївся. Він присів на дерев'яному, прикрученому до підлоги, тапчані й схилив голову на долоні. Просто чудо сталося з ним, святе, неймовірне чудо. Він був би вже мертвий, коли б Бог не привів Мішку напроти нього. “Любий, дорогий Мішка, з золотим серцем!..” Йому треба добре подумати, що робити далі, щоб не зрадити своєї гри. Він потрапив у зовсім незнаний йому світ і його доля залежить тепер найбільше від того, як він буде поводитися. Шкода, що він ніколи не грав на сцені, тепер би йому легше було вести свою гру до кінця. Він не сумнівався, що тут будуть слідкувати за кожним його кроком і доповідатимуть, куди слід. Навіть у цю хвилину він відчував, що хтось, звідкись стежить за ним.

За кілька хвилин він підвівся, здивовано розглянувся навколо, ніби пробудився від сну і пройшовши

кілька разів сюди й туди по цементовій підлозі, зупинився біля крану душа, ніби пригадуючи щось. Потім відкрив воду й ніби зрадивши, що це так приємно, почав енергійно вимиватися, задоволено всміхаючись.

Він уже спокійно сидів на тапчані і щось шепотів сам до себе, злегка жестикулюючи рукою, коли санітар заніс невеликий рушник, пару полосатої білизни і, вже ношені кимсь, повстяні капці.

— Добре покупався? Тепер витрись, одягайся — підемо вечеряти й будеш тоді спочивати.

— Добре, що ви прийшли, товариш черговий. Там ніхто не слухає? — притишив голос Роман.

— Ні, там нема нікого.

— Треба вважати, тепер військовий час — шпигунів і диверсантів повно... Я хочу негайно бачити начальника штабу танкової дивізії. Маю точні відомості, що наполеонівські фашисти, під прикриттям димової заслони, переправилися через річку Березину біля цукроварні...

— То вдягайся скоріше й підемо. Чого ж ти стоїш голий, як будеш говорити з начальником?

— І справді! — поглянув Роман на себе. — Добре, що ви помітили, бо я міг би потрапити в смішну ситуацію. Він витерся швиденько й одягнув білизну.

— Треба поспішати, бо буде пізно, вони підтягають резерви — потягнув він санітара за руку до дверей. Він не мав сумніву, що це не простий санітар, а НКВДист, з спеціальною підготовкою.

Вони швидко пішли вздовж коридору й піднялися сходами на 2-ий поверх.

— Ти почекай у цій кімнаті, а я потелефоную начальникові — відмикав двері санітар.

— Добре, але поспішайте, бо буде пізно. Ми повинні негайно заатакувати...

— Заходь, я зараз.

Не повертаючись, Роман переступив через поріг і двері швидко замкнулися перед його носом.

В невеликій кімнаті було ще троє, в полосатій білизні.

— Вніманіє! Становись на поверку! — рвучко під-

вівся з ліжка, худий як кістяк, високий, з синяком біля правого ока і швидко підійшов до Романа:

— Товаріщ начальник! Камера 18. Заключених 3 человека, все наліцо! Просім бумагі і карандаш напісать жалоби — виструнчився він перед Романом. Потім, мабуть, помітив, що Роман має такий самий одяг, як і він — розчаровано оглянув його з ніг до голови й мовчки повернувся до свого ліжка.

Другий не звернув ніякої уваги на пришельця — він непорушно сидів на табуреті, біля краю загратованого вікна й здавалося обережно, щоб не побачили його, виглядав надвір. Третій ходив по кімнаті, заклавши руки за спину. Він підійшов до Романа і ніби зовсім нормальний чоловік, простягнув йому руку:

— Приємно познайомитися — Микола Колодій — лектор Винницького Педагогічного інституту.

Роман насторожено, ніби з острахом, потиснув його руку.

— Ви не бійтеся, почувайте себе в нашій санаторії як дома, тут ніхто вам ніякої шкоди не зробить. Ці люди спокійні, у них тільки не всі дома, як кажуть, — говорив Колодій, не стишуючи голосу — обидва мають якусь манію, чи лиш удають так. Не знаю напевне. Я є зовсім нормальний чоловік, але НКВД навмисне замкнуло мене тут, щоб я здурів...

Вибачте мені... Мені приємно поговорити з вами, але я маю дуже пильну справу, чекати з цим не можна ні хвилини... — повернувся Роман до дверей. Двері були замкнені й він постукав, спочатку тихше, потім сильніше, доки відчинилося маленьке віконечко.

— Що тобі? — показалися ніс і очі за дверима.

— Я хочу бачити начальника штабу дивізії... негайно. Справа державного значення... буде пізно, якщо він не дасть наказу зараз...

— Його нема тут, він у штабі — озвався байдужий голос.

— Але ж черговий обіцяв, що потелефонує йому негайно. Ситуація на фронті загрозлива, не можна чекати ні хвилини...

— То я скажу, щоб його покликали, а ти краще полей — зачинилося віконце.

— Ви будете відповідати за затримку, запам'ятайте! — гукнув Роман обурено, через двері.

Колодій чекав доки він скінчить розмову і знову підійшов до нього, ніби з радістю, що знайшов слухача:

— ... я казав вам, вони хотять щоб я здурів, бо вони бояться. Яюсь довідалися про мої експерименти в лябораторії з новою вибуховою речовиною. Все хотіли вирвати від мене секрет на допитах. Били немилосердно, але я затримав таємницю... Зовсім нова формула — лиш кілька грамів і нема Кремля. Я з вами більше поговорю про це, бо тут ні з ким. Маю цікаву ідею... Ми потім поговоримо й порадимося як це найкраще зробити... А покищо, я хочу допомогти вам зорієнтуватися на новому місці — ось тут ваше ліжко, а тут мисочка в шаховці й ложка. Тут був ще один крім нас, притворявся божевільним, але не вдалося. Позавчора його викликали на перевірку й забрали, — мабуть знову в тюрпод на Катеринівську.

І виглядом і в розмові, Колодій здавався зовсім нормальною людиною. От тільки щось дивне з тою вибуховою речовиною. А може його спеціально підіслали сюди удавати й наглядати за іншими?

— Може ви порадите що мені робити? — перервав розмову Роман. — Мені негайно треба побачити начальника штабу дивізії. Я дістав дуже важливі відомості...

— Там, там! Чорний ворон... он сів на дереві! Тікайте!!! — з раптовим криком, схопився на ноги той, що біля вікна й сховався швидко в куток.

— Не показуйтеся до вікна!! Ховайтеся поза стінами, пригинайтеся! Може він не побачить... — присів він панічно, навшпиньки, в кутку.

— Брось ти со своїм вороном, не марачі голову, уже надоело... Он уже улетел — озвався високий на ліжку.

— Ви бачили, що він полетів?

— Ну канечно відел, я же сматрю в акно.

Чоловік підвівся, сторожко й повільно просунувся понад стіною й обережно виглянув з-поза лутки:

— Так, його вже нема. Ну, слава Богу, що пронесло. Я думав побачить — присів він знову, біля підвіконня на табуреті, зіщулившись.

— Ну як ви з таким поговорите? — продовжував Колодій, ніби не почувши Романового питання. — Він нічим не цікавився. Сидить цілий день біля вікна й дивиться, чи не пролітає де ворона, а вночі замотується з головою, щоб його не видно було. Інколи підхоплюється серед ночі, кричить і ховається під ліжку. Зовсім чоловік здурів у в'язниці, а може лиш так удає?

Роман здавалося не слухав, а неспокійно думав про щось своє. За хвилину він приступив рішуче до столика, що стояв посеред кімнати:

— Товариші командири й червоноармійці! Увага! Ми не маємо права залишатися байдужими, в той час, коли на фронті готується прорив. Я маю точні відомості, що фашисти переправилися через Березіну, біля цукроварні... Я хотів повідомити про це начальника штабу дивізії, але мене досі не допустили до нього. При потребі, ви повинні посвідчити про це. Може це спеціальний задум ворога... В цій ситуації, ми повинні самі зробити якесь рішення, негайно, доки ще є час...

Роман не скінчив — відхилилися двері й хтось гукнув: — Вечеря, давайте мисочки! Всі троє поспішили до шаховки, Роман кинувся до дверей:

— Товариш завідуючий! Вечеря не втече, є важніша справа: я просив викликати начальника штабу дивізії. Я маю секретні відомості, час не жде... Ви будете відповідати перед військовим судом, якщо негайно не покличете його...

— Він уже скоро буде тут, ми йому телефонували. Бери свою мисочку.

— Але коли він буде? Я давно вже просив покликати його.

— Він уже виїхав, доки ти повечеряєш, він буде тут.

Голодний Роман повернувся до шаховки.

— Може ви постоїте, будьласка, біля вікна, доки

я буду вечеряти — звернувся до санітара, наставляючи мисочку й боязко оглядаючись той, що сидів біля вікна.

— Вже непотрібно, ворони вже сплять.

— Як ви знаєте?

— Сам подивись, вже темніє надворі. Вони полетіли за Дніпро, сідай і їж спокійно.

До кімнати зайшов молодий чоловік у білому халаті, з невеликою скринькою в руках:

— Спізнився сьогодні трохи. Добрий вечір, що нового? — привітно озвався він, відчиняючи скриньку на столику. Почекайте, не їжте ще, — я дам вам крапель для апетиту.

— Ми маємо апетит і без ваших крапель — озвався Колодій. — Мені смішно, що кожного разу ви пробуєте нас обдурити, ніби маленьких дітей, а тим більше мене. Я ж хемік і по запаху знаю, що то не до апетиту, а до сну. Я вип'ю ще цього разу, — узяв він чарочку до рук — але ви також повинні зробити послугу мені: я давно вже подав заяву, щоб мені дозволили зробити деякі спроби в хемічній лябораторії і ви обіцяли підтримати моє клопотання. Відповіді я не маю досі.

— Добре, я ще раз перевірю цю справу. Це вам, простягнув він чарочку Романові.

— Але я не можу спати, я маю важну справу...

— Це не до сну, лиш вітамін, щоб ви мали більше енергії.

— На таке я згодний, мені якраз потрібно більше енергії — випив Роман ліки й поставивши мисочку на стіл, почав поспішно їсти, стоячи.

— Я тоже вип'ю таваріщ лекпом, но прі условії, что ви дадіте мне бумагу і карандаш напісать жалобу. Ви обещали мне вчера.

— Так, я пам'ятаю й приніс вам — вийняв він із скриньки аркуш паперу й олівець. — Добраніч, вечеряйте й спіть спокійно.

— Але ж я не можу спати, мені треба побачити...

— Ви не спіть, лиш полежете трохи, ми вас покличемо як тільки він приїде.

Роман приліг на ліжко. Колодій ходив ще по кімнаті, інший підходив, час від часу, до вікна й боязко загля-

дав у темряву. Високий сів до столика щось писати. За кілька хвилин Роман міцно заснув і не пробуджувався аж до ранку. “Це мабуть Колодій прикрив мене сонного ковдрою” — подумав він, пробудившись.

Ранком Роман знову почав домагатися побачення, а коли їх вели до вбиральні, він вирвався раптом уперед і побіг по коридору розшукувати начальника штабу. Вже на першому поверсі, спіймали його два санітари, дали кілька стусанів під боки, щоб не пручався й одягнувши на нього сорочку, з довгими, зав’язаними рукавами, замкнули в маленькій цементовій кабінці. Пополудні, коли він ніби заспокоївся, його привели знову до кімнати 18. Він пильно розглядався по дорозі, чи нема десь стежки до втечі — але мури були міцні, двері замкнені, вікна заграбовані й наглядачі в коридорах, як у в’язниці.

Систематично, кілька разів на день, Роман домагався побачення з начальником штабу. Інколи він вискакував на чие-небудь ліжко й командував боєм, або виголошував промову, завжди з тими самими мотивами — переправою через Березіну біля цукроварні й доминою Леніна, з чорно-білими колами. Потім він заспокоювався ніби зовсім нормальна людина, розмовляючи або граючи в шахи з Колодієм. Два інші були майже зовсім мовчазні. Високий, звичайно, зривався рапортувати, коли відчинялися двері й просив паперу писати скаргу, а інший зосереджував всю свою увагу поза вікном.

Ночами, повернувшись лицем до стіни, прикривши голову від світла й непрошених очей, Роман з тяжким боєм у серці думав про своїх. Той садист майор обіцяв вирвати їх з корінням. Роман розумів, що це означає й жахлива думка не давала йому спокою. Він щовечора молився за них і за себе, щоб Бог послав йому мудрість і прислухався, з надією, до далекої гарматної стрілянини, аж доки зморював його сон.

На сьомий день, пополудні, його викликали в коридор:

— Ти хотів бачити начальника штабу, він приїхав уже, я проведу тебе до нього — озвався санітар.

Хоч Роман чекав виклику з дня на день і обмірковував як йому треба буде поводитися, серце заколотилося в грудях і лице мабуть зблідло — він розумів, що його ведуть на перевірку, від наслідків якої залежить його життя. “Укріпи мене Господи!” — помолився він беззвучно.

— Нарешті! Дайте мені скоріше передягнутися, я ж не можу робити рапорт у білизні — озвався він.

— Тут можна, начальник також у білому халаті.

— Ви серйозно? То ходітьте скоріше! А зрештою, це не важно.

У просторій кімнаті сиділо за столом троє в білих лікарських халатах, спинами до двох великих, заготованих вікон, наставивши допитливі очі до дверей. Роман сміливо підступив до столу.

— Лейтенант Руденко? — підвівся середній, з пронизливими темними очима, простягаючи руку через стіл.

Роман виструнчився, підкозирнув і потиснув простягнену руку:

— З ким маю честь говорити?

— Я начальник штабу дивізії. — Ви хотіли мене бачити? Сідайте й говоріть у чому справа.

— Справа секретна, товариш начальник... Можу говорити в присутності цих товаришів? — поглянув Роман на двох, що сиділи по боках.

Поглянув і обімлів — ліворуч від “начальника штабу” сидів колишній начальник УРО, з Сибірського табору біля Тавди, де Роман перебував два роки. Він пильно дивився на Романа, ніби щось пригадуючи.

Лиш на коротку мить затримав Роман очі на його лиці. Щоб не видати свого несподіваного хвилювання, він узявся долонею за чоло й заплющив очі, ніби напружуючи думку. Екзаменатори сиділи мовчки, не спускаючи очей з Романа.

— Що я хотів йому сказати? — озвався він тихо, ніби сам до себе, закусивши губу. — О, пригадав! — спустив він руку на стіл. — Я дістав сьогодні ранком секретні відомості: наполеонівські фашисти переправилися, цієї ночі, через річку Березіну й створили мостовий причілок біля цукроварні.... вони підтягають резер-

ви... Треба негайно заатакувати, бо буде пізно. Я хотів повідомити вас негайно, просив потелефонувати вам, але справу все затримували, може навіть з певною метою... Тепер скрізь вештаються ворожі агенти...

— Ви сьогодні дістали ці відомості? Мені говорили, що ви ще вчора просили потелефонувати до штабу.

— Хто вам таке говорив? Це чиясь ворожа інформація, щоб заплутати справу.

— Де ж ви дістали ці відомості?

— Від комісара Медніка, біля мавзолею.

— Біля якого мавзолею?

— Біля Ленінського, з чорно-білими колами.

— Як же ви могли бути біля мавзолею? Ленінський мавзолей у Москві — швидко ставив питання середній.

— Він раніше був у Москві, тепер його перенесли до Боярки. Хіба ви не знаєте про це?

— Як же ви дісталися сюди з Боярки?

— Автом... Не було іншого, — я санітарним, щоб скоріше вас попередити. Час не жде, треба поспішати, бо буде пізно... Я персонально, готовий на танк, хоч і зараз, тільки десь забрали мою уніформу.

— Але ж ви покинули свій танк і здалися в полон. Ви забули, що ви дезертир?

— Хто вам таке казав? — підхопився Роман, обурено, на ноги. — То Меднік здався в полон і його розстріляли біля мавзолею. Нахвалився, що битиме ворога на його території, а як потрапив під вогонь, то відразу здався в полон і став перекладачем у німців.

— То ж ви були перекладачем, а не Меднік!

— Ні, ні, то не я, то Меднік!.. то Меднік!

— Що то у вас за синяки на вилицях?

— Не звертайте уваги, це дрібниця — пам'ятка ще з Фінляндської війни.

— А ви давно діставали листи з дому? — несподівано запитав той, що сидів праворуч, певне лікар.

— Листи з дому? З якого дому? — напружував думку Роман, не знаючи що відповісти.

— З Дніпропетровського, від дружини.

— Тепер не час говорити про це. Вибачте, але я маю враження, що вас більше цікавлять мої особисті спра-

ви, ніж ситуація на фронті. І взагалі, ви якось дивно поводитесь зі мною, ніби сумніваєтеся в правдивості моїх інформацій, або хочете відтягнути вирішення... Якщо ми негайно не заатакуємо, обвинувачуйте самі себе... ми втратимо цукроварню... матимете лиш хліб і воду.

Цілу годину тримали Романа під перехресними, несподіваними питаннями, але він знову завертав до того, з чим прийшов. Начальник УРО мовчав, лиш, час від часу, пильно поглядав, з-під лоба, на Романа, тримаючися рукою за підборіддя.

— Що то за люди з вами в одній кімнаті? — запитав він, коли начальник затнувся, добираючи питання.

— Я маю враження, що вони просто божевільні. Говорять якісь дурниці й поведуться дивно... Я не можу зрозуміти, як я опинився поміж ними. Я прошу розпорядитися, щоб мене негайно відвезли до табору нашої дивізії.

— Ви маєте головні болі?

— Ні, я почуваю себе дуже добре, я зовсім здоровий, і не знаю чому вони силують мене пити якісь ліки. Може це просто агентурна, ворожа акція, щоб я мовчав. Я з'ясую цю справу в політвідділі дивізії.

Начальник УРО не питав більше нічого. Може він не впізнав його, бо вже понад 6 років проминуло відтоді, як Роман вирвався з табору. За цей час він змінився... А може впізнав і готує атаку на кінець, бо все, ніби якось дивно, поглядає на нього. Роман не сумнівався, що "начальник штабу" й той з УРО приїхали на цю перевірку з НКВД, а третій був певне лікар.

Наприкінці розмови, "начальник штабу" запевнив, що він негайно дасть розпорядження в справі ліквідації мостового причілка й пришле за ним авто з табору, сьогодні або завтра.

Не зважаючи на те, що він ніби не схибив в розмові, Роман повертався до своєї кімнати з думкою, що його, ще мабуть сьогодні, заберуть до НКВД. Той з УРО, мабуть упізнав, бо все так пильно дивився. Роман мимохіть здригався, коли чути було якийсь рух за дверима

й беззвучно молився. Але вечір і ніч проминули спокійно. Ранком він знову почав домагатися побачення з начальником штабу, ніби зовсім забув про вчорашній день.

Ще два рази викликали його на перевірку, перший раз — на третій день після розмови з “начальником штабу”. В кімнаті був той самий лікар і якась жінка середнього віку, певне також лікарка. Більш ніж пів години, вони розмовляли з Романом на різні теми, намагаючись відвернути його увагу від події на фронті. Потім оглядали очі, перевіряли реакцію на світляний ефект і дотик, стукали дерев’яним молоточком по колінах. В очах жінки світилося співчуття, лікар був сухий, непроникливий.

На третій перевірці, 24 серпня, був знову той самий “начальник штабу” і якийсь, уже інший, лікар. Начальника УРО не було. Роман не відступався від своєї манії. Того ж дня викликали на перевірку й Колодія і ввечорі забрали кудись з кімнати.

РОЗДІЛ 8

ЗДАВАЛОСЯ, що про них забули. Нікого вже не викликали. Чути було, що і в сусідніх кімнатах двері відчиняються лише в той час, коли роздають їжу, або виводять до вбиральні. Навіть лікарський помічник з краплями заходив тепер нерегулярно.

Роман почував себе, як зацькований звір у клітці, особливо після того, як забрали Колодія — не було навіть обізватися до кого. “Ці двоє напевне божевільні, що будеш говорити з ними?” Він відчував, що в зовнішньому світі діється щось важливе, певне фронт наближається, бо ночами чути було, все ближче, гарматну стрілянину. Але де ж той фронт? Ніякі вісті з зовнішнього світу до них не доходили.

“Небезпечний час!” думав він. Заберуть уночі й постріляють. Треба якось вирватися звідси. Але як?” Час-від-часу, він стукав у двері, щоб викликали началь-

ника штабу, але ніхто не відзивався. Тепер, кожного разу коли заходив лікпом, Роман не тільки просив про побачення, а й про роботу:

— Я вже не можу довше нудитися тут без діла з дня на день, я можу просто збожеволіти й почну битися головою об стіну, як ви не дасте мені якоїсь роботи. Я нікого не зачеплю і тікати нікуди не буду, ви можете бути спокійні за це.

І одного дня санітар покликав його помити підлогу в убиральні. Дав йому відро, ганчірку, на цигарку махорки й замкнув за ним двері. Ніби голодний до хліба, кинувся Роман до роботи.

— Я ще й коридор помію, товариш начальник — запропонував Роман черговому, скінчивши роботу. Так приємно працювати! Зовсім занудився без діла.

— Хай завтра, вже досить на сьогодні, йди спочивай.

Другого дня санітар покликав його знову:

— Повитирай пил і помий підлогу ось у цій кімнаті, а потім у коридорі підлогу помиєш.

— Я все помію, аж блищатиме, товариш начальник! — величав його Роман, щоб придобритися. Тільки допоможіть мені, будьласка, побачити начальника штабу дивізії... я маю важливу справу, ви також повинні бути зацікавлені в цьому.

— Покинь ти вже з своїм начальником, нічого він тепер не допоможе, бо Київ уже в мішку.

— В якому мішку?

— В якому ж, у німецькому.

— Бачите, мабуть таки прорвалися біля цукроварні... Я ж казав, але можна ще повести успішну контратаку.

— Ну, годі вже про свою цукроварню, нічого їй не станеться, берися краще за роботу.

Сьогодні Роман мав уже волю руху поміж кімнаткою, якою мабуть користувалися чергові й убиральнею, де була вода. Вікно в кімнаті було відчинене, але віконна рама — переплетена міцними ґратами. Коли вартовий відходив у протилежний кінець коридору, Роман пильно оглядав подвір'я, оточене віддалік, поза дере-

вами, старим цегляним муром. На подвір'ї не було нікого, крім якогось чоловіка в цивільному, що замітав хідник. Біля воріт, на ослінчику, сидів інший у цивільному, певне вартовий. Часом проходив хтось, у білому халаті, поміж будинками.

В кутку кімнати стояла невелика дерев'яна шаховка. Витираючи пил на чий, Роман обережно відхилив двері й заглянув усередину — на поличці лежало два рушники й три санітарні халати. Коли черговий відійшов на протилежний кінець коридору, Роман швидко вийняв один халат і щільно обмотав його собі на животі, під білизною, не роздумуючи навіщо він це робить. “Може пригодиться” — подумав.

— Задоволені моєю роботою, товариш начальник? — запитав він, помивши підлогу і в коридорі.

— На сто процентів. Маєш ось премію, покури в убиральні — насипав він йому з цигарнички пучку махорки на папірець.

— Ви добрий чоловік я бачу, я ніби поздоровішав після роботи. Чисто м'язи зав'яли у тій проклятій клітці. Може ще сходи помити?

— Вже досить на сьогодні, зараз обід принесуть.

— Ну добре, дякую й за це, тільки, будьласка, не забудьте викликати начальника штабу.

— Добре, йди покури й вертайся до своєї кімнати.

Другого дня він мив сходи, а на третій — працював уже на першому поверсі. Про халат ніхто не згадував, певне не помітили.

Кімнатка для чергових на першому поверсі була поруч з вихідними дверима, замкненими засувом зсередини. “Не знати коли ще прийде така нагода” — промайнуло в Романовій голові. Але вирватися за двері було ніяк — черговий повільно проходжувався по коридору й кожного разу, повертаючися на цю сторону, заглядав у кімнатку. Роман пильно вимивав кожну щілинку й частіше, ніж потрібно, ходив до убиральні міняти воду. “Може він зайде до якої кімнати” — з надією думав він, прислухуючись до кроків у коридорі.

— Двері не причиняй — озвався вартовий назу-

стріч, розстібаючи поясок, коли Роман виходив, з водою, з убіральною.

“Тепер не можна гаяти ні секунди” — прорізала мозок думка й серце швидко забилося. Спустивши тихо відро й ганчірку за дверима кімнатки, затаївши дихання, він підійшов навшпиньки до вихідних дверей, обережно відсунув засув і беззвучно причинив двері за собою.

На дворі, проти нього, не було нікого. Вартовий біля воріт зайшов, мабуть, на його щастя, до будки. Роман легенько скочив набік з цементової площадки біля дверей, і сховавшись миттю за рогом будинку, швидко одягнувся в халат. Не гаючи ні хвилинки, він побіг, пригинаючися, вздовж стіни, попід вікнами. Добігши до протилежного кінця будинку, він розглянувся швидко навколо, випростався і пішов до дерев'яного хідника. Швидко, але спокійно, проминув він сусідній будинок і завернув набік поміж дерева, підхопивши, по дорозі, на плече мітлу, що лежала на траві. Близько за деревами, показався цегляний мур.

Вже коли він біг вздовж муру, десь, мабуть аж від будинку, з якого він вирвався, почувся пронизливий свистик — один, другий, третій... Знайшовши надщерблене місце в старому мурі колишнього монастиря, Роман перекинув капці на той бік, вчепився босими пальцями за шліну і як кіт, перескочив на той бік. Підхопивши капці, він побіг, не оглядаючись, попід високим пригорком, порослим деревами. Праворуч розсипалися невеликі хати й більші цегляні будинки і десь, близько за ними, гуркотів, подзвонюючи, трамвай. Проминувши дерева, він швидко пішов пустирем, попід зеленими килимами городів, що прослалися від хат до пустиря.

Йому найбезпечніше було б повернути до міста й згубитися поміж людьми, але не в такому одязі. Ще й ці полосаті штани виглядають аж до колін. Хіба закачати? Але голі ноги з-під халата, виглядатимуть ще дивніше.”

Двоє, чи троє людей, що працювали нагородах, помітили його і приклавши руки дашком до чола, проти сонця, проводили очима дивного чоловіка в білому халаті — “чого він тут вештається?, чи не лазить по чу-

жих городах?” — певне думали вони. Але не видно було й не чути, щоб хто гнався за ним, “мабуть шукають на подвір’ї”. І він прискішував ходу, відчуваючи в серці буйну радість, що вирвався з неволі, а може й від смерті. “Треба втекти будь-куди, якнайдалі, тоді вже думатиму що робити”. Він майже не уявляв де він, бо ніколи не був у цій частині міста.

Віддалік, на пригорку, показався березовий гай, але шлях до нього перетинала вулиця. Роман сховався за кущі, швидко перевернув штани на другий бік, щоб менш помітні були полоси, захвав халат, ніби сорочку, під кальсони й виламавши собі патика, перейшов вузькою стежечкою через чийсь город, на вулицю. Шкандибаючи на одну ногу й спираючися на патик, він завернув вулицею ліворуч, шукаючи стежки до гаю. Люди мовчки поглядали на цього дивного, простоволосого чоловіка, в незвичайному одязі, а Роман розглядався, щоб не натрапити де на міліціонера, шукаючи прохід до гаю.

— Чи ви не знаєте, бабусю, де тут живе Клименко Дмитро? Він десь тут близько, під самим березовим гаєм — запитав він стареньку жінку, що йшла хідником назустріч.

— Ні не чула такого, сину. Он, біля тієї хати, завертає вуличка до гаю. Спитай там кого — може знають. А ти мабуть поранений сину? — запитала жінка співчутливо.

— Ногу прострелили, але вже проходжуюся потроху. Дякую що показали дорогу.

— Йди здоровий сину.

“Що ж тепер робити?” — роздумував Роман, сховавшись під березами, в затишному місці. Час від часу, він виглядав униз, з-поза куща, на вулицю, але там не помітно було чогось незвичайного, мабуть ніхто не гнався по його сліду. Він би на крилах полетів до Дніпропетровського — “чи живі ще вони там, мої рідні? Але як це зробити, без одяжі, без шматка хліба, а тим більше, якщо Київ справді в німецькому мішку?” Він зробив лиш одне вирішення — пересидіти тут доки стемніє, щоб не так кидалася в вічі його дивна одежа. На його щастя, ніхто, мабуть, не цікавився тепер березовим гаєм.

З бугра видно було густі зелені верболизи понад Дніпром. “Може пробратися до річки, як стемніє, відв’язати десь човен і прямо до Дніпропетровського?” Але він роздумував недовго над цією можливістю “тепер певне скрізь по берегах позиції, а на кожному мосту військова застава — попадеш, як риба в сітку. Який сьогодні день?” — вираховував він. “Повинно бути 7 або 8 вересня. За їжу нема журби, — щось він знайде вночі, на городі, але як одержати й довідатися, що діється в світі? Треба також і притулок на ніч знайти десь.”

Ще й не стемніло зовсім, як десь далеко на заході, на півночі й на півдні, ніби на одну команду, озвалися гармати. Тут, під відкритим небом, канонаду чути було виразніше, ніж за товстими, кам’яними мурами в божевільні. А десь ближче, з південного заходу, доносилися кулеметна стрілянина. “Подібне на те, що Київ і справді в мішку” — подумав Роман.

Він добре оглянув околицю з бугра, ще завидна і коли вже зовсім стемніло, спустився на вузьку вулицю, що йшла дугою попід гаєм і пішов у напрямі до залізниці, ближче до краю міської околиці. Ліхтарі на вулицях і біля будинків не світилися, вікна були заслонені чорним. Лиш де-не-де пробивався, ледве помітний, промінчик світла. Не зважаючи на ранню пору, на вулиці не було нікого.

Зовсім близько від залізниці, стояла осторонь від інших невелика хата. “Зайду тут” — подумав Роман — “легко втекти, на випадок чого”. Він переступив через невисокий парканець і обережно ступаючи через зелене бадилля на городі, щоб не шелестіти, підійшов до заднього вікна заглянути. В хаті світилося, але невелике вікно було щільно заслонене темним — проглянути не було як. Нічого не видно було й через передні два віконця. Він постояв хвилину, прислухаючись, потім вийшов на ганок і тихо постукав.

— Хто там? — озвався за хвилину чоловічий голос за дверима.

— Це подорожній, з лікарні. Пустіть, будьласка, переночувати люди добрі, вже зовсім вибився з сил.

— Як же ти опинився з лікарні в такому закутку?

— Я розкажу вам усе, тільки відчиніть, бо так хтось може почути.

— А хто зна, що ти за чоловік? Тепер різні вештаються.

— Не бійтеся мене, я вам ніякого лиха не зроблю.

Чоловік ще завагався на мить, потім тихо відсунув засув і трохи відхилив двері, насторожено тримаючися, обома руками, за край їх, щоб, при потребі, швидко зачинити. Перед ним стояв спокійно якийсь простоволосий чоловік у білому, ніби справді з шпиталю.

— Звідки ти тут узявся, мабуть дезертир? — запитав він тихо не відходячи від порогу.

— Я не дезертир, а от просто так сталося, що приблудився до вашої хати. Я вам розкажу, пустіть.

— Піди там на город, за хату, я зараз вийду.

“Може вийде з рушницею?” — подумав Роман, сторожко поглядаючи на двері з-поза стіни. Але чоловік вийшов з порожніми руками і нікого не було слідом. Вони посідали біля стежки, поміж кукурудзою. — Розкажуй тепер, — пошепки озвався чоловік.

— Скажу по правді, тільки нічого не бійтеся. Мене заарештували і щоб врятуватися, я притворився божевільним, — був у Кирилівській лікарні, тут недалеко. А сьогодні втік. Але як я піду поміж люди в цій одежі? Удень ховався в березовому гаю, а як стемніло, пішов шукати десь притулку й натрапив на вашу хату. Знайомих у Києві не маю. Поможіть, будьласка, віддячуся вам щиро, як матиму змогу.

— За віщо ж тебе заарештували?

— Сказав таке, що не сподобалося, та й забрали. До того багато не треба.

— Звідки ти?

— З Дніпропетровського.

— Далеко завезли... І шкода мені, але я не можу пустити тебе в хату. Ще позавчора вночі ходили тут якісь по хатах — шукали дезертирів. Знайшли в Шумейка, за три хати від нас, якогось чоловіка, що попросився на ніч. Забрали й того чоловіка і Шумейка. Жінка бігала довідуватися, але й сліду нема.

— Розвішали скрізь оголошення, що кожний, хто

перетримує якихсь утікачів, буде розстріляний без суду. І є наказ, щоб усі чоловіки до 55 років негайно зголошувалися до мобілізаційних пунктів. Я, на щастя, маю 57, але мабуть скоро й до таких як я, доберуться. Вони тепер як оси, бо вже попали в мішок. Ризикувати не можна, смерть так і ходить поза плечима.

— У який мішок попали, ви кажете?

— А ти хіба не знаєш? Німці десь уже за пів тисячі кілометрів на схід від Києва, з обох боків. Вже Дніпропетровське й Полтаву забрали, більш як два тижні тому й пішли далі. А Київ у кільце вхопили — мабуть людей своїх жаліють і не хочуть бити прямо в лоб. Не такі як наші, що женуть тисячами прямо на гармати. Вони знають, що й так заберуть їх скоро, як курчат на сідалі, зі всіма їхніми танками й гарматами. Червона армія розпадається, тисячами здаються в полон. За що ж вони будуть воювати? За того Сталіна, що виморив голодом і Сибіром мільйони людей? Але НКВД й міліція працюють, покищо, на повний ход і найдужче лютують за дезертирами.

— Звідки ж ви знаєте про все це, в газетах пишуть?

— Люди знають. У газетах і досі пишуть, що йдуть успішні бої в Білоцерківському напрямі, а тут уже, майже місяць тому, німці висадили десант у Голосіївському лісі під Києвом і вибити їх звідти не можуть. Люди ждуть, що сьогодні-завтра німці будуть уже тут.

— А де ви чули, що Дніпропетровське вже забране?

— Та де чув, хіба ж ти не знаєш, що люди якось довідуються точно. Всіх людей обдурити байками на довго не можна. На заводі один червоноармієць розказував, потихеньку, як приїздив по цемент.

— На якому заводі?

— На цементовому, там де я працюю.

— І що ж він говорив про Дніпропетровське?

— Та що говорив? Казав, що забрали німці, ще в середині серпня.

Роман забув уже й про свою одягу й про притулок — йому хотілося лише розпитувати про Дніпро-

петровське. “Може не встигли вирвати з корінням?” — зігріла серце радісна надія.

— Ти не думай, що я безсердечний чоловік і не хочу взяти тебе до хати. Візьму — може й тобі й мені прийти кінець. Але я дам тобі шматок хліба, може й ще щось знайду. Якщо хочеш, переночуй у моїй повітці, а вдень сховаєшся десь у гушині, під залізницею. Але коли б спіймали, (бо лазять якісь іроди по дворах уночі) не згадуй, що говорив зі мною, скажи сам набрів на повіточку й сховався. Посидь тут, я зараз повернуся.

— Може б ви мені якусь стару одежину знайшли, а я віддам вам цей халат, що на мені, з нього можна пошивки на подушки зробити.

— З одежею скрутно, сам знаєш, оце майже все що на мені, але я маю старий комбінезон з фабрики, винесу зараз.

— То добре, щонебудь, аби не це біле.

Чоловік скоро повернувся:

— Ось на приміряй, а халата не скидай, тепліше буде вночі.

Комбінезон був уже полатаний і куций на Романа, він напевне буде схожий у ньому на того довготелесого комедіянта Пата, що він його колись бачив на екрані, поруч з малим, круглим як м'яч, Паташоном. Але це не має значення, якщо полосаті штани й халат уже сховалися.

— Це ви мені такий подарунок зробили, що кращого й не треба.

— Ось маєш трохи харчів — шматок хліба, чотири грудочки цукру, огірки й баклажини. А соли й забув! Зараз винесу. Ти куриш?

— Курю, як є що.

— Почекай хвилинку.

“Дивний збіг випадків”, подумав Роман — “чотири грудочки цукру! Але тоді на смерть, а тепер уже на волю!

— Ось тут сіль у папірці, а це трохи курива — вийняв чоловік з кишені жменьку махорки, в газетному папері. — Ось ще сірнички, тільки не підпали моєї по-

вітки і взагалі з вогнем дуже обережно, бо закурив тут один на ганку, а його й підчепили. Придумали, що сигнал подав німецьким літакам цигаркою.

— За це ви будьте спокійні. Щиро дякую вам за ваше добро — підвівся Роман відходити.

— Почекай хвилинку, я щось пригадав: тут, відразу за залізницею, є державне квітникарське господарство, там стоїть на полі повітка з соломою, — вони навесні прикривають нею парники на ніч. Я думаю, що там буде тобі безпечніше й тепліше. Як хочеш, я проведу тебе туди. А завтра, як добре стемніє прийди знову, я дам тобі щось попоїсти. Постукаєш три рази в це віконце, щоб я знав.

Дев'ять діб прожив Роман по-вовчому: вдень — у густих лозах, під залізницею; вночі — в солом'яній барлозі. Однієї ночі, коли Роман ще не спав, заходило якихсь двоє в повітку. Посвітили навколо ліхтарем і вийшли. Роман навіть не бачив їх — він завмер у своїй солом'яній норі в кутку, щоб не почули якогось шарудіння й уже до ранку не спав, прислухаючись. Увечорі 17 вересня, він, як звичайно, постукав потихеньку у вікно до свого добродія.

— Сьогодні вже йди ночувати в хату, уже нема власті в городі — розбіглася банда, як миші від kota.

За два дні, майже без пострілу, прибули на Курєнівку запарошені, бойові танки з чорно-білими хрестами.

— З хрестами, бачите, з хрестами! — раділи люди, привітно махаючи руками до танкістів.

— Дивіться, які браві хлопці! Чисті, поголені й добре вдягнені, шкода тільки, що німці. Я вже обзивалася до них біля нашого двору — не знають ні слова по нашому, щось лише белькочуть. Мабуть їх через те й німцями звать — співчутливо клопоталася якась бабуся.

А десь на сході, мабуть за Дарницькими лісами, гуготили гармати. Там замикалося кільце, ще навколо однієї советської армії, що панічно розбігалася на всі боки, шукаючи порятунку.

— Оце так воно й є як Ворошилов нахвалявся,

що будемо бити ворога на його власній території — зауважив хтось у гурті.

По тих дорогах, де недавно проїжджали танки на схід, безкінечними лавами, йшли під конвоем, на захід, червоноармійці — брудні, оброслі щетиною, простягаючи руки, до співчутливих людей, за шматочком хліба.

РОЗДІЛ 9

НАПЕРЕДОДНІ німецького вступу до Києва, людська навала, ніби на чиюсь команду, розлилася по крамницях і склепах міста. Вибивали вікна, двері й виносили все, що трапалося під руку — пригодиться все на бідному господарстві. Великі продуктові склепи біля річки й баржі біля них, були майже порожні — борошно, цукор, крупи й іншу поживу товариші затопили в глибокій затоці, недалеко від електростанції, замість того, щоб роздати голодним людям.

Побіг ранком і Роман, у своєму комбінезоні, з господарем, з мішком у руках, аж на Поділ, де були великі крамниці. Соромно й прикро було робити це, але він не мав іншої можливості дістати одяг і взуття. На Подолі, вже не було як протиснутися до середини — біля кожної крамниці було непроходиме стовпище, люди вивалилися з крамниць прямо по плечах і головах щільного натовпу.

— Оце так товкучка! Я ще такої не бачив — озвався Роман.

— Біжімо до центру міста, там більше крамниць — порадив господар і вони побігли, слідом за людьми, вздовж Олександрівського узвозу.

На Хрещатику діялось таке саме, як і на Подолі, тільки крамниць тут було багато, а над ними — квартири советських буржуїв, що вже повтікали за Дніпро. Звідти люди виносили навіть меблі й навантажували їх на ручні візки. У великому універмагові Романові пощастило роздобути бавовняне брунатне вбрання, сіру сорочку, пару білизни й сірі парусинові черевики, а по до-

розі — ще кілька пачок цигарок. Господар наповнив свій мішок усякою всячиною.

Два дні ходив Роман до німецької комендатури за перепусткою, але черга його не доходила, доки скінчувалося урядування, бо ще від світанку збиралися там тисячі людей з різними клопотаннями. Простоявши даремно два дні, він вирішив залишитися чекати з вечора і десь в обідню пору, на слідуючий день, вийшов з комендатури з великою радістю — перепустка була в кишені! Йому полекшило справу знання німецької мови — він пояснив, що був заарештований і вирвався з в'язниці, не згадуючи, що був лейтенантом Червоної армії.

Господар дав йому на дорогу хлібину й торбинку овочів. У вчителя з Куренівської школи він випросив невелику мапу — “може пішки доведеться йти, без мапи будеш як сліпий.” Советські гроші, хоч би він їх і мав, уже були безвартісні, а німецьких ще ні в кого не було. Та він цим не клопотався, лиш одна думка запанувала всією істотою — дістатися скоріше до своїх, як що їх Бог ще зберіг на світі. Того ж дня, надвечір, він був уже на вокзалі.

Великий будинок був переповнений людьми, зав'язаними сюди військовою завірюхою. Тепер усі вони, як і Роман, поривалися виїхати з чужого міста десь до своїх. Були тут певне й інші, що поспішали вирватися будькуди з Києва, щоб згубити слід за собою, може навіть і ті, що залишили по в'язницях Києва тисячі розстріляних у потилицю.

Пасажирські потяги ще не курсували. Міст на Дніпрі був зруйнований під час бомбардування і взагалі не було ще ніякого руху по залізниці в східньому напрямі. Залізничник сказав комусь, що незабаром має відійти товарний порожняк на захід, до Білої Церкви й вістка рознеслася поміж пасажирами, як блискавка. Але на перон не випускали, обіцяли, що може завтра ранком сформується пасажирський потяг на захід. Але до цього “завтра” можна було чекати й тиждень і люди кинулися шукати чорної стежки до колій, поза вокзалом. Багатьом пощастило — на темних коліях вони поховалися в порожніх товарних вагонах і потяг незабаром рушив.

“Ось Жуляни, де вони переїжджали з Демчуком. Що з ним сталося? А ось і та проклята Боярка. Страшно навіть пригадати, навіть не віриться тепер, що він пережив цей страшний кошмар. Де мій дорогий Мішка — щира сердечна душа? Коли б не він, не було б мене вже на світі” — пригадував Роман, виглядаючи з темного вагону.

До Білої Церкви потяг прибув опівночі і Роман відразу кинувся розпитувати.

— Можливо завтра йтиме товаровий на Знам'янку — відповів один залізничник.

На станції було багато людей, майже виключно, чоловіків, мабуть колишніх червоноармійців, що вже встигли якимось передягнутися в цивільне — в одного куце, в іншого довге, видно, що не своє, випадкове.

Вже як розвиднилося, до стаційного будинку несподівано зайшло двоє в військових німецьких уніформах, з бляхами польової жандармерії на грудях і один у цивільному, певне перекладач. Двоє, в таких же уніформах, зайшли через протилежні двері.

— Приготуйте документи до перевірки! Як хто має зброю, нехай здасть відразу, бо буде застрілений на місці, якщо приховає — голосно наказав той, що в цивільному.

Люди тривожно заметушилися. Романів сусід витяг з-під поли пістоля і швидко засунув його під лавку. Документи мало хто мав і німці перевіряли людей більше за зовнішнім виглядом, пильно оглядаючи лица, деякого обшукували й розпитували довше. Підозрілих відводили до кімнати начальника станції.

В кутку на лавці, недалеко від Романа сидів якийсь чоловік середнього віку, в дощовику, що його люди звали, звичайно, “промокаємое не-пальто” й кашкеті, низько натягнутому на лоба, і здавалося, спав, схиливши голову донизу. Коли біля дверей оголосили про перевірку документів, він збід і панічно заметушився — здавалося хотів вислизнутися кудинебудь поміж людьми, або просто провалитися крізь землю. Перелякані очі швидко розглядалися навколо, ніби шукаючи поради, але ніхто не звертав на нього уваги, заклопотаний сам собою.

“Здається жид” — подумав Роман, поглянувши на смертельно-перелякане лице і жаль озвався в серці.

— Скажіть, будьласка, що ви знаєте мене, бо я не маю перепустки — звернувся чоловік, з благанням у голосі, до сусіда. — Я працював на тартаку в Дніпропетровську, застряв у Києві, а тепер повертаюся додому.

— Звідки ж я тебе знаю? — поглянув сусід на нього підозріло. — Я й сам не маю перепустки.

— Але вони повірять вам більше, ніж мені. Скажіть будьласка! Я залишив дома, жінку й малого хлопчика, а вони можуть забрати мене — просив він жалібно, ніби перелякана дитина. Але сусід не слухав.

Романові пригадалося, як він сам, не раз, почував себе ніби зацькований звір, згадав про свого Володю й батьківське серце озвалося:

— Навіщо ви його просите? Я ж вас знаю й скажу, як будуть питати — підступив Роман до нього. — Ви з Дніпропетровського. Ви пам’ятаєте, як я колись приїздив до вашого тартака за дошками, ви мені самі ордер виписували?

Чоловік дивився широко відкритими очима на Романа, не розуміючи що це — несподівана щирість, чи провокація?

— Я знаю навіть де ви жили в Дніпропетровському, забув тільки як та вулиця звалася. Недалеко від тартака...

— Польова, Польова 27 — з готовністю відповів чоловік.

— От забув тільки ваше прізвище.

— Степанів, Іван Степанів — назвав чоловік ім’я, що певне прибрав собі на дорогу.

— О, так, я пригадав тепер. Степанів. Ви не хвилюйтеся, тут, крім вас, є багато без перепусток, але мені пощастило дістати, я допоможу вам.

Чоловік ніби трохи заспокоївся. Коли жандарм з перекладачем наближалися вже до них, Роман спокійно говорив із Степановим, ніби про якісь спільні справи. Він підвівся і ввічливо простягнув жандармові свою перепустку.

— Документ? — простягнув перекладач руку до Степанова.

— Я не маю, шановний пане. Так багато людей було біля комендатури, що треба було з тиждень чекати... Я залишив дома жінку й дитину без нічого — пояснював Степанів схвильовано.

— Куди їдеш? — оглядав його перекладач підозріло.

— До Дніпропетровська... з Києва.

— Чого був у Києві?

— Послали мене з тартака замовити матеріяли і вже ніяк було повернутися... залізничний рух припинився... Я жив у родичів.

— Маєш пашпорт?

— Витягли на станції пане...

— А що як ми штани тобі спустимо? Мені здається, що ти жид з НКВД.

Степанів зовсім зблід і здавалося онімів.

— О, ні. Я знаю цього чоловіка давно. Він живе недалеко від нас на Польовій вулиці, ч. 27. Має дружину й сина. Я випадково зустрівся з ним у Києві на станції. Це добрий чоловік, скромний і роботящий, нікому ніякого зла не робив. — озвався впевнено Роман німецькою мовою.

Як його ім'я?

— Іван Степанів.

— Чого ж він так зблід?

— Всю дорогу боїться, що їде без документа. Я вже його заспокоював — говорив, що німці культурні люди і що йому нема чого боятися, бо це не той час коли НКВД могло вхопити чоловіка нізащо. Я можу за нього сміливо поручитися, якщо ви мені довіряєте — відважно захищав чоловіка Роман.

— Звідки ви знаєте німецьку мову? — доброзичливо запитав жандарм, повертаючи перепустку, видно задоволений, що ось тут, далеко, на чужині, чоловік знає його рідну мову.

— Вивчав в Індустріяльному інституті.

— Як довго?

— Чотири роки, пане офіцер. А крім того, я ще

відвідував додатково лекції — хотів вивчити мову більш досконало, але арешт мені перешкодив.

— Досить добре говорите, можете знайти собі тепер добру роботу. В порядку, далі! — повернувся він до перекладача.

— Не знаю, як вам і подякувати за вашу послугу! — тихо, з сльозами на очах, озвався Степанів, коли перевірка скінчилася і десь уже вивели тих, що затримали. — Я бачу, ви догадуєтеся, що я жид, я знаю, що багатомо наших працювало в НКВД, але я ніякого лиха людям не робив. Щоб ви не сумнівалися, я скажу вам моє справжнє ім'я — Лазар Вишневський, а адреса та, що я вам сказав — Польова 27. Зайдіть до нас.

За всю дорогу Вишневський ні на метр не відходив від Романа. Нормально до Дніпропетровська можна було заїхати за ніч, а тепер вони вже третій день були в дорозі, вже п'ять разів пересідали з потяга на потяг. Біля Олександрії міст був ще не налагоджений і їм довелося йти пішки 14 кілометрів, до слідуючої станції. Там пощастило знайти місце, вже на даху, бо продертися у вагон було неможливо, а поміж вагонами начіплялося людей, як на гіллячці винограду. Їсти вже не було чого, але ніби й не хотілося — всі думки й бажання тривожно поривалися вперед.

Пополудні потяг наближався до Кам'янського. Роман вирішив зійти тут — “якщо Надійка ще жива, вона напевне тепер з батьками” — думав він.

— Вам недалеко вже — заспокоював Роман Вишневського, — не більше як 35 кілометрів. Перевірки й пересядки напевне вже не буде. А як хочете, заїдемо до нас. Якщо моєї дружини тут нема, я відразу їхатиму до Дніпропетровського. Поїдемо разом.

— Ні, я краще поїду далі, не можу затримуватися. Не знаю, що там сталося з моїми. Але зайдіть обов'язково до нас, як будете в Дніпропетровську.

— Ви також зайдіть до нас, як будете в Кам'янському — записав йому Роман свою адресу. — Щасливої дороги!

— І вам також — усього найкращого, і щоб дома застали все гаразд.

РОЗДІЛ 10

Н А вокзальній площі стояло два візники. Грошей Роман не мав, але не роздумуючи й не питаючи про ціну, сів на бричку й назвав адресу. До хати Надійчиних батьків було з півтора кілометра. Як повільно їде цей візник! Романові хотілося пересісти на його місце й поганяти, він нервово совався по сідаку, пориваючися очима вперед. Місто було таке саме, як він його бачив в останній раз, тільки на деяких заводах виразно видно було сліди бомбардування.

— Часто бомбили? — запитав він візника.

— Ні, лиш кілька разів — побили трохи заводи й розвалили кілька хат поблизу.

— Може знаєте Дібров або Руденків, що живуть недалеко від Дніпра?

— Ні, не знаю таких. Я на тому боці живу — махнув він пужалом на південь.

Романове серце заметалося в грудях і пересохло в роті, коли візник завернув уже в ту вуличку, де була їхня хата... На подвір'ї, в низько обгородженій дошками купі піску, грався з відерцем маленький, русоволосий хлопчик. Не чекаючи доки візник зупиниться, Роман вискочив з брички й випередивши коня побіг до двору.

— Куди ж ви, а заплатити?! — гукнув занепокоєний візник навздогін, ударивши коня батоном, але Роман здавалося не чув.

— Володю! Синочку мій коханий! — перескочив він через парканець і підхопивши хлопчика на руки, обсипав його поцілунками.

Хлопчик мовчки всміхався, видно впізнав тата відразу й пісок з його рученят посипався Романові за комір.

— А де ж мама?..

— Вона плаче в хаті, що тебе нема.

Не спускаючи Володю з рук, Роман кинувся до хати. Заплакана Надійка вже бігла до нього назустріч, з відкритими обіймами, а слідом за нею — мама.

— О, Романочку мій коханий, де ж ти взявся мій

рідний? — заридала, Надійка, сховавши лице на його грудях.

Роман ніжно пригорнув її до себе й сльози радості, одна за одною, спадали на її волосся.

— Не плачте вже, уже є наш тато! — заспокоював радісно Володя маму й бабусю, обвившись обома рученятами за татову шию. — Ти привіз мені рушницю тату?

— Привіз синочку, привіз, завтра принесу.

Обійнявши свого Романа з обох боків, Надійка й мама повели його до хати. Потім мама з Володею побігли до візника розплатитися й до Руденків — сповістити дядині радісну новину, а Роман посадив Надійку на коліна й ніжно пригорнувши до серця, цілував заплакані очі, уста, волосся.

— Надійко, моя люба, це якийсь сон. Прекрасний, неповторний сон!

— О, мій Романочку! Я так безмірно щаслива, що ти знову зі мною! Серце рвалося з відчаю і хотілося вмерти, коли думала, що не побачу вже тебе. А тут ще й оце наше вже так б'ється ось тут... — пригорнула вона міцно його руку попід груди — певне також журилося за татом. І як же ти вирвався з вогню мій коханий?

— Бог допоміг, Надійко. Розкажу потім. — Дай надивитися на тебе, моя райдуга.

— Але пусти мене, Романку, — ти ж голодний, он як очі тобі позатягало — схопилася Надія на ноги.

— Я не можу їсти зараз Надійко, потім.

— То ходім на хвилинку до дядини, вона так журилася й плакала за тобою. І Степана відвідаємо, доки тато й дядько повернуться з роботи.

— Якого Степана?

— Демчука.

— Він тут??!

— Так, він, жінка й дівчинка.

— Як же він тут опинився?

— Його привезли напочатку серпня до нашого шпиталю, тяжко пораненого в голову й плече і він сказав мені, що ви разом ішли в бій. Відтоді не могла знайти спокою, в журбі про тебе. Була лиш єдина малень-

ка надія, що може ти потрапив у полон. Через три дні, після того як привезли Демчука, прибула його дружина з Оксанкою. Оксанка тількищо пішла від нас, гралася тут зранку з Володьою на пісочку і в садку.

— Коли ж ти переїхала сюди Надійко?

— За кілька днів після того, як німці прийшли до Дніпропетровського. Мама жили там зі мною, бо я не могла залишити роботи, як війна почалася.

— Як же Демчук тепер? Він добрий, щирий приятель, я радий що вони тут.

— Йому вже значно краще, ми з Марією добре доглядаємо його. Але ще не встає з ліжка.

— Розказував вам про Христину?

— Так, але більш нічого не чули про неї.

Вони вийшли з двору й побравшись за руки, пішли тихою, тінистою вуличкою. Назустріч їм уже бігла з радісними сльозами тітка Оленка.

Надвечір зібрався біля столу, в Руденковій хаті, увесь рід. Демчукове ліжко також перенесли обережно до відкритих дверей сусідньої кімнати, щоб і він міг прийняти участь у великому родинному святі. Він і його родина були вже тут, як свої. Роман оповідав про свої пригоди від того часу, як повели вони з Демчуком свої танки в бій, а Надійка не зводила з нього очей — вони то заволікалися слізьми, то світилися радістю за Романову відвагу.

— Ми пройдемося трохи — відлучилися Роман і Надійка від своїх, повертаючися додому.

— Але не довго ходіть, тобі треба відпочивати Романку — наказувала мама вслід.

— А ти ж, тату, обіцяв мені рушницю принести.

— Добре синочку, завтра. Добраніч, — поцілував він сина, передаючи дідові на руки.

Вони завернули до Дніпра й пішли повільно, понад берегом, до тієї верби, де сиділи вдвох у незабутній вечір їхнього одруження. Ніч була тиха, повітря прозоре, але вже не таке тепле як тоді, після гарячого серпневого дня.

— Бачиш Надійко, он там на косі світяться два червоні вогники, як і в той вечір, а он там темніють вербо-

лози, де ти деклямувала, де ми вчили математику й бігали по ліску. Все так, як і тоді, аж не віриться, що над нами пронеслася страшна хуртовина.

— І сталося так, як ти писав мені в листі:

В небі мла, а сонце гляне —

Мла розтане вмиль.

Я перечитувала твої листи безкінечно, найчастіше в той час, коли всі вже спали і ніщо не заважало мені думати про тебе. І так хотілося, щоб ти хоч на мить прилинув до мене, або хоч приснився вночі. Завтра покажу тобі скільки цяточок порозпливалося на тих листах від моїх сліз.

— І я носив твої завжди біля мого серця і коли була нагода, ховався з ними в безлюдний куток. Вже в Боярці забрали їх перед тим як замкнули.

Вони не сідали, бо земля вже була холодна, лиш постояли кілька хвилин під кучерявою вербою й пішли тихо понад річкою, обнявшись, з серцями переповненими радістю й спогадами про незабутні дні їхньої любови. Над головою розпростерлося неосяжне, глибоке зоряне небо.

— Завтра візьмемо Володю, Оксану... і ще когось, зовсім, зовсім маленького — пригорнув Роман обережно Надійку до себе — й поїдемо човном на наше улюблене місце, на цілий день. А тепер уже вертаймося, моя голубко, ти вже втомилася, тобі не можна...

— Мені тепер усе можна, бо ти зі мною. Я себе так добре почувую! І хлопчик наш зовсім спокійний, уже мабуть заснув.

— Як же ти знаєш, що то хлопчик Надійко?

— Знаю. Це мій секрет. Побачиш скоро сам.

Він підійняв її на руки й пригорнувши ніжно до грудей, поніс додому.

— Пусту Романку, я важка, ти не набрався ще сили.

— Ще трішки, моя кохана. Мені не важко. Ще кілька кроків, щоб було так, як у той чудовий весільний вечір.

РОЗДІЛ 11

ПРОМИНУЛО два тижні відтоді, як повернувся Роман. Він працював уже, за фахом, на металургійному заводі. Там працювали і всі інші з їхньої родини. Дома залишалися тільки Надійка, й Марія — вони також мали досить роботи: доглядали пораненого, дітей, готували їжу.

Всупереч сподіванкам, життя не було легке. На продуктові картки видавали лиш трохи гіркого хліба, випеченого наполовину з просяного й картопляного лушпиння, якихсь крупів і зрідка — мікроскопічні дози цукру й товщу. М'ясо з'являлося не більше, як два рази на місяць і то в такій кількості, що не було навіть на що подивитися. Пшеницю й худобу, так само як і все інше, німці спроваджували до Райху. Везли туди невідомо навіть навіщо навіть цілі потяги чорнозему з українських степів.

З таким раціоном можна було лиш не вмерти з голоду, але вони мали свою корову й городину. Не знати, як прожили б без того. На чорному базарі, як і раніше, можна було купити все, за високу ціну, але не було завіщо. Тисячі рублів, що ще збереглися в матраці, втратили свою вартість, а німецька оплата за роботу була така низька, що можна було купити тільки зрідка щось дуже необхідне. Правда, хтось ще скуповував советські гроші на базарі, але так дешево, що не варт було й ризикувати.

— Шкода, що ми не догадалися купити золота або годинників, чи якогось матеріялу за ці папери раніше, — клопоталася дядина Оленка. — Міняли б тепер потроху на харч.

Часом видавали на заводі невелику, додаткову пайку, як премію за вищу продуктивність.

— Навчилися німці в Сталіна, — знову заводять Стаханівську потогінну систему — скаржився дядько Дмитро. — А по селах колгоспи залишили, так як і було. У листівках з літаків обіцяли інакше — писали буде вільна Україна, а української влади й нема. Є, правда,

міська управа, але німці не дають їм робити те що вони хочуть. Уже й позаарештовували кількох.

— В своїх газетах вони не згадують тепер навіть назви Україна — зауважив Роман. — Пишуть інакше — “Східньо-Європейський Життєвий Простір”. Це також за прикладом з Москви, що називала Україну Малоросією. Я чув також, що напочатку війни полум’яні українські патріоти на чолі з Степаном Бандерою, проголосили у Львові самостійну Україну, але на другий день їх заарештували і деь вони зникли.

— Я дуже радів, як німці прийшли. Та хіба тільки я? Можна сказати всі люди — озвався Діброва. — Але коли почув, що їхня партія називається націонал-соціалістичною, подумав відразу, що добра не буде, бо ж наші комуністи все казали й писали, що вони будують соціалізм. Від такої системи добра не діждешся. До наших людей з соціалізмом тепер не потикайся. Ми вже знаємо, яке життя при соціалізмі!

— Я не хочу щоб поверталися поміщики, але я хочу мати шматок своєї землі й бути її господарем, щоб було так, як у ті роки після революції, коли Симон Петлюра був при владі — не більше як 50 десятин на господарство. І щоб робочий чоловік міг купити собі все необхідне за свою працю, так як за кордоном. І щоб закон справедливий був, щоб чоловік не боявся, що його заарештують, як він не вчинив ніякого злочину.

— А то, приміром, ось позавчора: убив хтось двох німців, мабуть комуністичні агенти, а вони привели десять, зовсім невинних у тому, заложників і повішали на стовпах, навколо базарної площі. Що ж це за порядок? Я розумію, що час військовий, але таке виробляти над людьми не можна. Прийшли, здавалося, культурні люди з Європи і ми їх ждали з радістю, а починають робити по азіатському, як московські бандити. Тільки ті потайки, вночі, в погилицю, а ці серед білого дня, з вішалницею на площі, як за часів Івана Грозного.

— Військові — переважно добрі люди, але оті в кукурудзяних уніформах, з млинком на рукаві — такі самі, як і ті в червоно-синіх кашкетах, що мордували людей. Якщо й далі будуть вести таку політику, не втримаються довго, дарма що мають таку страшну силу. По-

рвуть їм люди всі залізниці й підуть військові ешелюни під укіс. А шкода, так їх люди чекали й зустрічали, як визволителів.

Одного разу, під час такої вечірньої дискусії в Дібровиній хаті, хтось тихо постукав у двері.

— Якийсь дивний, бородатий чоловік, до тебе Романку. Не хоче йти до хати, лиш хоче тебе щось запитати, — повернулася Оленка від дверей.

— Може якийсь непевний? — насторожилася Надійка.

— Неподібно, я б сказала якийсь переляканий і нещасний, на жида схожий.

— Я вийду з Романом на всякий випадок — підвівся Діброва.

У темряві, за дверима стояв оброслий волоссям чоловік, в овечому козушку й кашкеті.

— Ви хотіли мене бачити? — оглянув його Роман здивовано.

— Так. Ви не впізнали мене? Ми їхали з вами по-тягом... Я Вишневський — тихо промовив чоловік.

— Де ж ви взялися? Заходьте до хати.

— Ні дякую, я чую, що там ще якісь люди. Я лиш на хвилинку, хочу порадитися з вами.

— То свої люди, заходьте, не бійтеся.

— Ні. Краще ми надворі поговоримо.

— Добре, зараз. Я ось візьму піджак.

— Але ви нікому, нічого не кажіть.

— Будьте спокійні.

За хвилину вони сиділи, ніби два змовники, в невеликій повітці за хатою.

— Розкажіть тепер як ви тут опинилися.

— Ой, як я тут опинився... — жалібно заплакав Лазар — краще не доживати до такого. Тоді, як я приїхав, уже не застав моїх дома. В нашій хаті жили якісь незнайомі. Я запитав жінку, що вийшла до дверей, де тепер живуть ті люди, що були тут раніше.

— Їх забрали кудись, разом з іншими жидами. Ми самі не бачили, нам сусіди розповідали, ми вже пізніше найняли цю хату в жилкопі. А ви може родич їхній? — запитала мене жінка співчутливо.

— Так, то моя жінка й хлопчик жили тут — відповів я й заплакав.

— Не стійте надворі, зайдіть до хати, щоб хто не побачив. Вам небезпечно тут. Своїм уже не допоможете, мабуть, а вас також можуть забрати, бо є такий наказ.

Перетримали вони мене доки стемніло, дали пів хлібини й четверо яблук на дорогу. Вагався я спочатку, а потім наважився й пішов недалеко до знайомого робітника — Семена Карпенка. Колись він жив на селі за Дніпром, а під час голоду в 1933 році прибув до нашого тартака, вже з попухлими ногами, просити роботи.

— Я працював тоді завкадрами. Ні паспортів, ні іншого документа той чоловік не мав і я, признаюся по правді, відмовив йому, бо заборонено було приймати таких, а тим більше з села.

— Пішов він за ворота з гірким плачем. А як виходив директор заводу з воріт, упав він перед ним на коліна й почав просити. Директор покликав мене й наказав прийняти його на роботу. Скоро прибула до нього й жінка з дитиною, ледве живі від голоду. Жили вони, спочатку, в заводському сараї, поміж стосами паркету, потім знайшли собі куток у робітника, а згодом побудували невелику хатку, недалеко від Дніпра.

— І в той страшний вечір, коли я вийшов на вулицю, не знаючи куди йти й що робити, я пригадав про нього: “Може забув він, що я колись погано поставився до нього? Він тихий і добрий чоловік, може простить і пожаліє...” — подумав я й пробравшись потайки на передмістя, постукав тихенько до його хати.

— Прийняв він мене, без вагання й ховався я в них три дні, під ліжком. Соромно мені стало, що я колись так недобре поставився до нього. Пробував Карпенко, якось стороною, довідатися про мою родину, чи живі ще, але нічого з того не вийшло, — зникли десь безслідно.

— Ховатися довше в нього було ніяк — хата маленька, четверо дітей. Похвалиться яке необережно — кінець і йому й мені. Порадилися ми і вивіз він мене вночі своїм рибацьким човником за Дніпро. Віддав мені свій власний козушок і жив я у верболозах як вовк. Кож-

ні три дні він виїжджав увечорі ніби ловити рибу й привозив мені трохи харчів, на умовлене місце, відриваючи від ового рота.

— Ночі вже холодні, в куцах не всидиш, ще й вовки в лузі завелися, — полюють за трупами, що залишилися після боїв, не поховані. Страшно й сумно ночами, як де завиють. А подітися нема куди. Я пригадав про вас, про те, як ви, з вашим добрим серцем, урятували мене, незнайомого чоловіка, ризикуючи може й своїм життям і вирішив прийти до вас за порадою...

— Карпенко перевіз мене на правий берег і ми домовилися з ним, щоб він мене не чекав, якщо я не повернуся за 5 днів. Дві ночі я йшов понад самим берегом, щоб не заблудити, а вдень ховався у верболозах і оце прийшов потайки до вас. Мене ніхто не бачив. Я знаю трохи Кам'янське, а ви мені так добре розказали тоді де живете, що я й не питався нікого... Що ж ви мені порадите? Не маю я більше кого запитати...

— Щось порадимо. Якось допоможемо вам, але мені треба спершу поговорити зі своїми. Ходімте до хати.

— Краще ви самі поговоріть, вам буде вільніше без мене. А мені, так як я оце є, соромно навіть між люди показатися. Я почекаю тут.

— Це той Вишневський, що я вам про нього розказував — повернувся Роман до хати. — Сім'ї своєї не знайшов. Добрався сюди порадитися. Я думаю сподівається, що ми його переховаємо. Він, нещасний чоловік, треба якось допомогти, мені також Бог і люди не раз допомагали в біді.

На хвилину запала мовчанка.

— Допомогти треба доброму чоловікові, — озвався Діброва, — але ця справа дуже серйозна. Я сам не читав, але люди казали в місті є наказ, що за переховування жидів — розстріл і конфіскація майна. Треба добре обміркувати що ми можемо зробити в цій справі.

— По правді сказати, я не дуже жидів люблю — озвався дядько Дмитро. — Жили ми з ними, як риба з водою до революції в Слобідці. Було їх там тоді 9 родин — крамарювали. Гуляли вони на наших весіллях, а ми на їхніх. Наші люди не дали нікого з них зачепити, як приїздили до нашого села, у 1905 році, якісь прогнози

з “Союза Русского Народа”, підбурювати до погрому. І пізніше, ніхто нікого й пальцем не торкнув, ні їх ні їхнього майна, аж доки вони й повиїжджали з села, тоді як не стало чим торгувати. Але після революції, їх чимало напхалося до НКВД, а Сталінів тесть Лазар Каганович завжди прибував на Україну як була чистка, або масове винищення людей.

— Але то одна справа, а з безневинними людьми і з цим чоловіком — інша. Де ж таки робити так, як Гестапо — брати безвинних. Я проти такого закону. Ти спочатку розберись, хто злочини робив, хто в НКВД людей мучив, а тоді карай, бо інакше вийде так, як було й за Сталіна. Цьому нещасному чоловікові, я думаю, ми повинні допомогти, навіть не зважаючи на великий ризик. Це наш християнський обов'язок. Але треба зробити так, щоб ніхто не довідався, бо буде капут і нам і йому.

— Може б ми зробили його своїм родичем, що приїхав десь із села і влаштували на нашому заводі на роботу? — запропонував Діброва.

— Так не вийде тату, він має виразні семітські риси на лиці. Я маю інший, конкретний плян: на 3 - 4 дні ми йому постелимо в погребі, в тому засіці де капуста. А за той час приготуємо схованку — підважимо так, щоб не помітно було, 3 - 4 дошки в комірчині, виберемо землю, обставимо в'язку навколо дощечками, а на дні покладемо матрац. Землю повиносимо вночі до корови, в загороду й притрусимо соломкою. Дощки покладемо на місце знову, а зверху поставимо щось таке, щоб легко відсувалось. Хоч там зимою й не так тепло як у хаті, але й не холодно, бо комин проходить. Купимо щось тепле вкритися і чоловік не змерзне. А вночі, як уже ніхто не заходить, він буде в хаті. Згода?

— Згода! — погодилися всі.

— Ми забули тільки згадати про одну річ — ні Володя, ні Оксанка нічого не повинні бачити. На той час, що будемо робити схованку, ми переселимо Володю до бабусі Оленки. А тепер приготуй вечерю, Надійко, я зараз приведу гостя до хати.

За кілька днів після цього випадку, у жовтні, прибув ще один пожилець до Дібровиної хати — Надійка народила сина.

— Я ж казала тобі, що буде хлопчик! — всміхнулася вона радісно назустріч, коли Роман, після тривожної, безсонної ночі, підійшов на світанку до її ліжка.

— Як же ти знала, моя кохана? — схилився він до неї з ніжним поцілунком.

— Це мій секрет Романочку.

Охрестили хлопчика в церкві Петром, на честь діда, що згинув у Сибіру і записали Глобою, бо Роман уже повернув собі родове прізвище.

РОЗДІЛ 12

У СЛОБІДЦІ, як і в інших селах, що розсипалися побіленими хатами у широчезній, зеленій долині, на лівому березі Дніпра, напроти Черкас, приблизно по середині між Києвом і Дніпропетровським, німці з'явилися пізніше.

Забравши Дніпропетровське, за 200 кілометрів на південний схід від Черкас, могутня танкова армія генерала Фон Кляйста пішла далі, на Ростов, обминаючи, цілі советські армії на лівому березі Дніпра. З протилежної сторони їх охоплювала інша німецька танкова армія, що йшла північною частиною України, в напрямі на Харків. Одне німецьке панцерне кільце зімкнулося через Дніпро з півдня на північ біля Кременчука, інше — з півночі на південь — недалеко від Києва.

Біля Черкас, де було два важливі стратегічні мости — залізничний і транспортний, німці не могли замкнути кільце без великих людських втрат, бо на протилежному березі річки скупчилося понад чверть мільйона советського війська. А посеред Дніпра, на Зеленому острові, поміж двома мостами, засів у підземних залізо-бетонних гніздах, добірно сформований Четвертий Кубанський полк. Командир полку Куклов, що мав уже на грудях три ордени Червоного прапора за бойові заслуги, мав наказ: ні при яких умовах не залишати укріплення, битися до останнього чоловіка і у випадку безвихідної ситуації, висадити укріплення в повітря. Важливість цієї острівної позиції полягала ще й у тому, що

на правому березі річки, поза німецькими лініями, залишилися великі танкові з'єднання советської армії. Їм дано було наказ прорватися до Черкаських мостів і з'єднатися з арміями на лівому березі.

Зелений острів нащетинився гарматами й мінометами проти міста, й обох мостів. Під вогнем з острова, неможливо було, без великих втрат, опанувати мостами. Кілька спроб німців зліквідувати це небезпечне гніздо не вдалися, — під покровом ночі, з острова забирали вбитих і поранених і доставляли туди ще більше бійців і амуніції. Зелений острів, що тримався непорушно вже більше як місяць, був для німців бильмом на оці.

В ніч з 13 на 14 вересня, тихо під'їхав до острова, з лівого берега, човен з двома поставними советськими старшинами.

— Пароль! — ніби з під землі виринули, з кущів, біля човна, два вартові, з “фінками” напоготові.

— Індустріялізація — тихо відповів один з відзнаками майора. — Зі штабу армії до полковника Куклова — додав він тоном наказу.

— Пароль! — гостро поглянув на майора Куклов, що сидів, з політкомісаром і капітаном біля столу, в підземному командному центрі.

— Оранжерея плюс індустріялізація, товариш полковник. Майор Феденко, капітан Залужний — з наказом від штабу армії! — піднесли посланці руки до кашкетів, виструнчившись.

З пляшети, що висіла через плече, Феденко вийняв конверт, припечатаний п'ятьма сургучевими печатками по вуглах, на середині й подав Куклову. Перш ніж розірвати конверт, Куклов уважно перевірів печатки. На аркуші зі штампом і печаткою штабу армії було надруковано російською мовою:

Командиру залоги острова Зеленого

полк. Куклову Абсолютно секретно

Наказую, не гаючи жодної хвилини, переправити з острова, власними засобами, на лівий берег Дніпра, всю, довірену вам, залогу. Операція повинна бути скінчена не пізніше другої години ночі, з таким розрахунком, щоб не звернути на себе увагу ворога.

Вам особисто, наказую з'явитися, негайно після закінчення операції, до штабу армії, з рапортом і за дальшими розпорядженнями.

Пред'явників цього — майора Феденка й капітана Залужного — уповноважую висадити в повітря фортифікації й амуніцію на острові. Наказую, передати їм схему замінування й залишити їм на допомогу командира вашої саперної групи.

Нач. штабу армії комкор. Н. Спірідонов.

Куклов вийняв з шухляди в столі якийсь аркуш паперу й уважно порівняв підписи.

— Є наказ переправити всю залогу на лівий берег, не пізніше як до другої години ночі. Не знаю, чи зможемо зробити це так скоро з нашими човнами — передав Куклов наказ політкомісару.

— Дивно! — зауважив той, перечитавши наказ. — Ще позавчора був наказ протилежного характеру. Зараз потелефоную до штабу — підійшов він до телефону. Але прямий провід до штабу був мертвий.

— Ситуація на фронті різко змінилася — зауважив Феденко — німецькі панцерні частини з'явилися вже в нашому запіллі під Чорнобаями. Наші поспішно відходять понад Дніпром, щоб не опинитися в мішку. На побережжі з'явилися сильні групи диверсантів. Можливо що десь і лінію перервали. Ситуація загрозлива.

— Як з амуніцією товариш Куклов?

— Все полетить у повітря.

— Якщо так, можемо встигнути, частина бійців може перепливти, тримаючися за вірьовки біля човнів — чверть кілометра невелика віддаль.

— Віддайте негайно потрібні розпорядження капітан — наказав Куклов, але попередьте: відходити до берега так, щоб ворожі прожектори не виявили. Викличте сюди також командира саперної групи.

— Слухаю товариш полковник! — підвівся капітан.

Куклов відімкнув невеликий сейф і вийняв звідти плян замінування укріплень острова.

Ворожі прожектори, на щастя, були зовсім сліпі тієї ночі й до другої години евакуація була спокійно закінчена. Феденко, Залужний і командир саперної гру-

пи Воскобойніков, пішли до бетонного бункера в північному кутку острова, де сходилися електричні дроти замінування.

—Перевірте, капітан, чи човен на місці й негайно повертайтеся сюди — наказав Феденко Залужному, заходячи з Воскобойніком до бункера. Коли двері за ними глухо зачинилися, Залужний випустив червону й зелену сигналізаційні ракети, в напрямі до Черкас і швидко зайшов до бункера.

— Руки вгору! — наставили вони два пістолі на Воскобойнікова.

За пів години, в залізо-бетонних гніздах на острові була вже німецька залога, а до світанку німці вже створили мостові причілки на лівому березі Дніпра, біля обох мостів.

Агенти німецької військової розвідки, що звали себе Феденко й Залужний дістали за цю відважну операцію ордени Залізного Хреста, а партійного орденоносця Куклова публічно розстріляли в штабі армії “за зраду”.

Протягом двох діб, буквально без перерви, хвиля за хвилею, атакували червоні, намагаючись відвоювати назад Зелений острів і підступи до Черкаських мостів. Зусилля цілої армії були сконцентровані на цій операції. А одночасно з тим, гуготіла безперервно гарматна канонада на півночі, дець на схід від Золотоноші.

Тисячі червоноармійців упали трупом у прибережних кущах на лівому березі під німецьким вогнем з залізо-бетонних гнізд на острові, з батареї на високому, правому березі Дніпра й літаків Штука. Прозора вода у невеликому, безіменному озері, недалеко від Дніпрового берега, почервоніла від крові поранених, що повзли зі всіх сторін до води, спочатку по землі, а потім по трупах — напитися.

На третій день все стихло, як після страшної горобиної ночі. Німецьке кільце зімкнулося з півночі на південь. Армії скупчені у великій наддніпрянській долині, кидали зброю й здавалися в полон. Майже 200.000 полонених зігнали німці в цьому районі до загорож з колючого дроту, під відкритим небом, біля села Чорнобаї.

Тисячі інших червоноармійців і командирів розбрелися по околишніх селах, шукаючи цивільного одягу й притулку, доки перекоотиться через їхні голови фронтова вогненна хвиля.

РОЗДІЛ 13

З А п'ять днів після події на Зеленому острові, до Слобідки приїхало автом двоє в цивільному — один німець, другий перекладач, що без акценту говорив українською мовою. Під'їхали вони до колишнього будинку сільради, де був у той час тільки старий сторож і наказали йому повідомити кількох людей, щоб скликали село на мітинг. За дві години на площі з'явилося з півтори сотні жінок і дітей та кілька сивих дідів. Інші поховалися, налякані недавніми подіями, канонадою й чимись поголосками про те, що всіх чоловіків німці будуть відправляти негайно на фронт, а частину розстрілюватимуть. Хоч і не дуже вірили таким поголоскам, але німецьке військо тут ще не показувалося й люди не певні були хто це скликає збори. Може це лише якась провокація, щоб виявити справжні настрої людей? Лише три дні тому, зник звідси грізний трибунал — якихсь троє садистів, в уніформах політкомісарів, — що за два тижні перебування в Слобідці розстріляли більш ніж 300 червоноармійців, спійманих тут і там, ніби при спробі дезертирства. Людям хотілося забігти безвісти, або провалитися крізь землю від цих щоденних, страшних видовищ, на які їх зганяли силоміць.

Слобідський актив, з Докою й Степанком на чолі, нікуди не відступав. Їм було наказано організувати в запллі, в прибережній Дніпровій полосі, законспірований партизанський загін і чекати дальших розпоряджень. Уже була захована зброя в певних місцях і навіть спеціальний радіоапарат, для двохстороннього зв'язку. Але не всі активісти були охочі до такої місії. З розмов, що йшли тепер по селу, можна було подумати, що більша

частина активу хотіла б мирно пристосуватися до нової влади. Але так чи інакше, на ці збори ніхто з них також не з'явився, прийшло лиш кілька їхніх жінок. Приїжджі були видимо здивовані й перекладач, без будьяких деклярацій, заявив просто:

— Шановні громадяни! Ми приїхали сюди для того, щоб установити нову владу у вашому селі. Тут мають порядкувати тепер ті люди, яких ви самі собі виберете. Ніхто вас більше не буде силувати, кого треба вибирати. Але ми бачимо, що сьогодні не вдасться це зробити, бо нема ваших чоловіків. Ми вирішили відкласти збори до завтра, до другої години. Нехай усі мужчини приходять, нема кому чогось боятися, якщо він не вбивав людей. Те що було, проминуло. І ми не приїхали до вас з куле-метами, а лише з доброю волею допомогти вам.

Тієї ночі село майже не спало — люди збиралися гуртками, радилися що їм робити, прислухалися до стрілянини, що перекотилася вже десь далеко на схід, стихнувши зовсім по ближчих околицях і другого дня все село зібралося на площі. Несподівано для людей, прибули на збори активісти, майже в повному складі, на чолі з Докою й Степанком. Вони трималися сторожко, збоку, цілою групою і самовпевнено поглядали на людей, мабуть сподіваючися, що люди побоятся вибирати до управи когось іншого, крім них — патентованих господарів села. Може вони сподівалися легально здобути владу в селі. Напевне кожен з них мав і пістоля за поясом, на всякий випадок.

Ті самі двоє в цивільному, підійшли до столика на підвищенні:

— Шановні громадяни! — знову озвався перекладач — ми прибули сюди, як представники німецької влади, допомогти вам установити новий, справедливий лад у вашому селі. Комуністичне панування для вас закінчилось. Ваш добробут і порядок залежатиме, в найбільшій мірі, від того, яких людей ви виберете для керівництва й додержання порядку і від того, як чесно ви будете виконувати вашу роботу.

— Сьогодні вам треба вибрати старосту села, керівника господарства і 7 молодих людей, що мають виконувати в селі поліційну службу — охороняти спокій вашої

праці. Люди, що ви їх виберете, повинні бути чесні, без злочинів на своєму сумлінні й людської крові на руках. Прошу обрати секретаря, тих що рахуватимуть голоси й називати кандидатів — відступився перекладач набік.

Ще не так давно, при кожній нагоді, всі мусіли голосувати лише за кандидатів виставлених активом і з активу. Тепер ролі змінилися і ніхто не назвав ні одного кандидата з них. Обрали людей з добрим ім'ям, з тих, що були раніше по закутках. Самі члени активу, зрозумівши ситуацію, мовчали й не голосували ні за кого.

До столика підійшов Олександр Бочко, що його обрали старостою й скинув кашкета з посивілої голови:

— Шановна громадо! Я не вмію багато говорити, скажу лиш кілька слів. Від себе й від інших, що ви вибрали, дякую за довір'я і нехай нам Бог допоможе, щоб ми всі жили й працювали разом, по-людському, без зневаги один до одного. А на знак того, що прийшла до нас воля, я пропоную заспівати наш національний гімн, що нам його забороняли під страхом смерти, вже багато років. І ніби на команду, потягнулися всі руки до кашкетів, навіть активісти не наслідилися зробити інакше.

Ще не вмерла Україна

І слава і воля,

Ще нам браття українці

Усміхнеться доля!

— розлігся над площею тисячоголосий, здавалося всіма вже забутий, урочистий немов молитва, спів і в багатьох очах заблищали сльози.

Так з'явилася в Слобідці нова влада. Активісти, що ще два дні тому почували себе всевладними господарями цих людей, затаївши в собі вовчі думки, понуро, цілою групою, залишили площу.

Другого дня всі селяни, спонтанною навалою, кинулися до колгоспу по своє майно, відібране силоміць раніше — один вів корову, другий коня, третій воли, четвертий віз плуга, борону — з радісною думкою стати знову господарем на своєму полі, як колись раніше. Староста скликав більш досвідчених господарів порадитися, як найкраще й найсправедливіше поділити землю поміж людьми.

— Треба залишити якусь частину в резерві й для

тих господарів, що їх повиганяли з села — запропонував Бочко. — Певне повернеться дехто, треба щоб мав до чого руки прикласти.

Але радість і спокій у селі були недовговічними. Вже на 8-ий день після виборів, прийшов з міста суворий наказ — повернути все майно до колгоспного двору, припинити розподіл землі й продовжувати всі сільськогосподарські роботи так само, як і раніше.

— Виходить знову панщина на наші голови, лиш з тою різницею, що тепер на іншого пана.

— Обіцяли що буде воля людям, що колгоспи зліквідують, а воно щось іншим пахне — нарікали розчаровано люди, звозячи знову своє майно до колгоспного двору.

— Почекайте, може це лиш тимчасово — заспокоював людей Бочко. — Я думаю, що як на фронті заспокоїться, прибуде до нас українська влада, вона зробить так, щоб добре людям було.

Але українська влада не приходила. Замість неї, йшли, один за одним, накази вивозити до станції, як і раніше — збіжжя, худобу, сіно, городину, яйця, птищину й активісти зловтішно підшептували серед селян:

— Думали що пироги з неба падатимуть, як німці прийдуть? Почекайте, вони вам ще не так припечуть! Ще будете плакати за нами.

— Бодай уже не діждати, щоб плакати за такими, як ви. Ці хоч і беруть, але на Сибір не женуть людей, так як ви робили й Богу молитися не боронять.

— Вони довго не вдержаться. Ви ще рачки перед нами будете лазити! — зухвало, але оглядаючись, погрожували деякі з активістів, мабуть осмілені тим, що їх ніхто не чіпає.

І не тільки погрожували. Недалеко від села, в лісі біля Клиншового горба, люди знайшли, наприкінці жовтня, 14 свіжих трупів невідомих людей, постріляних у потилицю. Трупі були складені на купу й перев'язані колючим дротом. На білій шматині, видно відірваній з чиєїсь білизни, був напис чорнильним олівцем, печатними літерами: “За зміну Родіни!”

За зовнішніми ознаками, одежею й речами, знайденими по кишенях, люди зробили висновок, що це чер-

воноарміїці, які певне пробивалися додому, десь з прифронтової полоси. Ніхто не сумнівався, що це робота активу. Законспірований червоний партизанський загін починав діяти. Радили Бочкові заарештувати їх, але він не наважився: — не маємо права заарештувати самі, але я повідомлю негайно до району. Та й як їх зачепиш, коли вони мають повно зброї?

З району приїхало двоє з німецької поліції — оглянули трупи, дещо розпитали, наказали похоронити в братній могилі, на тому місці де вони лежали й від'їхали. Все село зійшлося на трагічний, урочистий похорон, що його відправляли священник з хором. Люди плакали, уявляючи, що може десь і їхні сини, чоловіки полягли в такій безвісній могилі. А через три дні прийшов наказ, щоб усі комуністи й комсомольці з'явилися до району на реєстрацію й здали всю зброю. В наказі написано було, що всі, які не з'являться, будуть оголошені поза законом.

На реєстрацію пішло 38, а 14 десь затаїлося. Лиш зрідка помічали тепер люди, як дехто з них появлявся вночі, де-небудь у селі. Ті що ходили, повернулися на третій день з довідками, що вони були на реєстрації й здали зброю. Не повернулося лише троє.

Якийсь час було спокійно, але наприкінці листопада, біля дороги, що йшла від сусіднього села, люди помітили криваві сліди на снігу. Повідомили сільську поліцію й пішли гуртом на розшуки. Приблизно за кілометр від дороги, в Тамарівському лісі, знайшли, в двох місцях, 18 трупів, присипаних снігом, з дірками в потилиці, з таким же написом, як і раніше. І того ж дня, на протилежній стороні, біля села, знайшли двох голих, задубілих на морозі людей, в німецьких шоломах. Обоє були прикручені колючим дротом до телеграфних стовпів. Шкіра, порізана ножами в кількох місцях, на грудях, побмерзала заледенілими струмочками крові. Очі у обох були повиколювані. Побиті, два мотоцикли лежали біля дороги. Не можна було дивитися без здригання на це страшне видовище, що нагадувало колишню "революційну заслугу" Доки й Степанка в 1920 році. Люди обурилися безмежно й післали двох верхівців до району повідомити про злочин.

На другу ніч, Слобідку оточив великий загін німецької жандармерії з кулеметами. Шукали по хатах і подвір'ях, де жили комуністи й комсомольці. Знайшли по різних схованках 11 активістів з тих, що не з'явилися на реєстрацію і ще якихсь двох, чужих. Були серед них Дока, Степанок, Кукса і Гончик. Привели їх усіх, з пов'язаними руками, до сільської управи й наказали старості скликати всіх людей.

— Громадяни! — промовив перекладач. — Ці люди, що стоять перед вами, заслужили собі кару смерти тим, що не з'явилися, за нашим наказом, на реєстрацію й не здали зброї. Ми знайшли у них багато різної зброї і поза тим маємо докази, що це вони мордували і вбивали тих людей, яких познаходили біля села. У них знайшли ми й уніформи двох німецьких вояків, що ви їх бачили мерзлими, з повиколюваними очима, біля стовпів. Ось їхня одежа! — підніс перекладач два військові жекети, з орликами нашитими на грудях. — А ось цих двох інших ми також уже знаємо — це вбивці з того трибуналу, що розстрілював червоноармійців у вашому селі. Пізнаєте? — Люди мовчали.

— В зв'язку зі всім цим, комуністичні бандити, що стоять тут, будуть знищені на ваших очах. Чи ви, що самі скільки витерпіли від них, схвалюєте таке рішення?

Ніхто не відповідав, на площі панувала глибока, тяжка мовчанка.

— То ви хочете, щоб вони й далі продовжували свої злочини? — сердито запитав офіцер через перекладача.

До офіцера підступив Бочко, скинувши кашкета перед громадою.

— Дозвольте мені, пане офіцер, сказати слово. Ці люди, що тут зійшлися, нібрали мене старостою цього села і мені здається, я розумію чого вони мовчать. Ми не виправдуємо того звірства, що сталося біля нашого села, ми обурені цими злочинами й не хочемо, щоб щось подібне повторювалося. Але ми вже досить пережили й бачили різного насильства і не хочемо бути свідками вашої кари. Ми просимо вас широко, не робити цього страшного діла перед нашими очима, перед очима наших дітей, щоб не залишилося воно чорною примарою на наших душах. Якщо ви не послухаєте нашого прохання,

ми всі порозбігаємося звідси, коли б ви навіть стріляли на нас. Чи так я кажу люди? — повернувся він до площі.

— Так, правильно, просимо вас! — озвалася тисяча голосів.

Офіцерові це видно не сподобалося і він помітно вагався що робити, потім заговорив щось швидко до перекладача.

— Пан офіцер, з пошани до старости і до всіх чесних людей вашого села, задовольняє ваше прохання й разом з тим, наказує доставити до району кожного не зареєстрованого комуніста, якщо він покажеться в селі. А крім того попереджає, що кожний, хто переховує цих людей буде розстріляний, якщо протягом завтрішнього дня не виявить сам цього злочину — проголосив перекладач.

Пов'язаних посадили на троє рожнатих саней, оточили щільним конвоєм і повезли з села. Підводчики розповідали, що за селом, біля молодого соснового бору, їх усіх зв'язали докупи, облили бензином і підпалили. Розповідали також, що Кукса, Степанок і ще двоє попадали на коліна, проситися — кричали, що то не вони, а Дока й Гончик виколювали очі й різали вояків ножами. Але це їм не допомогло.

Другого дня до сільської поліції з'явилася колишня ударниця Параска, що працювала й тепер у колгоспі й заявила, що в неї в коморі переховується товариш Молот. Його заарештували й відправили до районного міста, де він був, ще недавно, сталінським губернатором. Троє інших, що не ходили на реєстрацію, десь видно зникли з села — жінки їхні говорили, що вони виїхали на роботу до Німеччини. І в селі, тимчасом, запанував спокій.

РОЗДІЛ 14

РОМАН не збирався повертатися на батьківське господарство — вони з дружиною мають тепер добрий фах і хоч сучасні заробітки такі, що ледве вистачає на прожиття, але життя певне знормалізується

згодом. Діброви також не хотіли відриватися від дітей і онуків. А дядько Дмитро з дружиною вагалися — їм хотілося повернутися до рідного села, до своєї ниви — земля кликала, але тяжко було навіть уявити, що розлучаться з Романом, з Надійкою, з Дібровами, з малими онучатами. Вони жили всі, як одна велика родина, а тепер ще й до Демчуків звикли, як до своїх. Але всім їм хотілося відвідати рідне село, хоч ступити на батьківське дворище де, по всіх кутках залишилися незабутні спогади дитинства. А може й Христина ще є десь на світі й подала звістку про себе до рідного села?

Подорож довелося відкласти до наступного літа. Написали вони два листи дядькові, в Хвилівку, але відповіді чомусь не було — може лист пропав десь по дорозі, бо пошта захворіла так, як у часи революційного безладдя. А може вже й дядька нема на світі? У червні 1942 року, вони нарешті вибралися в дорогу — пароплавом до Черкас, а звідти потягом до Слобідки. На роз'їзді, що був недалеко від села, зійшло з потяга ще четверо людей, але ніхто з них ні Романа, ні дядька не впізнав.

— Вибачте, чи ви знаєте Віктора Пилипка? — запитав Роман одного з них про свого приятеля шкільних років.

— Де б же не знав — на одному кутку живемо. Вирвався він торік з полону, ледве живий. Тепер уже хазайнує. А ви мабуть з Черкас у гості до них?

— Так, знайомі колишні.

— А з Глобів живе хто на селі? — запитав дядько Дмитро.

— Ні не чув, знаю що були колись такі люди в селі і Віктор про них згадував. Десь їх Сталін повивозив.

— А Завгородні живуть ще тут?

— Не лишилося нікого з їхньої родини. Вимерли, всі до одного, з голоду в 1933 році. Майже пів села пішло тоді на той світ.

— А Віктор там живе де й був?

— Там само, на батьківському дворищі. Якщо не знаєте як іти, я вас заведу.

— Ні дякую, ми були в нього колись, знайдемо. — Романові не хотілося розпитувати більше чужого чоло-

віка, ніби боявся, що розкаже йому якусь сумну новину.

— То прощайте! — побіг чоловік наздоганяти своїх.

Роман взяв Володю на руки й вони всі попрямували такою знайомою, вузькою, піскуватою дорогою до села.

— Он туди, Надійко, до того березового гаю, я ходив часом з Христиною й Гнатом по гриби. А он там — дорога на Липівське, часто ходили нею на луг по рибу...

— А що то таке крутиться, тату, з крилами, як великий жук?

— То вітряк, синку, — меле борошно з зерна.

— Як же він меле, крилами?

— Ні, таким великим каменем усередині. Завтра підемо туди, я покажу тобі.

Вже 13 років проминуло відтоді, як Роман востаннє бачив рідне село. А тепер здавалося, ніби ще вчора, йшов він з Гнатом оцією вулицею, на світанку, з ліщиновими вудлищами на плечах до Осокорка і якесь дивне, радісне хвилювання наповнювало серце. Ніби на екрані, один за одним, проносилися в пам'яті яскраві спогади. Йому хотілося відразу піти до батьківського дворища, але в серце заповзав дивний страх — “може пуста вже там, може й хати вже нема. Краще потім, краще розпитати про все у Віктора, а тоді вже йти”.

Пора була полуднева, люди поралися тепер по сінокосах і на вулицях було порожньо. Зустріли вони лиш три жінки й двох чоловіків, але ніхто їх не впізнав, лиш віталися, як звичайно з кожним на селі, зацікавлено оглядали й ішли своєю дорогою.

На Вікторовому подвір'ї не було нікого, але крізь відчинені двері в клуні видно було, що хтось скидає там сіно з воза. Вони відчинили хвіртку й підійшли до хати. Чоловік видно помітив їх, бо вийшов з клуні до них, струшуючи обома руками сіно з одежі.

— Ви до мене? — зупинився він за кілька кроків, здивовано оглядаючи незнайомих.

— До тебе Вікторе! Не впізнав?

— Романе, братіку! Де ж ти взявся? — кинувся Віктор до нього з відкритими обіймами. — Ми ще вчора

з Гнатом говорили про тебе, думали що тебе й на світі вже нема.

— З яким Гнатом?

— Та з яким же, з нашим товаришем, з Кайдаком, з тим самим, що вас у Свердловську спіймали.

— Як же він вирвався на волю?

— Сам тобі розкаже, як блукав по світі, довга історія. Це мабуть твоя дружина?

— Так, дружина, а це синок, знайомтеся. А це дядько Дмитро з дружиною.

— Той що ми міха в його кузні не раз роздували? От бачите, й не впізнав відразу. Вибачайте. Багато років проминуло — радісно потискував Віктор їхні руки. — Заходьте дорогі гості, — широко відчинив він двері до хати. Он і дружина вже йде. Іди скоріше, Ганнусю, гостей маємо!

— Чию ж це ти Ганнусю спіймав?

— Трубичову, ту що до школи разом з нами ходила. Пам'ятаєш?

— Якже не пам'ятати, вона ж сиділа якраз передо мною на лавці.

Ганнуся відразу впізнала Романа й зашарілася, коли він, обійнявши її за плечі, поцілував у щоку. Мабуть пригадала, як колись давно й ніби зовсім недавно, знайшла в своєму зошиті шматочок паперу, на якому було написано: "Я люблю тебе Галю." Вона знала що то Роман написав, але він не насмівся признатися, а вона не насмілилася запитати. А тепер почервоніла, коли поцілував. Таке дивне трапляється в дитячі роки. Вона віталася зі всіма, ніби з рідними:

— Роздягайтеся й сідайте, як у себе дома. Я зараз приготую щось попоїсти, ви певне голодні з дороги. Тільки вибачте мені на хвилиночку, я трохи причепурюся, бо аж соромно, що підійшла до вас така заפורшена — направилася вона до хатини.

— Не журіться тим, ми свої. От може не добре, що нас так багато без спросу прийшло до хати? — озвалася тітка Оленка.

— Та що ви, Господь з вами, та ми раді, якби вас таких ще в два рази стільки прийшло. Вітя, дай їм умитися доки я повернуся. Ось чистий рушник і мило.

— Ходімте до криниці, там зручніше — вивів Віктор гостей на подвір'я.

— Нічого не чув Віктор про нашу Христину? Може писала кому?

— Ні брате, нічого. Але ти не журися, люди, що вже ніби пропали безвісти, так як оце й ви, потроху прибувають до села. Може й Христина звідкись вирине.

— Де ж Гнат? Дуже хочу його побачити.

— Його нема зараз дома, сіно косить. Як тільки повернеться, покличемо. Розповідав що дуже захворів тоді в Свердловську, але якимось видужав. Ще 8 років був після того в Сибіру, а тоді відпустили, тільки заборонили вертатися на Україну. Тинявся скрізь з місця на місце, щоб знову не заарештували, а перед війною працював у Миколаєві.

— Ще хто повернувся з тих, що висилали тоді?

— Небагато — Лантух Іван із жінкою, Ребрик, Артеменків син і Богдан Гайдар. Але Богдана нема в селі тепер — поїхав до Києва, в консерваторію. А тих усіх я покличу ввечорі.

— Стоїть ще наша хата? — з острахом у серці запитав Роман.

— Стоїть пустою. Хазяйнував там Дока, доки забрали його, а жінка вибралася жити до сестри. Наш староста казав нікому хати не дасть покищо, може з вас хто повернеться.

— Хочеться побачити.

— Ось зараз перекусимо й підемо всі разом.

Ганнуся вже причепурилася, застелила стіл новою скатертиною, накраяла полумисок хліба, порозставляла тарілки й смажила велику яєшню з салом.

— Вибачайте, що не приготувала вам чогось ліпшого попоїсти — лише яєшня, молоко й городина. На вечір приготую щось смачніше.

— Хіба ж це погано? Німці нам не дають такого в Дніпропетровському.

— Нам вони також нічого не дають, лише беруть і беруть. Але влада тепер у селі своя — не нишпорить, так як ті гаспидські товариші, по запічках і по курячих сідалах, то й нам лишається дещо з господарства. Сідайте будьласка, ми вам дуже дякуємо, що не шукали

нікого, а прийшли прямі до нас — радісно метушилася Ганнуся біля столу, щоб кожному догодити, а Віктор частував вишнівкою:

— Це натуральна Слобідська, з вишневим соком. Німці забороняють гнати, але монополюки тепер нема, ліків ніде не купиш, а хворобу треба чимсь відганяти.

— Іж Володю, щоб великий виріс. Ось скоро прибіжить наш Тарасик від бабусі, — будете гратися з ним. Я ще маю сметанки трохи в погребі, — зараз тобі, котику, принесу — побігла Ганнуся з хати.

Закусивши, всі зібралися на Романове подвір'я, тільки Ганнуся залишалася дома.

— Може ми вам щось допоможемо? — запропонувала Надійка.

— Ні, ні, ви йдіть, ви ж приїхали задля того. Я сама вправляюся. Ви наші гості, а мама мене навчали, що гості нічого не повинні робити, лиш гостювати.

По дорозі вони зайшли до старости взяти ключа. Бочко відразу впізнав дядька Дмитра, бо не раз бував у його кузні й привітався по-братерському. — А тебе, Романе, мабуть не впізнав би, коли б Віктор не сказав. Дивлюся — щось знайоме, а не пригадаю. Маленький ти ще був тоді, як я заходив до вас. А де ж тато й мама?

— Тата поховав у Сибіру, а мама померла.

— Царство їм небесне! — перехрестився Бочко. — Добрі й щирі люди були. Шкода, що таке нещастя впало на їхню голову. Але тут також смерть з косою ходила, як чума, в 1933 році. Майже пів села вимерло з голоду.

— А сестра де?

— Не знаю. Була ніби на волі, люди її бачили аж у Владивостоку. Думав, що тепер може подасть звістку до Слобідки, але не чути кажуть.

— А як же ти сину вирвався?

— Довга історія, розкажу потім, бо ще хочемо подивитися завидна на батьківське дворище.

— Прийдіть до нас увечорі, поговоримо, — запросив Бочка Віктор.

— Добре, прийду. Ось ключ від хати. Запущена вона, такі господарі там жили... Аж сумно подивитися, коли згадаєш, як ваші тато й мама доглядали своє гніз-

до. Але не журіться, наведете згодом порядок, а ми гуртом допоможемо.

— Дякую вам, але ми не будемо тепер залишатися тут, маємо роботу в місті, приїхали лиш відвідати на тиждень. Хату тим часом можете використати на якусь громадську потребу. Може ми згодом повернемося.

Радість завмерла в Романовому серці, коли підійшли вони до батьківського двору. Там де був колись зелений парканець понад вулицею, залишилися лиш, подекуди, похилені стовпці й лати. Хата, що її колись мама вибілювала сліпуче вапном, два рази на рік — перед Великоднем і Пречистою, вкрилася зі всіх боків рудими латками й здавалося ніби осліпла, під зачиненими віконницями. Дах, колись чисто помальований зеленою фарбою, вкрився ржавими плямами, димар похилився, а дощові рури зависли, на чотирьох вуглах, ніби поламані руки. Там де росли майорики, чорнобривці, красоля, жоржини — ніби кольористий вінок навколо хати, — буйно розрослася кропива й лобода. Лозяний пліт навколо садка повалився, від старости, на землю, а від побілених вуликів, що там колись стояли, не було й сліду. Замість розкішного садка залишилося лиш кілька дерев, об'їдених гусінню. Солом'яні дахи на клуні й повітці густо вкрилися зеленими лишаями, а на зеленій галлявині проти хати, де була зелена травичка й спориш, порозросталися лопухи, подорожник і бур'яни.

У хаті мертва пустка — голі, давно не білені, стіни, вищерблена в кількох місцях підлога, ніби хтось рубав на ній дрова, запорошений стіл і дві обдерті лави біля покутя, де колись висіли образи й лямпадка, прибрані вишиваним рушником. Роман раптом пригадав, як він сидів біля цього столу з татом, мамою й Христиною в останній Святий Вечір і щось ніби стиснуло в грудях, хотілося плакати. Він мовчазно вийшов з хати, ще раз поглянув навколо з ганку і взявши Надійку й Володю за руки, швидко вийшов з подвір'я. “Краще б згоріло все, ніж бачити його таким, як тепер” — подумав він гірко. Дядько й тітка йшли за ними, з сльозами на очах. Віктор сам залишився на подвір'ї — замкнути двері й позачиняти віконниці.

— Розказував тобі, Надійко, як гарно на батьків-

ському подвір'ї, а тепер ніби на кладовищі побував — тихо вимовив Роман.

— Я розумію тебе, Романку, але не журися мій любий. Ми ж з тобою, ще й Петрусь маленький дома. Може переїдемо згодом працювати десь ближче й відновимо це все, так як було — стиснула Надійка його руку.

— Я знаю, Надійко. Але журба вхопила за серце, як пригадав своїх, дитинство. Так багато спогадів біля батьківського гнізда... Я чув, що ти з полону недавно повернувся друже — повернувся він до Віктора, що надгогнав їх.

— Так, мало не згинув і то вже зовсім близько від дому, біля Чернобаїв. Майже ціла наша дивізія здалася в полон добровільно. За що ж мали битися? Думали дадуть німці зброю й будемо комуну докінчувати разом, а тоді будуватимемо свою вільну Українську державу. А вийшло інакше — загнали нас за колючі дроти й не давали майже нічого їсти. Коли люди довідалися про той табір смерті й приносили харчі, не дозволяли передавати. Така, брате, видно система в Гітлера до людей, як і в Сталіна. Там згинуло наших безліч, бо більш ніж дві армії було за дротами. Мертвих забирали щонаочі цілими хурами й закопували в ярах.

— Люди день-у-день снувалися поза дротами, வி-шукуючи рідних і часом випрошували у німців, щоб відпустили. Пощастило мені переказати дружині, що я там. Вона й мій тесть вимолили мене у німецького коменданта. Я вже ледве на ногах ходив як випустили, але, бачиш, віджив. Тільки німцям уже ніколи не повірю. Скидали вони нам з літаків листівки, ще як ми тримали зброю в руках — обіцяли, що хто здасться в полон буде вільним чоловіком, на своїй вільній землі, а то була заплянована брехня, отака сама, як нам усе з Москви співали.

— З Слобідки також беруть молодь до Німеччини?

— Так, і скрізь по околицьких селах також. У нас забрали вже кілька десятків, а деякі повтікали й поховалися в лузі. Маємо вже свій партизанський загін. Я познайомлю тебе з деякими хлопцями, як хочеш. Але ситуація створилася якась дурна — бити німців, знову

червоні чорти повернуться на нашу голову. Покищо, наші партизани сидять тихо, сподіваються, що коли німці й червоні знесиляться, тоді прийде їхній час. Нав'язують зв'язки з іншими групами. А що там у місті робиться, що думають провідні люди?

— У місті також розчарування й непевність. Молодших забирають до Німеччини, влади ніякої українцям не дають, усе під контролем. А про самостійну Україну нема й мови. Самі собі коріння підрізують. По той бік фронту певне довідалися, що роблять з полоненими, бо вже не здаються, а серед населення росте обурення. Біля Дніпропетровського також українські партизанські загони і чув я, що Холодний Яр знову ожив. Може й нам з тобою доведеться йти в “Зелену” армію, як будуть далі тиснути. Я привіз дещо цікаве почитати про сьогоднішню ситуацію, тільки не всім ті речі можна показувати.

Вони ще трохи погостювали у тих людей, що жили в дядьковій Петровій хаті і вже по заході сонця, повернулися додому.

Хоч і нема в селі телефону, а новина облетить по хатах, як на крилах. Біля воріт уже чекали гостей Гнат, Лантух, Артеменко — колишні товариші по нещастю. Не могли всидіти в хаті. Бігали шукати по селу, але згубили слід і знову повернулися до Віктора, щоб не розминутися.

— Здоров брате! Не забув, як спали в тайзі на дереві? — радісно обійняв Роман Гната.

— Не забув, друже, але думав, що вже й не побачимося ніколи.

— Годі вже вам обніматися, пусти й мене до Романа, я з ним також у Талці біду колихав — підступив Лантух ближче: Христос Воскрес Романку!

— Воїстину Воскрес дядьку Іване! — поцілувалися вони тричі, ніби на Великдень.

— Як же ви, дядьку Іване вирвалися з тої проклятої Талки?

— А ти думав, що лише ви з Гнатом проворні? Добре що стежку показали, хоч і сердився я на вас, що не призналися. Вирвався й Степаниду свою знайшов на засланні і викрав ніби в султана з гарему. А от Степан

і дочка десь пропали безвісти. Може Господь дасть десь об'являться. Де ж це ти Романку таку гарну жінку знайшов? — вітався він з Надійкою.

— А от і коваля доброго з ковалихою матимемо тепер у селі! — обіймав він радісно дядька Дмитра й Оленку.

— І Хведір тут! Де ж тебе носило козаче? — вітався Роман з Артеменком.

— Далеко, брате, як вислизнув з під рук у ту ніч, то зупинився аж у Ташкенті-городі хлібному, серед верблюдів. А вже потім прокрадався ближче.

— Ходіте ж до хати, там певне ще люди є — відчинив Віктор широко ворота й узявши Володю на руки, пішов уперед.

У хаті чекали Бочко, Ребрик, Лантухова дружина й ще кілька добрих знайомих. Жінки вже наставляли вечерю на застеленому столі. Нагодували спочатку найважливішого гостя — Володю, покладали його спати, з Тарасиком, а тоді самі посідали до столу й почалися оповідання про неймовірно-дивовижні пригоди, що звели їх усіх нарешті, до цього столу.

— А тепер скажи Романку, що ж воно буде далі. Ти вчений чоловік, з города, повинен знати більше, ніж ми у глухому кутку — озвався Лантух, коли оповідання скінчилися.

— Тяжко сказати точно як воно буде, але ясно одне, що німці не втримаються довго на нашій землі з такою політикою. Вони перемаршували Україну так швидко лише тому, що майже весь нарід чекав їх тут, як визволителів, так само як і в Білорусі і в Криму й на Кубані і в Донській козачій області й на Кавказі. Але тепер уже є познаки, що стрілка повертається назад — на фронті вони застрягли, в запіллі чим далі більше повстанців — зупиняють часто потяги, з тими що їх вивозять до Німеччини й випускають людей, а тих що хотять, приймають до себе. Часом уже й військові ешелюни пускають під укіс і забирають амуніцію в ліси

— Найбільше тепер наших повстанців у Волинських лісах, — там якийсь отаман Бульба організовує цілу армію. Я привіз тут його проклямації, почитайте, тільки вважайте, щоб до німецьких рук не попали. Гестапо за

такі речі голови скручує. У Києві вже не одного з наших провідних людей загнали на той світ, — розстріляли голову міської управи Багазія, поетку Телігу, редактора Рогача й багатьох інших. Таке діється по всій Україні.

— А той Бульба, що ти кажеш армію організовує, може нащадок того Тараса Бульби, що був колись на Запорозькій Січі? — запитав Лантух.

— Не знаю, може нащадок, а може лиш таке ім'я прибрав собі, але якийсь відважний чоловік, коли не боїться повстати проти такої сили. Там наші повстанці мають ще й іншу проблему, б'ються на дві сторони — проти німців і проти комуністичних партизанів, що їх Москва перекидає в німецьке запілля, щоб робити різні провокації й викликати ще більший терор проти українського населення.

— То якже воно виходить, знов може сталінська сарана повернеться? — запитав Бочко.

— Може й повернеться, але люди думають не на довго. Їм уже крила підрізали німці, а наші повстанці набирають сили й може захоплять владу, як прийде до останнього розиграшу.

— А я думаю, що воно вийде наприкінці так, як один сивобородий дід у Полтаві казав, коли щойно прийшли німці. Ми були тоді з жінкою там — озвався Лантух.

— Що ж він казав Іване?

— Казав він таке: “Дивіться, яка оце сила йде, аж земля стогне, а в святому пророчестві сказано, що не вдержиться. Розвіється, як дим. Прийде пізніше до нас біла зоря й засліпить червону, диявольську.”

--- Тоді люди сердито замахали на нього руками і я також — де ж таки уявити, щоб така сила розвіялася, як дим?! Та ніхто й не хотів такого подумати, всі раді були, що німці прийшли. А тепер я бачу, що старий правильно десь вчитав.

— Що ж то за біла зоря?

— Дід і сам не знав, як люди його питали. Я пізніше довідався, що біла зоря є на американському прапорі. І оце тепер, так думаю своїм простим, селянським розумом: в Америці люди розумні і не дарма наш Тарас

Григорович написав у Кобзарі, що ми діждемося колись і свого Вашингтона, з святим і праведним законом. Американці не допустять, щоб запанував на світі Сталін або Гитлір, вони дадуть їм, як тим півням, вискубти один одного, а тоді й до нас прийдуть з білою зорею.

— То такий народ, що йому можна повірити — продовжував Лантух. — Я пам'ятаю, ще як був у нас перший голод у 1921 році, вони привозили, даром, цілі кораблі харчів, щоб рятувати голодних. Тільки голодним мало що дісталось, бо товариші забрали те добро в свої руки. Я чув, що і в 1933 році, як був на Україні отой страшний голод, що мільйони людей загнав на той світ, американці пропонували велику допомогу. Але той люципер Сталін відмовився, сказав, що на Україні ніякого голоду нема. Хотів навмисне виморити наших людей. Американці то добрі люди, нема що говорити.

— Німці також добрий нарід — зауважив Бочко. — Я був у них у полоні під час першої війни — ніхто не знущався тоді над полоненими, а люди приносили нам на свята, до табору різні подарунки. Це тепер так сталося, мабуть тому, що той Гитлір захопив владу. Він видно такий самий як і Сталін.

— Ще в Сибіру, один учитель розповідав нам, — вів далі Лантух — що біля тих воріт, які стоять біля Америки, поставлено великий пам'ятник Свободи, з вічним огнем у руці, що ніколи не згасає. Огонь той на те, щоб люди, які там живуть і ті, що приїжджають, пам'ятали, що то країна волі. Американцям не треба тут і воювати, хай тільки скажуть, що вони йдуть, так щоб усі знали — увесь наш нарід буде з ними, дарма, що товариші аж язика собі понамулювали, лаючи американців. Вони бояться того вогню свободи.

— Може й так буде, як ви кажете, дядьку Іване і дай Боже, щоб так сталося. Але я чув, що американці дуже допомагають тепер Сталінові — доставляють силу-силенну й зброї і харчів.

— Вибачай Романе, але мені тяжко повірити, що так воно є. Де б же американці самі собі могилу копали? Ти думаєш не знають вони, що Москва день і ніч працює на те, щоб схопити Америку за горло? Напевне знають. Американцям нічого не треба доставляти товаришам,

лиш треба почекати доки Сталін і Гитлір викінчать один одного.

— Може перебільшене те, що я чув, але кажуть люди, що диму без вогню не буває. Побачимо самі згодом...

— Треба вже дати спокій гостям, вони втомлені з дороги. Ще завтра поговоримо — підвівся Бочко, як перейшло за північ.

— Справді вже пора, завтра, чи то пак уже сьогодні, треба сіно косити. А Дмитра й Оленку ми забираємо до себе, без ніяких дискусій — заявив Лантух. Вставайте й ходім.

— У нас усім місця вистачить, хата простора — пробувала заперечувати Ганнуся.

— Я знаю що вистачить, але ти не будь така загребуша, нам також хочеться гостей мати. І запам'ятайте всі, що завтра ввечорі вже зберемося в нашій хаті. Маємо двох гусаків — буде їм капут!

Тиждень у рідному селі проминув для Романа й Надійки, ніби одна година. Обходили вони й об'їздили, з Гнатом і Віктором, усі околиці, знайомі ще з дитинства. — Ловили рибу й варили юшку в Забоччі; вудили окунів в Осокорку; спіймали волоком за один раз 18 великих щук у броду на Барахтянці; купалися в піскуватому прозорому Бистрику; їздили на день до дядька в Хвилівку, а в неділю були на Службі Божій, у церкві, що містилася тепер у шкільній залі. І кожного вечора, в одному чи іншому місці, сходилася повна хата друзів на розмову.

Не хотілося повертатися додому так скоро, але відпустка, на жаль, скінчилася. Приятелі виряджали їх п'ятьма підводами до роз'їзду. Напакували їм на дорогу, різними харчами, дві великі лозяні корзини.

— Не треба стільки, ви ж самі багато не маєте — заперечувала Надійка.

— Це не вам, це Володі й Петрусеві, — нашим слобожанам — щоб підростали скоріше. Ми тут ближче до землі ніж ви, вона нас нагодує.

— Щасливої дороги, не забувайте про рідне село! — махало їм услід кільканадцять рук, коли потяг повільно відірвався від невеликої дощаної плятформи.

ОДНОГО дня, наприкінці серпня 1942 року, коли вже сонце схилялося до заходу і Роман з батьками порався на городі, а Надійка годувала Петруся на лавці в садочку, до Дібровиного двору під'їхав візник з жінкою й двома дітьми. Тримаючи маленького хлопчика й чемодан у руках, жінка зупинилася на мить біля парканчика й пильно подивилася на вікна. З хати ніхто не показувався.

— Відчини синку хвірточку — озвалася вона до русоволосого хлопчика, що тримався за мамину спідницю, з острахом до незнайомого місця.

Зійшовши на ганок, жінка поставила чемодан і постукала в двері, один раз, удруге. Ніхто не відзивався. Жінка залишила чемодан на ганку й узявши хлопчика за руку, пішла стежечкою поза хату, де чути було голоси. Назустріч їй, з поза рогу, вийшов високий русоволосий чоловік з мішком на плечах...

— Романку!! — скрикнула жінка.

— Христинко, сестричко дорога! — випустив від несподіванки Роман незав'язаний мішок з рук і картопля розкотилася густо по траві. — Де ж ти взялася, голубко моя рідна? — ухопив він сестру в обійми.

Христина не відповідала, щось стиснуло її біля горла — вона сховала лице на братовому плечі й беззвучно заридала. Голосно заплакав маленький хлопчик на руках, певне злякавшись цього незнайомого чоловіка, що так міцно ухопив маму руками. Малий Романко допомагав йому, сховавшись за мамину спідницю, а сльози з Романових очей скочувалися теплими краплями на Христинине волосся.

— Не плач Лаврінку, не плач Романку — підвела голову мама — це ж той дядько Роман, що я вам розказувала. Не бійтеся, це ж ваш рідний дядько Роман! — витирала Христина рукою сльози.

Маленькі заспокоїлися, так скоро, як і почали і Ро-

манко вже виглядав зацікавлено на дядька з-поза маминної спідниці. Роман підхопив його на руки, цілуючи:

— Чого ж ти плакав, котику, це ж я, твій дядько, а тут ще й твої два братики є в садочку. Почекай, сестричко, хвилинку, я покличу наших до хати — побіг він до городу, притиснувши небожа до грудей. За хвилину вже всі вони оточили Христину й повели до хати. Мама відразу побігла сповістити Руденків і Демчуків про надзвичайну новину й незабаром увесь рід зібрався в хаті, ніби на свято. А Володя, зі своїми гостями, побігли до гойдалки в садку.

— Де ж чоловік Христинко? — запитав Роман.

— Не знаю — затуманилися сльозами очі. — Вже більш як рік, не маю звістки від нього. Жили ми перед війною в Сталінграді. В травні минулого року Павлуся мобілізували і я ще дістала від нього чотири листи з Західньої України, де була їхня танкова дивізія, біля самого німецького кордону. А відтоді як почалася війна, не було жодного листа. Ходила кілька разів розпитувати до воєнкомату — сказали що нічого не знають, а коли питала де тепер та дивізія, що він був у ній, відповідали, що це воєнний секрет. Певне згинув десь, мій рідний, бідолашний — затулила Христина очі хусткою.

— Не плач Христинко, можливо воно зовсім не так, як ти думаєш. Десь певне потрапив твій Павло в полон і не може подати звістки про себе, а може просто листи не доходять. Ти ж знаєш, що цивільна пошта тепер майже не функціонує. Не журися, сестричко, передчасно, він певне десь вирине зовсім несподівано.

— Ось і я, Христинко, вже плакала, що Романа й на світі нема й листів довго не було від нього. А бачиш, повернувся зовсім несподівано, аж не віриться тепер, що так могло статися, як було з ним. Отак буде й з Павлом, я певна що так буде! — заспокоювала Христину Надійка пригорнувши до себе.

— Ой, рідні мої, я вже не можу й повірити, що так станеться. Він такий хоробрий, що з полону вирвався б і прилетів до нас через усі перепони. Він так любив дітей і ніколи, за шість років, поганого слова мені не сказав...

— Хотіли мене разом з іншими евакуювати на схід,

коли фронт наближався до Сталінграду. Але я забрала дітей і вирвалася вночі щасливо, товаровим потягом, за 100 кілометрів на захід, у станицю Нижню на Дону, до наших добрих друзів, що ми з ними познайомилися ще в Магнітогорську. Павлусь мені так радив зробити, на випадок чого, ще як від'їжджав. Там я була аж доки фронт перекотився на схід до Сталінграду і ще потім довго чекала, що подасть він звістку туди, або повернеться.

— А недавно, з великою мукою, пробилася з дітьми до Слобідки — думала хто з родичів повернувся або щось написав туди. Майже 3 тижні була в дорозі. Їхала спочатку Доном до Ростова, потім залізницею до Дніпропетровського й далі пароплавом, майже повз вашу хату. І навіть не приснилося що ви тут.

— У Слобідці побула лише два дні. Не могла довше, хоч як гарно приймали, — поривалася до вас. Як пароплав довго затримувався на якійсь пристані, хотілося вирватися на берег і бігти бігом. Мое щастя, що хоч діти не захворіли в дорозі і що мала годинник і два золоті персні. Без того була б не доїхала. А з Слобідки вже наші люди допомогли — і грошей дали на дорогу й харчів.

— Тепер, сестричко, вже нічим не журися — маємо кімнату для вас і городина добре вродила цього року, голодні не будемо. І ось відразу вже скільки родичів маеш! Не дамо нікому зобідити тебе й дітей. А там і Павло прибуде, напевне! Ось подивись на Марію й Степана — вона була аж у Владивостоку, а він зі мною на фронті, а тепер уже разом. Так буде й з вами.

— Коли б так, Романку, сталося, як кажеш — усміхнулися заплакані очі. — Я знаю що журбою не можеш, але що вдієш, коли серце тужить за ним? Поїхала б шукати хоч на край світу, коли б хто сказав куди.

— Де ж ви жили Христинко як виїхали з Владивостоку? — звела Марія на інше.

— Де нас тільки не було Марійко. Спочатку поїхали до Іркутська, потім жили в Магнітогорську, в Горькому, а за чотири місяці перед війною, переїхали до

Сталінграду. Багато світу побачили й життєвого досвіду набралися...

Другого вечора Роман і Надійка сиділи з Христиною в садку, оповідаючи одне одному про свої пригоди за час розлуки.

— А чому ж ви, Христинко, так поспішно виїхали тоді з Владивостоку? — запитав Роман. І Христина розповіла їм про Павлову пригоду на станції Личкове.

— От як дивно перехрещуються людські стежки! — озвався Роман. — Навіть не повірив би, коли б хто розказав про таке. Виходить, що то ми з Мішкою направили Павла до твоєї хати.

— З яким Мішкою?

— З тим, що врятував мені життя, коли мене ввели розстрілювати в Боярці. Я розповідав тобі, як я втік із Сибіру, але ще не розказав, яку пригоду мав на тій самій станції Личкове, в ту саму ніч, що і твій Павло — почав він оповідати.

— Тепер я вже знаю, до чого приснився мені той дивний, віщий сон, якраз перед тим як я зустрілася з Павлусем. Я ніби тепер чую, як мама озвалися до мене: “го Роман десь знайшов тобі, щоб хату стерегло, то добре цуценятко” — розповідала Христина про свій давній сон. — І де воно тепер поділося те дороге цуценятко, залишивши мене самотню з сиротами? — задривав голос журбою.

— Знову прибудеться звідкись, отак як і мій Роман, не журися сестричко! — обняла її ніжно Надійка.

— Мені легше тепер з вами, я не буду вже плакати. Може й справді Бог зберіг його ще десь на світі, заради дітей, за молитви того сліпого священника, що нас повінчав...

Тепер трьохкімнатна Дібровина хата була переповнена — п'ятеро дорослих і четверо дітей. Дядько Дмитро хотів забрати Христину з дітьми до себе, але Роман не пустив:

— Як же нам, дядю, може бути тісно? Та це ж усе свої рідні! Вдень ми все одно на праці, а вночі всім є місце спати. І кожна родина має окрему кімнату — це ж розкіш! А ви кажете тісно. Заберете Христину, зовсім

порожньо стане в нашій хаті. Не дамо, дядю, й не просіть, а онуки вас і так щодня відвідують.

— Але ж нас лише п'ятеро в хаті, а вас десятеро в такій самій — пробував ще аргументувати Руденко.

— Чому ж ви, дядю, прибавляєте? П'ятеро дорослих і четверо дітей — разом дев'ять, а не десять.

— А про Вишневського ти забув?

— Так рахувати не можна, то ж окремо, в комірчині. А коли Христина з дітьми перейде до вас, ми тоді будемо нарікати, що в нашій хаті менше людей. Давайте краще закуримо, дядю!

Для Вишневського, вони ще минулої зими купили невелику залізну пічку, поставили в комірчині й топили вугіллям, шовечора. Удень їхній гість спав, а вночі вилазив зі своєї схованки й заходив до хати а потім читав щось у комірчині, де було лиш маленьке, щільно затулене віконце. Все було напоготові на всякий випадок, щоб за мить знову сховатися під підлогу, якщо б хто несподівано постукав. Поблід він без денного світла й свіжого повітря, як в'язень у в'язниці, але зате počував себе безпечно.

Тепер уже Надійка й Демчуки пішли до роботи, а Христина доглядала п'ятеро дітей і господарювала дома. Поки ще було тепло, вибиралися всі за Дніпро, переважно на те місце, де колись Роман з Надійкою готувалися до іспитів. Ловили рибу, купалися, гралися з дітьми на піску. Пам'ятаєш Надійко цей кущик? На цьому місці ми лежали тоді, як я тебе поцілував перший раз, а ти втекла від мене. І за те, я тебе знову поцілую — пригортав Роман міцно щасливу дружину до грудей.

РОЗДІЛ 16

БУЛИ то радісні, безтурботні дні! Але скоро вони затьмарилися тривогою за майбутнє. Ситуація на фронті змінилася. Німці, що раніше, майже щодня, оголошували через гучномовці про свої перемоги, здаєть-

ся безнадійно застряли в Сталінграді. Неофіційно дійшли чутки, що італійська армія, яка тримала лівий фланг фронту під Сталінградом, самовільно залишила свої позиції й рушила врозсіп додому. І справді, за деякий час, в околицях Кам'янського, з'явилися ватаги італійських вояків, що пробиралися на південний захід. По дорозі вони міняли зброю й амуніцію за харчі, або зайшовши десь у безборонне село, озброювалися паліччям і полювали за курми й поросятами по дворах, чи грабували по хатах, де було безпечно, здобуваючи собі засоби на дальшу дорогу. Не раз бувало, що селяни кликали на поміч своїх партизанів і ті без кровопролиття проганяли полохливих грабіжників з села. Німці їх чомусь не затримували, але й не допускали на потяги.

Партизани все частіше проривали німецькі комунікації, зупиняли потяги з мобілізованими до Німеччини й випускали людей на волю, нападали на військові склади й забирали зброю. А тим часом, американці безупинно напмповували військове знаряддя й харчі дезорганізованій і голодній Червоній армії. З уст до уст доходили вісті, що вони немилосердно бомбардують Німеччину. Німецький фронт почав ламатися...

Проминув уже рік відтоді, як Христина приїхала до Кам'янського, а звістки від Павла не було, згасала вже й надія в її серці, що він ще десь живий. "Мільйони людей згинули в цій страшній завірюсі, мабуть і він серед них, мій любий" — думала Христина ночами і зрошувала подушку сльозами, пригадуючи дні їхньої любови й спільних скитань.

Німецький фронт уже відкочувався назад, червона орда насувалася все ближче...

— Пора нам готуватися в путь, певне доведеться скоро від'їжджати на захід — озвався Роман, коли одного вечора зібралися вони всі в Дібровиній хаті. — Зустрічалися ми з Степаном учора з деякими людьми, що мають певні інформації. На фронті зовсім погано, бої вже під Ростовом, яких 400 кілометрів від нас по птичому льоту. За місяць фронт може підступити сюди.

— Звідки ж ті люди мають такі відомості? — запитав Діброва. — В газетах справа виглядає інакше, час-

то пишуть про якусь нову зброю, що має швидко вирішити успіх війни й про перемоги на фронті.

— Ви ж знаєте тату, що вся інформація тепер під німецькою рукою і в газетах пишуть тепер і писатимуть надалі так само, як советське Інформбюро вихвалялося напочатку війни. Позавчора один чоловік з української підпільної організації прибув з-під Ростова й привіз з собою правдиві інформації: німці б'ються завзято, паніка серед них ніде не виявляється, але все менше підмоги приходить до них. А американці постачають червоним, через Іран, цілі гори військового спорядження: харчів, танки, літаки і все, що армія може потребувати. Щось, всупереч усякій логіці, не виходить так, як Лантух передбачував

— Цей чоловік, про якого я кажу, говорив з людьми, що їм пощастило вирватися з-поза фронту на захід. Розповідають страшні речі: у тих місцевостях, куди вони повертаються, червоні відразу скликають усіх чоловіків від 16 до 60 років і заявляють їм на мітингу, оточеному багнетами, що всі вони заслужили кару смерти за те, що не тікали з червоними на схід. Але, мовляв, Сталін милостивий і дає їм нагоду викупити свою провину кров'ю. З мітингів уже нікого додому не пускають. Збирають тисячі таких і без будьякого вишколу, лише з рушницями, а часом і голіруч, женуть проти німецьких гармат і кулеметів, у найтяжчих місцях фронту. А ззаду — так звані загороджувальні загони, з кулеметами. Коли хто пробує під зливним вогнем завернути назад, безжалісно розстрілюють. Через гори трупів перед німецькими позиціями, наганяють кулеметами інших і німці не витримують. Червоні називають це страшне видовище “психологічною атакою”... А жінок гвалтують і навіть дітей по 8 — 10 років, на очах у матерів.

— Це чисто виглядає так, як можна від них сподіватися — зауважив дядько Дмитро. — Що ж ті люди, що ви з ними говорили, радять робити?

— Сім'йовим радять тікати на захід, а при потребі й за кордон, а молодим — іти до повстанців. Але все ще сподіваються, що американці наприкінці не дадуть запанувати ні брунатним, ні червоним фашистам і тоді

прийде справедлива влада. Не знаю, чи ці сподіванки реальні, але так говорять.

— Не схоже також і на те, що буде якась плянова евакуація населення. Поперше, німцям ми не потрібні, а подруге — вони не мають вільного транспорту, а партизани переривають колії. Навіть одному проїхати далеко потягом тепер неможливо, а не то з дітьми.

— Я думаю що нам треба негайно роздобути десь воза й коня й зробити якусь халабуду, щоб було де дітей від дощу сховати. А ми маршеруватимемо пішки — запропонував Діброва. — Добре, що Степан уже набрався сили після поранення.

— А як же буде з нашим гостем? — запитала Надійка.

— Йому ризиковно їхати з нами, — десь можуть упізнати. Та він певне й не захоче. Може залишитися тут або перевеземо його десь у плавні, за Дніпро й залишимо харчів. Там безпечно можна переховатися, доки пройде фронт.

— Я думаю, що найкраще переправити його на цей час до Миколаївки, — порадив дядько Дмитро. — Я певний, що Нестеренко погодиться дати йому притулок. Він старий уже, жінка також, мабуть, не будуть виїжджати нікуди. Я поговорю з ним, як буду там позавтрьому. На Нестеренка можна звіритися.

Вагань щодо виїзду не було, ніхто навіть не подумав про те, щоб залишатися знову під режимом, який вони так добре знали. Навіть якби ніхто їх не чіпав, вони нізащо не погодилися б жити вдруге в нестерпній атмосфері щоденного страху, й задушливої рабської покори перед беззаконням, — жити як робот, лише з трафаретною думкою на устах. Людська гідність не могла примиритися з цим, особливо тепер, коли через проломлену війною глуху загорожу, часом і до них долітав свіжий вітер із Заходу. Не думали вони тепер про те як проживуть з малими дітьми, без даху над головою, серед незнаних людей. Якось дадуть вони собі раду в широкому світі.

Про зміну ситуації на фронті свідчив і той факт, що на чорному базарі втриє піднеслася ціна на советські гроші. Хтось їх скуповував. Тепер прийшла пора до Ро-

манових сторублівок, зашитих у матраці — якраз вистачило на те, щоб купити воза й коня. Кінь був худий, з двома рядами ребер, щільно обтягнених шкірою на боках і вони взялися запопадливо підготовувати його до далекої дороги.

Одного дня, напочатку вересня, до Романа на фабрику несподівано прийшов приятель з підпільної організації і непомітно відкликав його в безпечний куток:

— Я лиш на хвилинку, треба ще бігти до кількох. Наш перекладач з Гестапо повідомив, що повстанці спустили вчора під укїс потяг з амуніцією, недалеко від Кам'янського. Гестапо плянує великі арешти в місті цієї ночі. Невідомо хто в списку, але краще не ночувати до ма. Попередь також Демчука. Якщо маєш які друковані матеріали, забери з хати. Ти знаєш, як знайти зв'язок за Дніпром, а також і у Львові, при потребі. Може побачимося ще, а якщо ні, то щасливої дороги і всього найкращого друже! — потиснув він міцно руку.

Дві ночі Роман, Демчук і Вишневецький ночували між верболозами на сіні за Дніпром, а на третю Роман переїхав човном через ріку, до умовленого задалегідь місця. З поза куша підвівся дядько Дмитро:

— Вже ніби спокійно Романку. Тієї ночі приходили до вашої хати, ніби перевіряти документи. Питали де ти. Сказали їм, що поїхав несподівано до села, на похорон тітки. Обшукали хату, але нічого звичайно не знайшли, схованки в коморі не помітили. Нікого з родини не зачепили, казали тільки, щоб ти з'явився до Гестапо з'ясувати одну справу, коли повернешся. До нашої хати не приходили. Були ще в декого з наших знайомих, але тих, що їм треба було, не застали дома.

— На всякий випадок, побудь за Дніпром ще днів зо два. Ось приніс вам харчів і поцілунок від усіх. На фабриці вже розбирають деякі машини й вивозять на станцію. І чули ми, що фронт уже недалеко, готуємося до від'їзду. Завтра, в цей самий час, прийдемо сюди з Дібровою, порадитися. Я думаю, що за день-два ви вже спокійно зможете ночувати в нашій хаті. Німці тепер уже не мають часу ганятися за кимсь, та й до населення ніби подобришали, як фронт підсунувся ближче.

Незабаром після цього, 21 вересня 1943, коли вже

чути було ночами гарматну стрілянину десь далеко на сході, на вулицях і площах Кам'янського розліплено було лаконічний наказ, повторений кілька разів через гучномовці:

“До 12-ої години дня, 24 вересня цього року, все цивільне населення міста Кам'янського, без огляду на вік, повинне виїхати, або вийти з міста, в напрямі на Кривий Ріг, де будуть транспортні засоби до дальшої евакуації на захід.

Всі що не виконають цього наказу своєчасно, будуть розстріляні.”

Штадткомісар міста Кам'янського
І. Шульц

Кінець третьої частини

Частина четверта

РОЗДІЛ 1

МАБУТЬ, ще ніколи за весь час свого існування, широка степова дорога, що простяглася з Дніпропетровського до Кривого Рогу, не несла на своїх грудях так багато людей. Ніби птахи, що відлітають у вирій скупчилися вони тут тисячами, з міст і сіл Дніпрового надбережжя, пориваючися в невідому далечінь, покинувши може й назавжди свої рідні гнізда.

Двома рядами котилися повільно, серединою дороги, вози, запряжені кіньми, а часом і волами, з халабудами напнутими на лозяних дугах. Не зглянеш їх оком на захід і на схід, здається нема їм кінця-краю.

На возах, вимощених сіном, поверх убогих манатків, позав'язуваних у мішках, сиділи діти й старі, а з обох боків, ніби припряжені до возів, мовчазно поспішали чоловіки й жінки. Майже біля кожного воза згуртувалося по дві-три родини, бо де ж набрати всім возів, коли здавалося увесь нарід залишав свою землю, так як колись той, що шукав з Мойсеєм обітованої землі. Але тут Мойсея не було й ніхто не знав де він знайде ту обітовану землю.

Обіч возів, двома вужчими течіями, посувалися ті, що їм не пощастило приєднатися до чийогось воза. Одні з них, запрягшись в шлейку, везли за собою саморобний двохколісний візок, з пожитками й дітьми; інші, тримаючи за стерно, котили перед собою вельосипед, з мішком або чемоданом, прив'язаним до багажника, а подекуди — ще й з дитиною на маленькому сідаку, прив'язаному до рами. А ще інші, безколісні, йшли обіч дороги, з клунками за плечима.

Не чути було ні веселої розмови, ні сміху, — кожного, видно, пригнічувала думка про невідоме майбутнє й згадка про рідне гніздо, що віддалялося за кожним кроком. Лише дівчата, захоплені незвичайною подорожжю, безжурно цвіріньчали на возах. Володі ще ніокли не доводилося тримати віжки в руках, а тепер, коли вони вже виїхали з бічної дороги і влилися в загальну течію на стовповому шляху, Діброва посадив його спереду й віддав віжки до рук:

— Тримай, Володю, міцно, щоб не впустив! Ти тепер найголовніший на возі.

— Дідусю, і я хочу тримати — просив маленький Романко.

— І ти будеш також. Он, як доїдемо до тих дерев, що там далі біля дороги, тоді дам тобі віжки, а Володя відпочине. — І Романко раз-у-раз виглядав, чи далеко ще до дерев.

Біля їхнього воза була, мабуть, найбільша родина — 9 дорослих, п'ятеро дітей, ще й четверо сусідів, що йшли з ними, поскладавши свої клунки на возі. Вишневецького завіз дядько Дмитро човном, уночі до Нестеренка в Миколаївку.

Стовпище на дорозі виростало — бічними дорогами, з околиць сіл, вливалися в течію нові люди, підводами й пішки...

— Пора вже коня підгодувати й самим перекусити щось — завернув Діброва, пополудні, воза з дороги.

Вони розпрягли коня й спутавши, пустили пастися на пшеничну стерню, де вже зазеленіли, після жнив, дикий горошок і молодий пирієць. Позсаджували з воза дітей, що відразу розбіглися весело, ніби перепелята, по стерні й прославши двоє ряден, посідали обідати.

— Не думав, що доведеться циганського життя спробувати, а от прийшлося! — перехрестився Діброва, беручи шматок хліба до рук. — Ніби й не погано.

— Доки дощу й морозу нема і є що їсти — зауважив Руденко. — За себе нема журби, коли б діти були здорові, ми витримаємо.

— Дощ не страшний, — діти мають халабуду, а ми не глиняні, не розмокнемо. Як не стане харчів, добрі люди допоможуть, заробимо, або проміняємо щось з

одежі, ось ще й годинники є. А доки морози придуть, десь сховаємо голови під дах — підбадьорював Роман.

За дві години рушили далі і вже як сонце сховалося за обрій, зупинилися в придорожному селі на ніч. На околиці знайшли вони чиесь покинуте дворище. Хата була замкнена, віконниці забиті дошками невхрест, на подвір'ї пуста. Вони розклали багаття біля криниці, посеред двору, вийняли з воза казан з триногами й наварили юшки з свіжої городини, що її чимало ще залишилося на грядках, поза хатою. А потім полягали покотом на сіні в клуні. Діти були ніби на небесах — і хто це придумав таку надзвичайну подорож для них! Вони зовсім не хочуть повертатися додому, — так цікаво сидіти ввечорі під зорями, біля багаття і спати на сіні! А вдень, коли дід дозволяв, вони зіскакували з воза й бігли слідом, як циганчата, оживляючи сумну процесію на дорозі безжурними голосами.

Перед вечером третього дня, вони прибули до Кривого Рогу. Біля залізничної станції, на площі і в стаційному будинку — море людей. Але колії були мертві, ніяких транспортних засобів, як обіцяли в наказі, не було. Лише якийсь там залізничник, комусь там сказав, що може завтра або позавтрьому сформується товарний порожняк на захід, якщо не перервуть десь колії. Дорога, що йшла від станції на захід, також була вщерть переповнена підводами й пішими. Діброва завернув коня набік і ще перед заходом сонця, вони виїхали, бічними вуличками з міста, що вже також починало евакуюватися степовою дорогою до Єлисавету.

— Не будемо тату навіть заїжджати на станції — радив Роман — справа з залізничним транспортом майже безнадійна. Якби де й пощастило сісти на потяг, не знати, як далеко заїдемо. А переб'ють десь колію, що тоді робитимемо з дітьми, без воза?

— Добре кажеш, сину, з конем певніше в цей час.

Того вечора не було села поблизу й вони ночували під відкритим небом, у степу, де, на їхнє щастя, залишилося кілька полукипків на чийсь забутий ниві. Порозстеляли вони снопи по стерні, покривали добре дітей і самі щільно облягли їх навколо по соломі, під зо-

ряним небом. Найтепліше було Петрусеві й Лаврінкові біля материнських грудей...

Шістьдесят два дні йшли вони за возом — під сонцем і дощами, під вітрами й осінніми приморозками, що почалися вже в листопаді. А останні два дні — по дорозі, засипаній снігом. Коли десь були військові застави, що не пускали їхати битою дорогою далі, вони звертали на вузькі польові доріжки, часом так заболочені, що доводилося гуртом допомагати коневі й продовжували свою путь на захід, орієнтуючись по тій мапі, що її Роман купив ще в Москві, втікаючи з Сибіру. І по всіх дорогах, де вони переїжджали, скрипіли вози втікачів, що рятувалися від червоної навали, яка безупинно насувалася, їхніми слідами, на захід.

Два рази, на дорогах, обстрілювали їх з кулеметів літаки з червоними зірками на крилах. Ухопивши дітей на руки, вони припадали до матері-землі, десь під борозною, доки смертоносний птах зникав у далині. Діти, що спочатку так раділи, вже плакали часом, допитуючись коли вони вже повертатимуться додому.

— Подивіться люди як земля міняється! — озвався дядько Петро, коли вони під'їхали до колишнього кордону між Західньою Україною й ССРСР, біля Збруча.

— Відразу видно, що там люди самі господарювали на своїх ланах.

Справді зміна була вражаюча: з цього боку — неорані, зарослі бур'янами поля, давно немазані хати й руді, незграбні, лишаюваті колгоспні стайні. По той бік — чисті, розорані ниви, побілені хати й будівлі, рівно розгороджені парканцями й плотами подвір'я. Печать ладу й дбайливої господарської руки на всьому.

— Та сама земля, ті самі люди, так само світить сонце — продовжував дядько, — а от система господарювання інша і дивіться яка різниця! Колись і в наших селах, доки колгоспів не завели, було так, або ще й краще.

І люди були інші по той бік кордону — заможніші, веселіші, щедрі. Відразу відчувалося, що не побивалися так тяжко за щоденним шматком хліба, як їхні брати по цей бік кордону. По хатах чисто, прибрано, а посеред села, на найкращому місці, ніби на покутті —

церква. І кладовища, у кожному селі, з охайними могилками й дубовими, помальованими хрестами, що їх уже давно порізали на паливо в Советському Союзі.

Ідучи глухішими дорогами, вони переїжджали через цілі райони, що були під владою українських повстанців. Німців звідси прогнали, а тепер готувалися до зустрічі з червоними, запасуючи зброю, вишколюючи молодь, готуючи схованки на зиму. В таких місцях, зовсім легко було дихати і поривалося серце залишитися з цими відважними людьми, що повстали боронити Рідний Край, майже голіруч, від двох незліченних ворогів з потужною зброєю.

— Мучить мене сумління Надійко, що ми тікаємо далі, в той час коли інші повстали на оборону Рідної Землі.

— Я розумію тебе, Романку, мені також ніби ніяково перед ними й перед собою і я, з моїм фахом, потрібна тут. Але як залишишся, коли он скільки малих дітей на возі? Ми зобов'язані врятувати їх від загибелі.

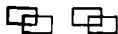
— Я знаю це, але сумління докоряє, коли подивлюся на цих простих, але таких відважних і ідейних юнаків. Вони ж розуміють, яка сила насувається проти них, а не завагалися. А ми, ніби боягузи, тікаємо.

— Це не зовсім так, Романку, ти ж сам говорив, що в підпільній організації була інструкція, щоб сім'юві виїжджали на захід. Ми там також зможемо зробити щось добре для України.

— Інструкція була, але ніхто не заборонив би мені взятися за зброю, коли б я сам вирішив так зробити.

— Я вже так, Романку, натужилася за тобою коли тебе не було, що не пущу тебе від себе нікуди й нізачо, а як доведеться йти, підемо вдвох.

Скрізь, де зустрічалися вони з людьми, що й їх занесла, зі всіх сторін, на ці далекі дороги, військова завірюха, розпитувала Христина про свого Павла — може зустрічав хто випадково такого чоловіка, або чув що про нього, — але сліду не було.

РОЗДІЛ 2

ЗУПИНИВСЯ їхній віз, на довший час, аж наприкінці листопаду, на передмісті Львова, десь за 1700 кілометрів від рідної хати. Вже падав сніг, холодили морози, діти позастуджувалися. Треба було шукати притулку на зиму. І ніби на їхнє щастя, фронт на сході затримався. Хоч тут скрізь уже було повно біженців, знайшлися ще добрі люди й для них, забрали їх до своїх хат. Тут ще жила підбадьорююча, наївна віра серед людей, що їм не доведеться тікати на захід.

Другого дня Роман і Демчук поїхали до міста розшукувати того чоловіка, що заїжджав колись до Кам'янського, з доручення підпільної організації. Його вже не знайшли, десь згинув, але люди порадили їм звернутися до Українського комітету, що опікувався біженцями зі сходу й за кілька днів їхній циганський табір оселився в двох невеликих кімнатах колишнього шкільного гуртожитку. Чоловікам комітет знайшов роботу, й допомагав харчами, бо прожити з роботи не можна було. А вірного коня й воза, що проніс дітей через таку далечінь, вони залишили у своїх нових знайомих на передмісті.

У Львові роїлося, в ті дні, як у вулику — все більше й більше прибувало людей зі сходу. Український комітет працював день і ніч, щоб дати притулок і допомогу бездомним людям. Коли всі можливості в місті були вичерпані, біженців розсилали по околиці містах і селах і скрізь вони знаходили якийсь притулок, добрі люди ділились з ними останнім.

Вони вже знали, яке лихо гонить біженців зі сходу. Червоні “визволителі” вже приходили сюди в 1939 році, підписавши умову з Гітлером про розподіл колишньої Польщі, що мала під своєю окупацією цю частину України. Хвалилися тоді нові завойовники на мітингах і в розмовах, що в Росії все є. Деякі з них, що в житті не бачили помаранчів, не моргнувши оком, відповідали слу-

хачам, що помаранчі також виробляють у Советському Союзі на фабриках, в необмеженій кількості. Але всі вони, чомусь, кинулися відразу по крамницях, як сарана, купували все, що підверталось під руку.

— Чому ж ви так купуєте тут, якщо у вас усе є? — питали люди.

— Ну, треба ж якийсь подарунок з нового місця надіслати додому на пам'ятку. І закупували все, що можна було знайти в крамницях. Наївні купці були задоволені, що мають таку надзвичайну торгівлю і дуже скоро проміняли всі свої товари на купи безвартісних советських рублів.

З першого дня “визволення” почалися масові, нічні арешти й депортації, нагінка на церкву. А коли 1941 році “старші брати” з Московії (так вони себе звали) втекли, львов'яни знайшли у в'язниці Бригідки понад 2500 чоловіків і жінок, постріляних у потилицю, помордованих або спалених живцем.

Одного дня Роман познайомився випадково з доктором Олійником з Тернополя:

— Бачу, вам також довелося десь воювати — зауважив він, поглядаючи на два криваві рубці, біля лівого ока й на потилиці.

— Воювати не кликали, вже старий, п'ятьдесят скоро буде. Це пам'ятка від товаришів, на прощання.

— Як же ви дістали її?

— А от так, як і тисячі інших, тільки не у в'язниці, а в чистому полі. В той день, як почалася війна заарештували мене, разом з іншими українцями, в Тернополі. Два дні перебували ми у в'язниці, а на третій погнали нас, майже 200 осіб, на схід під конвоєм. Казали нам і родичам, що забирають на фахову роботу. А надвечір, завели в яр, недалеко від села Великі Борки, ніби ночувати, й постріляли всіх з ручних кулеметів і автоматів.

Другого дня натрапили на це страшне місце пасухи, покликали людей. Поміж мертвими було нас лиш двоє, що ще виявляли якісь ознаки життя. Опритомнів я вже на другий день, у чийсь клуні, на сіні. В хаті боялися тримати, бо ще вешталися товариші в тій місцевості. Потім майже рік лежав у лікарні, доки став на

ноги. І от тепер ходжу з цією печаткою советської свободи. Чекати вже не буду, доки прийдуть удруге.

— Куди ж далі їхати, докторе, вже недалеко кінець рідної землі.

— Будь-куди, хоч на місяць, хоч у пекло, лиш би того московського фальшу більше не чути й їхньої “свободи” не переживати. На другий день після того, як прибули їхні танки до нашого міста, влаштували вони великий концерт на площі — привезли з Києва, слідом за танками, велику капелю бандуристів, з прекрасними піснями. Виголошували чудові промови: “Кінець польській неволі! Ось дивіться й слухайте люди, де справжня свобода!” А ми й повірили, ще й раділи, як малі діти. А на другу ніч, вже закружляли по місту чорні ворони.

Такі оповідання, як Олійникове, можна було почути на кожному кроці, від людей різних прошарків, дарма що в цьому закуткові України, товариші побули лише два роки. За цей час, по всіх містах і селах, люди побачили їх справжнє обличчя і коли фронт, навесні, знов почав активно посуватися на захід, люди заметушилися. Молодь ішла до повстанців, що їх нараховували в той час на пів мільйона по всій Україні, а сім'йові виїжджали або готувалися до виїзду, переважно в напрямі на Чехословаччину. Поїхали туди й ті приятелі, що йшли разом з Глобами за возом. Але чим далі більше доходило чуток, що там завелось чимало червоних партизан, що “вільнолюбні” чехи нетерпляче чекають “братів русів”, палять німців живцем, як за часів Яна Гуса й допомагають червоним партизанам виловлювати біженців.

Дорога через Мадярщину була, під цим оглядом, ніби більш безпечною й наші втікачі, порадившись в комітеті й поміж собою, вирішили їхати в тому напрямі.

Вже чути було зі Львова, в липні 44 року, далеку тарматну стрілянину, коли їхній віз, з дітьми під циганською халабудою, знову вирушив у далеку невідому дорогу.

За чотири дні під'їхали вони до Мадярського кордону, в Карпатських горах. Тут скупчилися сотні возів з такими ж втікачами, як і вони, а щодня перепускали через кордон не більше як 50 підвід. Шість днів чекали во-

ни своєї черги, під відкритим небом. Їхній мішок з харчами спорожнів і ніде було роздобути дітям молока. За кордоном Рідної Землі, відкрився перед ними зовсім незваний, чужий світ, але ще чотири дні їхали вони через місцевості, заселені густо українцями, що жили тут здавна, під мадярською окупацією. І ці люди допомагали їм, ніби рідні.

Майже чотири місяці, ішли вони за возом в цьому, зовсім новому для них, дивовижному світі. Шукали собі роботу на кілька днів у фермерів, по селах і заробивши харчів, їхали далі й далі, через славетні міста — Будапешт, Відень, Лінц — дерев'яним скрипучим возом, з циганською халабудою. Поривалися все вперед, лиш з однією, неймовірною сьогодні, метою — може пощастить їм колись дістатися до дядька Михайла в Канаду, якщо вороття на Україну не буде. Коли б не фронти, кордони й океан, їхали б туди навіть возом.

На передмістях Відня, вони зовсім несподівано побачили свій рідний чорнозем. Лежав він біля залізниці, що йшла вздовж приміських городів, двома великими, чорними, як воронове крило, купами.

— Ось наша рідна земля, хоч де її впізнаєш, дивіться! — набрав обережно повну пригорщу з купи дядько Дмитро й притулювся до землі щокою, ніби прислухаючись, чи не обізветься до нього. — Далеко тебе, земле, завезли! А ось і ми, сини твої, прибули сюди, слідом за тобою — промовив він урочисто, з сльозами в очах.

В багатьох місцях навколо, руда земля на грядках була вкрита тонким прошарком чорнозему — тепер вони вже знали, навіщо німці вивозили її потягами з України.

Ніби селище, розсипалися по городах маленькі хатки з віконцями, збудовані переважно з фанери. Ніхто в них не жив, мабуть були вони лише для того, щоб сховатися від дощу й поскладати городнє знаряддя.

— Пам'ятаєте, — пригадав Роман — нам показували часом таке саме селище в кіно й диктор пояснював, що в таких хатинках живуть робітники в капіталістичних країнах. Мабуть навмисне посілали кіно-оператора

сфільмувати, бо на наших городах таких хаток не знайдеш — фанери нема де купити, а коли б дістав десь і побудував, то хатка за ніч утече кудись. А тут, дарма що військовий час, воза з речами можеш залишити на вулиці й ніхто нічого не зачепить.

— Бо люди жили й живуть в інших умовах, — одягнені, мають по хатах повно різного добра, такого, що й не снилося нам. А загніздилася б тут советська влада, такі самі стануть, як і наші голодранці і за чужим, кровив'яним клунком руку простягнуть.

Не раз, по дорозі, перелітали над їхніми головами, в чистій небесній блакиті, цілі зграї срібних велетенських птахів з Америки і здригалася земля від вибухів, вкриваючися руїнами, ніби страшною, чорною віспою. І майже кожного разу, коли доводилося їм ночувати десь на передмісті, пронизливо завивали вночі сирени, ніби земля відчайдушно кричала перед розстрілом. Тоді вони хапали на руки сонних, переляканих дітей і бігли в темряві шукати притулку десь у льоху, або земляних окопах, доки смертельна громовиця втихала. Одного разу, під час бомбардування, прив'язаний до воза кінь відірвався й забіг невідомо куди. Лише через два дні знайшли вони його далеко за містом, на полі.

Починалися вже осінні дощі, сердито повівали холодні, мокрі вітри і часом виривалися з хмар білі, холодні мухи — треба було шукати десь притулку на зиму. Але скрізь по селах були свої біженці з міст і двері для чужинців відчинялися зовсім непривітно, а часто й вороже, ніхто не хотів прийняти їх на зиму до хати. Пощастило їм аж у селі Дорфен, вже в Німеччині, недалеко від Мюнхену, за 3000 кілометрів від рідної хати: старенький сільський священник, Бауман змилосердився над дітьми й випросив для них у старости села дозвіл оселитися до весни біля села, під лісом, у невеликій двохкімнатній хатині, що належала колись до клубу мисливців і рибалок.

Був у тій хатині невеликий стіл, п'ять стільців, два ослони й залізна пічка, на якій можна було зварити юшку. Назбирали вони трохи старих дощок, біля залізничної станції на звалищі, поржавілих гвіздків і змайстрували дітям нари, а самі спали покотом на підлозі, поза-

стелявши солому тими ряднами, що привезли ще з дому. Недалеко від хати, під лісом, протікав невеликий джерельний потік, де можна було випрати білизну, а біля нього була криниця з водою. І вони були безмежно раді, що їм нарешті пощастило знайти цей розкішний приуток.

Жінки позмінно доглядали дітей, а всі інші йшли щодня до села шукати випадкової праці у фермерів, за харчі. Вечорами і в свята, носили всі в'язками сухі гіллячки з лісу, на зиму. В цій роботі допомагали вже й діти. Вимурували вони з уламків цегли й глини невелику повіточку біля хати і назбирали кілька мішків жолудів, з надією, що пощастить десь заробити порося, підгодувати до Різдва. Бо рід великий, їсти є кому, треба якось пережити цю лиху годину.

РОЗДІЛ 3

УСЕ тяжче було заробити щось на прожиток у чужих і озлоблених німецьких фермерів, що й самі починали проклинати свою владу за те, що позабирала їхніх синів безвісти й вела тепер країну до вірної загибелі. Вони мали всього доволі на господарстві, але мало хто з них охочий був подати шматок хліба чужому чоловікові, а особливо тепер, коли все більше присилали до села німецьких біженців з Мюнхену, з наказом примістити й прохарчувати. Часто не можна було роздобути навіть пляшку одвіяного молока дітям. Живилися біженці з-під лісу переважно картопляною юшкою, не маючи навіть хліба щодня. Але вони раділи, що вся родина збереглася вкупі, що не доводилося тут ховатися вночі під землею, від бомб і що вже проминала холодна зима.

— Але що будемо робити, коли й картоплі не стане на юшку? Їхати далі нема куди — фронти зближаються з обох сторін — журився Діброва.

— Слухав я вчора радіо — зауважив Роман. Говорять ще про великі перемоги на фронтах, обіцяють

якусь чудодійну зброю, але біженці розповідають зовсім інше. Нема сумніву, що Німеччині приходить кінець.

— Коли б діждатися скоріше американців, тоді б воля прийшла! — не раз мріяли пошепки півголодні біженці, в хатинці під лісом.

— Порадьте, що робити нам, добрий отче — прийшов Роман з дядьком Дмитром напочатку березня, до священника.

— Соромно нам турбувати вас, але дожилися вже до краю. Знайти якусь роботу майже неможливо, — багато людей зібралося в селі, а дітей годувати нічим і не маємо вже що проміняти за харч.

— Я чув що в Мюнхені є табір для біженців з чужих країн, поїдьте розвідайте в міській управі, може знайдете якусь організацію, що допоможе вам. А тим часом я попрошу в молочарні, щоб давали дітям хоч трохи молока і попрошу добрих людей, щоб допомогли вам пережити, доки почнуться польові роботи.

— Дякуємо отче, ви так багато доброго зробили для нас. Нехай Бог пошле вам здоров'я й довгого віку!

— Нема за віщо дякувати, це мій обов'язок. Почекайте хвилинку, я знайду дещо для дітей — вийшов він до комірчини.

Другого дня Роман з Демчуком поїхали до Мюнхену. Навколо вокзалу, злегка пошкодженого бомбардуванням, виширились страшні, гнітючі, мертві руїни. Навіть дивно було, що ще так багато людей на вокзальній площі й там далі, поміж руїнами, на вулицях. Де вони живуть, коли навколо, куди не глянеш, лиш купи руїн і фантастичні уламки мурів, з дірами замість вікон і дверей? Лише тут і там, переважно на перших поверхах, діри були зап'яті пластиковими запонами, що сумно ніби з плачем, лопотіли на холодному вітрі.

Розпитавши дорогу, вони направилися до міської управи, але не встигли пройти й кілька кварталів, як по всьому місті розпачливо завили сирени. Люди розбіглися в різних напрямках. Прибігли й Роман із Степаном, слідом за іншими, до залізо-бетонного бункера, але там місця для них не було. Біля входу до бункера, так само як і в більшості вагонів того потягу, яким вони

приїхали, була табличка з ляконічним написом: “тільки для німців”. Треба було шукати іншого сховища.

Високо, на південній стороні неба, вже показалося велике з’єднання сріблених бомбардувальників, що швидко аближались до міста, залишаючи за собою довгі хвости білого диму. Люто загавкали на них, зі всіх сторін, зенітні гармати й темно-сірі клубочки вибухів зароїлися на небі, попід літаками. Вже не було часу шукати іншого бункера. Вони завернули у велику провалину біля колишніх дверей півзруйнованого, високого будинку й спустилися, напівзаваленими цеглою, сходами до порожнього підвалу.

— Маємо тепер приватню схованку, навіть свою табличку могли б почепити: “тільки для українців”. Я думаю, що тут найбезпечніше — звичайно зовсім мало шансів, що бомба впаде на те саме місце вдруге.

— Це правда, але ми маємо інший шанс, що вона впаде десь поблизу й завалить ці непевні стіни на нас. Але кажуть, що два рази не вмреш, а одної смерти не обминеш. А поки щось там станеться, закуримо Романку! — бадьоро озвався Степан.

— Що ж ми закуримо, як нема тютюну?

— Я ось підхопив цілий скарб на хіднику, як загули сирени — витяг Степан з кишені половину недопаленої кимсь сигари й розтерши пальцями на долоні, насипав половину Романові, на шматочок газетного паперу.

Така розкіш у ці дні траплялася їм зрідка, лише тоді, коли якийсь великодушний фармер давав, при роботі, закурити. Картка з двома пачками цигарок на місяць була для них недоступною, а без карток куриво цінувалося майже на вагу золота. І тепер, вся їхня увага була біля цигарки, що так приємно заморочувала голову. Вони майже забули про літаки. Потужне гуготіння пронеслося над головами і за кілька хвилин, десь далі від них, поза станцією, загреміла бомбова злива, але скоро втихла. Чути було, що літаки віддаляються. Навздогін їм ще лютували зенітки десь далі, в північній стороні міста, але вже не так настирливо — так ніби пси, що відігнали ворога від двору, але ще гавкали біля воріт услід.

Ще не замовкли зовсім постріли на півночі, як з південної сторони знову донісся рев моторів і гураганний огонь зеніток, а потім вибухи бомб — зовсім близько від них. Чути було навіть зловісний, пронизливий свист бомб, що здавалося летіли прямо на їхню схованку і громоподібними вибухами потрясли землю. Ось знову летить... ближче, це вже напевне на них... Вони інстинктивно припали до цементної підлоги і в той же момент страшний гуркіт заглушив усе. Земля під ними задрижала й холодний піт виступив на чолі...

Та видно ще не судилося їм умерти — масивне, муроване з дикого каменю склепіння підвалу глухо затріщало й розколалося над головами, але ще витримало на собі звалище будинку.

Не чекаючи ні хвилини, вони кинулися до виходу. Сходи були майже зовсім завалені, але на їхнє щастя, світло ще пробивалося через отвір угорі, показуючи в темряві напрям. З подертою одежею й закривавленими руками, вони видерлися за кілька хвилин плазом на хідник, ніби наново народилися на світ Божий. Не оглядаючися, швидко перебігли через безлюдну вулицю і сховавшись в мурованому підворотті, мовчки струшували пил з одежі й хусточками витирали кров на подряпаних, дрижачих руках. Замість піврозваленого будинку на протилежній стороні, лежала велетенська купа безладних руїн. Навіть тяжко було самим повірити, що вирвалися звідти. Ясне небо навколо потонуло в хмарах рудого, насиченого пилом диму, що затьмарив світ сонця.

Тривогу ще не відкликали, але рев моторів віддалявся й зенітні гармати втихали. За кілька хвилин протяжно загули сирени й мертве, безлюдне місто, ніби на помах чародійної палички, ожило знову. Заметушилися люди на хідниках і на вулиці, поспішаючи кудись, крізь дим і полум'я палаючих руїн, здавалося з таким же виглядом, як і годину тому, перед бомбардуванням.

— Може вернемося на станцію й поїдемо до Дорфену, доки ще голова тримається на плечах? — запропонував Степан.

— Мусимо, брате, спробувати щастя, не можемо вертатися з порожніми руками, діти ж там голодні.

І вони знову рушили в напрямі до міської управи, обминаючи, з однієї сторони вулиці на іншу, охоплені полум'ям будинки. Інколи, десь ззаду, або спереду, несподівано вибухала сліпа бомба, підкидаючи вгору каскади каміння й чиїсь відірвані руки, ноги. В одному місці, біля великої купи руїн заваленого будинку, вже працювала група виснажених, обдертих в'язнів, пробираючи кайлами доступ до людей, засипаних у бомбо-сховищі. Осторонь, стояло півколом чотири поліціянти з автоматичними рушницями в руках. Тяжко було уявити, як ці безсилі люди, з такими мізерними знаряддями, зможуть пробити оте велетенське звалище цегли й бетону.

В міській управі, звичайно, ніхто не цікавився долею їхніх дітей. Якийсь суворий урядовець, з відділу біженців, заявив їм коротко:

— Ми не маємо досить місця й харчів для своїх. А вам обом, треба негайно зголоситися до Арбайтсамту, ось на цю адресу.

З тою адресою, вони пішли прямо до вокзалу. Потяг на Дорфен мав від'їхати через 3 години. Купивши газету, вони знайшли місце в кутку, на лавці й почали переглядати зведення з фронту. А десь може за пів години, несподівано з'явилися біля дверей військові, з бляхами жандармерії на грудях:

— Приготуйте документи! — викрикнув один з них.

Вони мали лиш особисті посвідки Українського комітету зі Львова, в яких написано було, німецькою мовою, що вони є біженці з Кам'янського. Пояснення про дітей, що залишилися в Дорфені не мало для жандармів ніякого значення. Їх, разом з іншими чоловіками, заупакували на одне з вантажних авт, що чекали на станційній площі й привезли, під охороною, до якогось, огороженого колючим дротом табору, на околиці міста. У вартовій буді біля воріт, записували ім'я, вік, фах, національність і направляли групами до бараків. Вони трималися щільно, один біля одного, але їх розлучили.

В таборі було вже більше тисячі людей різних національностей, переважно біженців, що їх спіймали десь на станції, або на вулиці. В дощаних бараках, в великих дерев'яними нарами, було брудно, темно й холодно. На

світанку давали їм по пів літра теплої каламутної рідини, що звалась чомусь кавою і шматок хліба, подібного смаком і виглядом до макухи, а ввечорі, після цілоденної роботи десь біля руїн у місті, — ще шматок хліба й невелику миску юшки з ячменю й гнилої, не чищеної картоплі. За будьяке порушення встановленого порядку, наглядачі, очевидно якісь кримінальні злочинці, били людей палицею немилосердно, по чому влучив, часом до непритомности.

Таке життя не було новиною для Романа, що перебував кілька років у Сибіру. Переживе він якось і тут, але що будуть думати Надійка й рідні, коли вони сьогодні-завтра не повернуться додому? Думка про це й про голодних дітей не давала спокою. Краще б вони пішли десь до іншого села пошукати якоїсь роботи, ніж їхати до цього проклятого Мюнхену в такий, нещасливий для них, день. Роман пробував домагатися, щоб дозволили написати рідним листа, але наглядач відповів просто:

— Писати тут заборонено, як будеш ще морочити мене з цим, дістанеш палицею по дурній голові.

Лишалася єдина надія на втечу, але з табору втекти було неможливо — дротяна, наелектризована загороджа була висока, зі скісним вигином до середини, а за нею — вартові з автоматами. Щоранку їх виводили групами, або везли вантажними автами, під охороною, розчищувати вулиці після бомбардування, чи навантажувати потяги й ремонтувати побиті колії.

На сьомий день Романові, здавалося, пощастило — тоді коли їх збирали відвозити, вислизнув він непомітно з хідника в підворотню й затаївся поміж розбитими мурами. Але варта дорахувалася, що одного не вистачає. Його знайшли, тяжко побили прикладами й зв'язавши руки привезли до табору, тільки до бараку вже не пустили. Тієї ночі він опинився у відомій Мюнхенській в'язниці Штадельгайм. На п'ятий день, коли він уже мав досить сили триматися на ногах, його привели до кімнати, де сидів якийсь старший з тюремної охорони.

— Ми могли б тебе розстріляти за спробу втечі і зробимо так, якщо ти ще спробуєш тікати — понуро заявив тюремник — але, тим часом, вирішили дати тобі

нагоду викупити свою провину. Сьогодні ти матимеш інструктаж, а завтра почнеш роботу в спеціальній команді. Якщо будеш добре виконувати завдання, матимеш кращий харч і сигарети.

— Чи можу запитати пана, яку роботу доведеться мені робити?

— Роботу механіка, якраз за твоїм фахом. Деталі тобі пояснять.

— Чи міг би я, пане, повідомити мою родину, що я живий?

— Побачимо як будеш працювати й тоді вирішимо це питання.

Після цієї розмови Романа перевели до іншої, невеликої камери, де було лиш 11 в'язнів — чехи, голяндці, бельгійці. Тут були навіть залізні, поржавілі ліжка, з солом'яними матрацами. Товариші по нещастю зустріли його привітно, почастиували сигаретою й почали розпитувати про ситуацію на фронті й про те, як потрапив сюди.

— Що ви робите тут? — запитав Роман, розказавши все, що їх цікавило.

— Дуже рідко, на жаль, сидимо собі й розмовляємо, ось так, як сьогодні. Майже щодня, везуть десь розряджати сліпі бомби.

— А мені тюремник казав робота за фахом.

— Він нам усім так казав.

Ще того ж дня, чех, Ян Сладек показав Романові в іншій кімнаті, де було три різні типи вже розряджених бомб, як треба відкручувати запальники на цих американських і англійських подарунках.

— Робота, як бачите, нескладна, можна було б почувати себе спокійно, коли б знав, на який час бомба наставлена. Але вже не раз траплялося так, що вона розривалася якраз тоді, коли люди працювали біля неї. Маєте більше шансів, коли дієте швидко, але обережно й пильно, щоб не розірвався запальник. Чотири дні тому, при такому випадку, одного з нашої команди вбило, а двох поранило. Один з них — механік вашої національності, з Сталінграду. Йому відірвало три пальці на лівій руці й поранило в плече.

— Як його прізвище? — блиснула раптом надія у Романа.

— Кого?

— Того механіка з Сталінграду?

— Глоба, Павло... Чому ви так здивувалися, знаєте його?

Це просто неймовірне! Можливо, це чоловік моєї сестри, що пропав безвісти напочатку війни. Я ніколи його не бачив, лиш на фотографії. Я маю також таке прізвище, як і він. Що ви ще знаєте про нього? Який він на вигляд? Розкажіть мені все.

— Я мало знаю про нього. Розповідав він, що потрапив у полон на третій день війни, в Західній Україні. Був спочатку в таборі полонених в Чехословаччині, якось утік, коли переводили їх на інше місце й пробував пробратися на Україну. Але спіймали й привезли до Дахау, а пізніше сюди. Я також був у Дахау, але там не зустрічався з ним. Він високий, темноволосий, був у танковій частині.

— Чи він не згадував ім'я дружини?

— Не пам'ятаю, але в розмові згадував, що має двох хлопчиків і розповідав одного вечора, що бився колись з японцями біля озера Хасан.

— Це напевне він! Ми думали, що його вже не світі нема, а тепер ви мені таку радісну новину сказали, що прямо хочеться поцілувати вас. Сестра так журиться за ним. Ви не знаєте де він тепер?

— Не знаю, мабуть десь у шпиталі, може навіть тут у в'язниці. Мені говорили, що є тут такий відділ. Інші бачили, як їх повезли кудись з місця випадку санітарним автом.

— Ви тут довше, може порадите, як можна подати звістку своїм?

— Звідси писати не дозволяють, але інші пробують викинути, непомітно для вартових, записку з адресою, десь на вулиці, коли везуть на роботу. Можна й вам так спробувати, може, на ваше щастя, хтось помітить і перешле. До записки звичайно прив'язують, приваблю для всіх, сигарету, щоб мати більше шансів.

— У нашій камері є нелегальний шматочок олівця, а сигарету я вам дам. Позавчора ми щасливо розрядили

велику бомбу біля Технічного музею й дістали в нагороду по пачці цигарок. Це найвище відзначення, яке тут можна заслужити, ризикуючи життям. Вони говорять, правда, що термін нашого ув'язнення зменшується, залежно від кількості знешкоджених бомб, але це фальшива обіцянка, бо ще нікого не відпустили...

Дев'ятнадцять разів, за час свого перебування в Штадельгайм, Роман був не далі, як на один волосок від смерти, відкручуючи запальники в сліпих бомбах. Він завжди мовчазно молився, швидко наближаючися до ймовірної смерти, з одним або двома товаришами, під наглядом вартових з автоматами, що ховалися десь недалеко, за безпечним прикриттям. За цей час розірвало й рознесло безслідно чотирьох з їхньої команди. Шість разів удалося Романові викинути по дорозі записку, адресовану священникові в Дорфен, але він не знав, чи хоч одна з них дійшла за призначенням. Він не писав звичайно нічого про свою роботу, щоб не доводити рідних до розпачу.

Всі вони — “механіки смерти” — жили лиш однією мрією — дочекатися волі. Але відомості про становище на фронтах до них майже не проникали, лиш наприкінці квітня пройшла поголоска, невідомо звідки, що в зв'язку з наближенням фронту, всіх в'язнів мають кудись вивезти.

Може не було вже куди вивозити, або не дійшла до них черга і 5 травня прийшов для них незабутній день великої радості: двері в'язниці відчинилися — до Мюнхену прибули американські танки, з білими зорями на бойових баштах.

“Оце та біла зоря найбільшої в світі свободи й справедливості, що про неї згадував колись Лантух!” — захоплено подумав Роман, побачивши вперше американські танки на вулиці. Йому хотілося видертися на танк і обійняти танкіста, як брата.

З сльозами радості й поцілунками, розпрощалися товариші з спеціальної команди смерти і як бурхливий весняний потік, вирвалися, разом з іншими, за ворота, на волю!

РОЗДІЛ 4

РОМАН відлучився від інших і побіг тюремними коридорами розпитувати, чи нема десь тут поранених, але Павла в тюремному “шпиталі” не знайшов і ніхто з колишніх в’язнів, що він їх питав, не знав нічого про нього. Він побіг до будинку, де містилася тюремна варта. Там нікого не було. На підлозі лежали перевернуті столи й шафи з паперами, що розсунулися навколо. Шиби в вікнах були вже повибивані.

Він вибіг на вулицю й розпитавшись про дорогу на Фрайман, швидко пішов розшукувати табір, де він був з Демчуком. На хідниках було повно різноманітних людей і він гарячково розглядався навколо, з надією побачити знайоме обличчя. Він не сумнівався, що табір уже порожній, але може він зустріне Степана, десь у тій околиці, а по дорозі шукатиме Павла по шпиталях. Але ніде йому не пощастило, лиш довідався від людей біля табору, що всіх в’язнів кудись вивели під конвоєм 2-го травня.

Забувши про втому й голод, він поспішав тепер на другий кінець міста, до головного вокзалу, переповнений жагучим бажанням побачити скоріше своїх. Вони десь разом відшукають потім Степана й Павла. А може Степан уже дома? Якби добре було знятися в повітря й перелетіти туди, прямо аж до мисливської хатки під лісом!

У брудному й вогкому вокзальному будинкові, товпилося багато людей, що поривалися кудись виїхати, але колії були мертві й порожні. — Може завтра почнет якийсь рух — відповів Романові залізничник. Але як би ж він міг чекати до завтрього? Він розпитав яка колія йде в напрямі Дорфену й вийшовши з побитого піддашся на пероні, вже перед заходом сонця, попрямував на північний схід. Зі всіх сил, він поривався вирватися скоріше з цих страшних руїн, що скупчилися з обох боків понад колією, нагадуючи йому про ті страшні хвилини, коли він сидів з шведським ключем у руках,

десь у такому ж розвалищі, на смертельній бомбі, що могла вибухнути кожної секунди.

Присів він трохи відпочити вже аж поза містом, де розбіглися рівними рядами невеликі, охайні будиночки робітничого селища. Тут не видно було ніяких слідів війни. В невеликих вікнах, тут і там, привабливо засвічувалося світло, ніби з радістю, що його вже не затьмарюватимуть чорними зафонами. Ненависні руїни залишилися позаду. Перед ним, на обочині насипу й далі, попід хатами, зеленіла молода, ясно-зелена травичка, а віддалік, від зеленого спортивного майданчика, доносилися безжурні голоси й радісний сміх дітвори, що гралася в м'яча. На заході засвітилася вечірня зоря. Який неймовірний, чаруючий контраст до того, що пережив він за ці два місяці!

— Нехай благословенний буде цей мир і спокій на землі, на віки вічні! — промовив він тихо, побожно й підвівся на ноги. “Йому треба поспішати, він не може думати про те, що ноги болять і хочеться їсти. Він ще десь відпочине трохи”.

У полі, за передмістям, панувала тиша й спокій, не видно було ніде ні душі. Десь високо над головою перелітав, курликаючи, табун журавлів. Роман завмер і слухав, підвівши очі до неба — “це так, як колись давно, давно, у весняний вечір, на батьківському подвір'ї” — подумав він. Ніби й не було на цій землі ніякої війни.

Вже пізніше, коли зовсім темно було надворі, десь далеко на сході глухо застогнала земля, під розривами бомб і знову все втихло, відбивалися лиш його кроки по шпалях. Роман тільки тепер подумав, що може фронт ще не перейшов далеко на схід від Мюнхену й він знову десь може потрапити в німецькі руки. Але віддалік перед ним, певне в якомусь селі, спокійно мерехтіли вогники й він, не зупиняючись, ішов далі.

Було пів до першої ночі, коли він зайшов до невеликої станції Маркт-Швабен, за 25 кілометрів від Мюнхену. Вже не було сили йти далі — ноги зовсім обважніли й дошкуляв голод. Він шкодував тепер, що не дістав собі нічого на дорогу в місті, десь у розбитій крамниці, де купчилися люди за здобиччю. Але це не важно,

скоріше б дістатися до своїх. Тільки ноги вже не слухають, треба трохи відпочити.

В станційній, нетопленій залі не було ні душі, але за дверима, в кімнаті хтось спокійно розмовляв німецькою мовою, певне залізничники. Роман сів на лавці, простягнув ноги й схиливши голову в куток, заплющив очі. По всьому тілу розлилася смертельна втома. Він, мабуть, заснув відразу, бо не чув, як підійшов до нього цей залізничник:

— Що ви тут робите?

— Сів трохи відпочити, пане. Йду додому з Мюнхену, втомився дуже.

— Де ж ваш дім?

— Моя дружина й діти живуть у Дорфені, а я був на роботі в Мюнхені. Потяги тепер не йдуть...

— Тут холодно, вам краще піти до гастгофу. Потяг буде не раніше, ніж завтра пополудні.

— Я не маю за віщо купити квиток і не маю чим заплатити за ночівлю. Та й пізно вже. Я не буду тут ночувати, лиш відпочину трохи й піду далі.

— Власник гастгофу добрий чоловік, я думаю він дасть вам притулок на ніч, а може ще й склянку молока і шматок хліба, бо я бачу ви голодні. Зрештою, заплатите йому другим разом, коли будете тут. До Дорфену ще 25 кілометрів. Гастгоф не замкнений — там американці п'ють пиво. Якщо хочете, можете лишатися тут, але не спіть, застудитесь. У нашій кімнаті тепліше, але за нашими правилами, ми не можемо дозволити вам відпочивати там, хіба зайдіть на хвилинку погрітись.

— Дякую за пораду, може справді краще піти до гастгофу — вирішив Роман, почувши про молоко й хліб. Хотілося також побачити зблизька американців — Як знайти гастгоф?

— Ходімте, я покажу, це близенько.

— Чи в Дорфені вже також американці?

— Так, нам телефонували, що вони прийшли туди сьогодні пополудні. Нарешті, вже ця жахлива війна скінчилася.

Село спало, але з вікон гастгофу розливалось ясне світло й весела танцювальна мелодія. На вулиці не було нікого. Роман постукав у двері, але ніхто не виходив.

Почекавши трохи, він зайшов до будинку. В чималій залі, поза столиками, густо заставленими пивними бокалами, сиділо кільканадцять американських вояків і поміж ними кілька місцевих, у цивільному. Біля великого різьбленого буфету, поза прилавком, повний червонощокий господар цідив пиво з бочки, а гарна русоволоса дівчина, в тирольському вбранні, розносила бокали поміж столиками. Дві інші, в таких же вбраннях, може дочки господаря, може сусідки, кружляли з американцями біля помосту з струнним квартетом, а всі поза столиками, захоплено приспівували мелодію вальсу, спостерігаючи танцюристів. Понад головами, ніби пелена туману, злегка коливався пахучий цигарковий дим. Курили, здавалося, всі відразу.

Роман не вірив своїм очам — адже тут, не більше як кільканадцять годин тому, перекотився фронт — і ні варті, з гранатами біля пояса й автоматами в руках, ні окопів, ні закривавлених, заporошених пилом, голодних вояків, — як звичайно в советській прифронтівій полосі. Замість того — безжурний, переливчастий вальс Штрауса й чисто поголені, з блискучим волоссям, одягнені ніби на весілля, — молоді хлопці. Курять, замість смердючої махорки, такий запашний тютюн і частують цигарками, шоколадом і пивом своїх учорашніх ворогів, ніби давніх добрих приятелів. Неймовірно! Якісь дивні, особливі люди ці американці!

Швиденько, щоб не звернути на себе увагу гостей, Роман підійшов попід стіною до господаря:

— Вибачте, шановний пане, що я насмілююся вас потурбувати. працював у Мюнхені, тепер повертаюся до дружини й дітей у Дорфен. Мене знає тамошній священник, Бауман. Я дуже голодний і не маю грошей. Може б ви дали мені щось попоїсти й дозволили відпочити тут. Я заплачу вам мій борг удвоє, при першій нагоді.

— Звідки ви родом?

— З України.

— Мій син був там два роки. Писав, що люди в тій країні добрі й гостинні. Де він тепер, не знаю, вже більш ніж два місяці не маю звістки. Звідки ви нашу мову знаєте?

— Вивчав в університеті і в Німеччині живу вже кілька місяців.

— Чому так змарніли? — поглянув він співчутливо.

— Був довго в дорозі, втікаючи від червоних, а потім у таборі й в'язниці. Тільки не думайте, що зробив якийсь злочин, я не мав документа й мене забрали на станції, в Мюнхені.

— Я розумію, в ці часи різне могло трапитися з добрим чоловіком. Платити мені нічого не треба. Сідайте он там біля столика, дочка вам принесе щось попоїсти, а потім можете заснути нагорі.

— Дякую вам, нехай ваш син здоровий повернеться додому.

Господар націдив бокал пива й поставив перед Романом на стіл:

— Випийте за здоров'я мого сина.

— Дай Боже, щоб побачили його скоріше, випив Роман до половини і голова злегка закрутилася, а в серці сколихнулася нова хвиля радості, що він на волі і вже скоро побачить рідних. Йому хотілося обняти і цих безжурних юнаків, що припливли сюди з далекої заокеанської країни й урятували його від смерти й цього добродушного червонощогок бюргера й цю русоволосу дівчину, що принесла йому, з привітною усмішкою, яєшню, хліб і молоко. “Це так, як тоді, на хуторі, після страшного блукання в сніговій хуртовині” — прийшло йому на думку. “Коли б тільки дома були всі живі й здорові!” Йому здавалося, що він уже роки не бачився з ними, тяжко було навіть уявити, як він зустрінеється. “Попоїм, відпочину трохи й піду далі” — вирішив він.

Він їв і поглядав на американців. Йому так хотілося поговорити з ними. Але як, коли він не знає мови? Незабаром, один з них звернув увагу на виснаженого, голодного чоловіка й щось заговорив, повернувшись до нього.

— Не розумію — покрутив головою Роман. Американець покликав свого товариша від другого столу.

— Хто ви такий і звідки прийшли сюди? — запитав той німецькою мовою.

— Моє ім'я Роман Глоба — відповів він привітно,

радий що американці озвалися до нього. — Я втік сюди з України, від комуністів, а вчора американці звільнили мене з німецької в'язниці в Мюнхені. Тепер я йду до своєї родини в Дорфені. Я дуже радий, що ви прийшли нарешті сюди, ми вас чекали. Я чув про вашу славу країну й про статую Свободи, біля воріт Америки. Вас чекають люди і на Україні.

— Курить! — простягнув американець пачечку з намальованим верблюдом і Роман уперше смачно затягнувся медяним американським тютюном. — За що ж ви сиділи у в'язниці?

— Не мав документа, заарештували під час облави на станції.

— Добруш, іди сюди — покликав Романів співбесідник товариша, — ось тут чоловік з тієї країни, що й твої батьки. Тобі, мабуть, цікаво буде поговорити з ним. — Вони забрали Романа до свого столика й з годину він розповідав їм про свої пригоди.

Вже біля третьої години ночі, він вирушив залізницею в дальшу дорогу. Він не міг чекати до ранку. На плечі, в зеленій армійській торбі, він ніс невиданий і нечуваний у ці часи скарб: дванадцять бляшанок з консервами, шістьнадцять плиток шоколаду й сорок пачок запашних цигарок з жовтим верблюдом — королівський подарунок дітям від великодушних американців. “Нехай живе Америка, дивовижна, казкова країна!” — приспішував Роман ходу...

Сонце було вже недалеко від полудневої пори, коли він наближався до мисливської хатки під лісом. Надворі не видно було нікого. “Може нема їх уже там, може забрали десь до табору, так як і його?” — тривожно забилося серце. Напружуючи останні сили, він підбіг до хатки й рвучко відчинив двері. Жінки й діти снідали біля столу. Ні Надійки, ні чоловіків не було.

— Ой Боже ж мій, Романко прийшов! — скрикнула Надійчина мама і кинулася, з сльозами радості, до нього. — Мамо! Тато ось прийшов! — вирвався Володя з-за столу до другої кімнати, але Надійка була вже на порозі, з промінем сонця й сльозами в очах:

— Романочку мій коханий, мій рідний!..

— А де ж мій Степан? — з відчаєм у голосі озвалася Марія, коли обійми й поцілунки скінчилися.

— Степан живий, Марійко, він сьогодні-завтра буде тут. Нас розлучили з ним після арешту і я не бачив його два місяці, але вчора довідався від людей, що їхній табір перевели десь у друге місце, десь недалеко.

— А може їх десь постріляли як відступали, так як по наших в'язницях? — налилися сльозами Маріїні очі.

— Ні Марійко, не думай зовсім про таке. Люди казали мені, що їх перевели в інше місце. Він просто не встиг ще дійти додому, він прибуде незабаром, не журися, він напевне повернеться. А де ж тато й дядько?

— Працюють на полі у фермерів, повернуться ввечері.

— А Петрусь?

— Він захворів трохи, Романку, я щойно приспала його. Нічого серйозного, не журися.

— А тобі Христинко я приніс велику радість!

— Може чув що про Павла?! — завмерла Христина з широко відкритими очима.

— Не тільки чув, а знаю напевне від тих людей, що був з ними у в'язниці, що Павло десь у Мюнхені, в шпиталі. Легко поранений, під час роботи.

— Я не можу повірити в таке щастя Романку! Може то про когось іншого тобі розповідали? — налились сльозами Христинині очі.

— Ні Христинко, про нього, напевне! Шукав його вчора у Мюнхені, але не мав багато часу, поспішав до вас. Завтра ж рушимо на розшуки.

Христина не могла більше розпитувати, ніби гарячий клубок зібгався в горлі. Вона вибігла до другої кімнати й сховавши лице в подушку, розплакалася як дитина. Марія пішла до неї.

— А ось ще й подарунок приніс від американців! — гордо викладав Роман з торби на стіл свій скарб перед дітьми, що обступили його навколо. — Чи дістали від мене хоч одну записку?

— Ні Романку, не було ніякої звістки. Ми вже так журилися за вами, що й згадати тяжко. Тато й дядько їздили два рази до Мюнхену розпитувати. І священник їздив з ними одного разу, але ніде нічого не дізналися.

Розшукували вас навіть і там, де звозять побитих після бомбардування. Така золота душа у того священика! Нехай йому Бог пошле довгого віку. Коли б не він, попухли б мабуть з голоду. А коня боялися продавати, думали може ще далі доведеться тікати.

— Тепер усе буде добре. Американська свобода прийшла! Може Бог дасть і нашу землю звільнять. Ось бачите скільки добра мені, чужому чоловікові, надавали. Ми цілий місяць проживемо за ці цигарки. Ану підставляйте діти руки до американського гостинця! — розмовував Роман плитку шоколаду, посадивши Володю на коліна. Ідть і ви Христинко й Марійко сюди, годі вам журитися. Кінець журбі! Завтра-позавтрьому Павло з Степаном будуть тут. Натє мамо, діліть, а ми з Надійкою подивимося на Петруся, а потім підемо до священика подякувати. Розказувати буду про свої пригоди вже тоді, як усі будуть дома.

— Потім підете Романку. Тобі треба попоїсти й лягти заснути, ти такий змучений, що сумно й дивитися на тебе.

— Хіба ж можна заснути мамо, коли така велика радість у серці?! Будемо спати вночі. А мисочку борщу насипте й мені, якщо ще залишилося на мою долю.

Ніжно обнявшись, Роман і Надійка зупинилися біля Петрусевої постелі й мовчки, дивилися, з любов'ю й радістю, на свого маленького хлопчика, що спав безтурботним сном, розкинувши рученята на подушці.

Увечорі, коли діти вже спали, а вони всі сиділи в кухні, слухаючи про Романові пригоди, хтось постукав у вікно. Марійка, ніби її щось підхопило з місця, кинулася до дверей відмикати. На порозі стояв, худий як кістяк, але з радісною усмішкою, Степан...

Іх вивели з табору 2 травня до Пасінгу, за 8-10 кілометрів від Мюнхену й мали вивозити кудись далі, потягом. Але певне десь колії збомбардували, або не було чим везти. Два дні вартові тримали їх без їжі, у якихсь фабричних руїнах, недалеко від станції, а на третій день, один по одному, зникли. І Степан прийшов додому, Романовим слідом і також з американськими сигаретами в кишнях.

Майже до півночі розмовляли вони, радіючи що

прийшов кінець їхнім поневірянням, що знову вони вкупі. Лиш би Павла скоріше відшукати, щоб і Христинине серце нарешті заспокоїлося. Вони всі сподівалися тепер, що скінчивши з Гітлером, американці скинуть з престолу й червоного фашиста Сталіна.

РОЗДІЛ 5

ВЕ могла заснути Христина тієї ночі — радість і тривога переповнили всю її істоту — “а що як не знайдуть вони його, як десь помер уже бідолашний?” — холодила серце думка. “Така довга ніч сьогодні...” підводила вона раз-у-раз голову подивитися, чи не розвидняється. Їй хотілося вирватися з хати й бігти, хоч на край світу, до свого Павла.

Ранком, Роман, Христина й дядько вирушили в дорогу. Збиралися йти пішки, але на диво потяги вже йшли. Три дні безуспішно шукали вони Павла по шпиталях у Мюнхені й околицях, розпитували кожного зустрічного пораненого. Увечорі поверталися ночувати на станцію, а ранком ішли знову на розшуки. Але ніде його не було й ніхто нічого не знав про такого чоловіка. Їм порадили дати оголошення в газеті й вони зробили це. Але як Павло, якщо він ще живий десь і знає навіть трохи мову, побачить те маленьке оголошення серед тисячі інших? А сам де він буде їх шукати в широкому світі? Він певне й не уявляє, що вони тут, на цій землі. Вони вирішили залишитися ще на день, хоч уже здається обійшли всі можливі закутки. Христина була у відчаю — така радісна надія розцвіла в її серці, коли Роман повернувся додому, а тепер вона в’яла, як весняний цвіт, прибитий морозом.

Ще й інша журба отруїла їхню новонароджену радість. В той день, коли вони приїхали до Мюнхену на розшуки, з головної квартири командуючого американською армією передали по радіо, що всі колишні громадяни ССР, незалежно від їхнього бажання, мусять по-

вертатися додому. Самі вони не чули цього оголошення, їм розповів про це випадковий знайомий на станції. Вони спочатку думали, що той чоловік певне не зрозумів як слід повідомлення, бо де б же американці видавали людей, що так чекали їх, Сталінові на тортури й загибель?! Але інші, що з ними вони зустрічалися, говорили те саме. А сьогодні вони самі бачили, як советський комісар, з широкими золотими еполетами на плечах і кринавою п'ятикутною зіркою на кашкеті, їхав з американським офіцером на джипі. Це щось зовсім незрозуміле й неймовірне для них. "Як може офіцер армії Свободи їхати поруч, у такій дружній позі, з НКВДистом, що вже певне не одну безвинну людину відправив на той світ?"

Того вечора, на вокзалі було ніби ще більше людей, ніж у попередні дні — вони ледве знайшли місце Христині на лавці, а самі, розіславши газету, посідали під стіною, на підлозі.

— Мені аж серце болить коли погляну на Христину, вона так змучилася бідна за ці дні й безсонні ночі. Краще було б їхати без неї — озвався Роман.

— Але вона б і дома не мала ні хвилини спокою, та й не погодилася б залишитися. Коли б Бог допоміг знайти Павла, бо вона зів'яне з журби за ним тепер, коли він уже, здавалося, знайшовся.

— Посидьте дяю, я зараз повернуся. Он там з того боку, сидить якийсь чоловік з милиціями — запитаю його, на всякий випадок.

Роман пробрався поміж людьми до блідого, виснаженого чоловіка, років 30-ти, що сидів на лавці, тримаючи в руках милиці. Порожня штанина на лівій нозі була прив'язана біля коліна.

— Вибачте пане, ви були десь у шпиталі? — запитав Роман німецькою мовою, пропонуючи чоловікові закурити.

— Я не розумію добре, що пан каже. Я словак, — простягнув він охоче руку за сигаретою.

Їм не тяжко було порозумітися своїми мовами.

— Я був у шпиталі в Фюрстенфельдбруку. Тяжкий камінь розчавив мені ногу, коли ми розчищали вулицю після бомбардування. Відрізали, як бачите, до коліна, але вже можу ходити на милицях.

— Куди ж ви їдете тепер?

— Хочу дістатися до Словаччини, до рідних. Мені сказали, що тут є табір, з якого відправляють біженців додому. Але сьогодні вже пізно шукати, потяг чомусь стояв на одній станції, більш як дві години. Почекаю вже до ранку.

— Ми розшукуємо свого родича, що був у шпиталі. Може ви випадково зустрічалися з ним. Його прізвище Глоба.

— Ні, не чув такого. Один українець лежав у тому самому бараці, де й я. Його привезли пізніше ніж мене, з відірваними пальцями й пораненим плечем. Але я не знаю його прізвища. Звали його Павло.

— Який він на вигляд?

— Високий, з темним волоссям. Він розповідав, що його поранило під час розряджання сліпої бомби.

— Чи той чоловік ще в шпиталі?

— Так, він залишився там, як я відїжджав. Він уже встає з ліжка, але ще слабкий, втратив багато крові.

— Дякую вам пане за вістку, це мабуть той, що ми його шукаємо. Чи далеко до того міста... як ви його назвали?

— Фюрстенфельдбрук. Десь 40-50 кілометрів на захід. А той шпиталь — на краю міста, недалеко від станції. Я ось покажу вам як його знайти: ось тут станція, а тут іде дорога... — почав він малювати пальцем на коліні. — То власне не шпиталь, а кілька бараків, огорожених колючим дротом. Там були поранені з в'язниць або з таборів.

— Дякую вам ще раз дорогий пане! Нате ось пачку цигарок на дорогу. І дай Боже, щоб ви щасливо дісталися додому і ваші всі були здорові.

— Фюрстенфельдбрук, Фюрстенфельдбрук... — повторював Роман, щоб не забути, пошепки, поспішаючи поміж людьми до дядька.

— Знайшов дядю, знайшов!! — ухопив він дядька обома руками за плечі.

— Кого знайшов? — розплющив дядько червоні від перевтоми очі.

— Нашого Павла знайшов! Він у шпиталі, недалеко від Мюнхену!

— Та що ти кажеш? — раптово підхопився дядько на ноги.

— Той поранений, що я з ним говорив їде звідти, він бачив його ще сьогодні..

Христина заснула, прихиливши голову на плече якійсь незнайомій жінці, що міцно спала біля неї, звисивши голову на груди.

— Нехай засне Христина, не будемо будити її тепер. Ви сидить дядю тут, а я піду довідатися про потяг. Хоч ми вже й викурили сьогоднішню норму, але з цієї нагоди закуримо по цілому верблюдові! Ех, дядю, мені оце аж танцювати хочеться!

О 8 ранку вони підходили до дерев'яних, присадкуватих і брудних бараків, з великими червоними хрестами на дахах. На подвір'ї не було нікого, ворота колючої загорожі були відчинені. Можна було подумати, що там нікого вже нема, коли б не струмився димок з невеликого залізного димаря в крайньому бараці, з невеликою вивіскою на дверях. Вони підійшли до тих дверей і постукали.

— Зайдіть — озвався жіночий голос по-німецькому.

У просторій, чистій кімнаті, з низькою стелею, було дві жінки в білих халатах — одна щось писала біля столу, інша порядкувала біля убогої шаховки з медикаментами. Обидві запитливо повернулися до пришельців.

— Доброго ранку — озвався Роман. — Ми прийшли відвідати, а як можна то й забрати звідси нашого родича Глобу. Це його дружина й дядько, а я брат.

Жінка мовчки підвелася з-за столу й підійшовши до шухляди з картотекою, відшукала картку:

— Павло Глоба? — перепитала вона.

— Так.

— Він ще не зовсім здоровий, але якщо ви маєте можливість перевезти й доглядати його, можете забрати. Було повідомлення що їх усіх скоро мають забрати до репатріаційного табору, але певних розпоряджень ще нема. Він лежить у бараці ч. 4, на дверях написано. — відповіла вона байдужим тоном і повернувшись до столу, знову взялася за перо.

— Дякую вам, пані. Може ви закурите? — вийняв Роман з кишені пачечку з верблюдом.

— О, з приємністю! — оживилася сестра відразу, простягаючи руку за цигаркою. — Пола, хочеш закурити? — запросила вона товаришку.

— О, з задоволенням! — підійшла Пола, з привітною усмішкою, до Романа. — Я зараз проведу вас до бараку.

Роман залишив решту цигарок на столі й вони вийшли на подвір'я. Христина помітно зблідла й нервово поривалася вперед.

В бараці, з давно немытою підлогою, стояло кілька-надцять ліжок, узголів'ями до дощаних, нефарбованих стін, з невеликими вікнами, залишаючи лиш вузький прохід посередині. П'ятеро ліжок біля дверей були порожні, на інших лежали, або сиділи, в пом'ятих полосатих халатах, нещасні на вигляд люди, з виснаженими, оброслими щетиною, обличчями. Христинині очі гарячко забігали по ліжках.

— Пане Глоба, — озвалася сестра біля дверей — тут прийшли до вас відвідувачі.

В протилежному кутку, здивовано підвівся чоловік, з рукою на перев'язі й сів на ліжку, спустивши ноги на підлогу.

— Павлусю мій! — скрикнула Христина й кинулася до нього. Вона впала біля ліжка на коліна, обняла його ноги руками й сховавши лице поміж його коліньми заридала.

— Христинко, де ти взялася моя рідна?.. Не плач моя люба, дай подивлюся на тебе... — ніжно гладив він тремтячою рукою її голову й гарячі сльози одна за одною скочувалися з його очей на обтягнені блідою шкірою вилиці.

Христина підвелася за хвилину й присівши на ліжко, обережно, щоб не вразити рани, пригорнулася до нього:

— Я так безмежно рада, що знайшла тебе. Вже думала що й на світі нема... Наші хлопчики здорові, вже повиростали. Ми живемо недалеко від цього міста, всією родиною... Оце мій брат Романко, а це дядько Дмитро. Шукали тебе разом три дні в Мюнхені... уже всміхалася Христина, як веселка після дощу, витираючи очі хустиною.

— Здоров брате, доброго здоров'я небоже! — поцілувалися з Павлом Роман і дядько. — Вже віру втрачали, що знайдемо тебе, а от натрапили, зовсім випадково.

— Це ніби якийсь дивний сон, я навіть не уявляв, щоб тхось рідний був так близько від мене. Ось за ногу тисну себе — чи це сниться мені, чи насправді сталося.

Поранені мовчки спостерігали зворушуючу сцену і певне кожен з них пригадав у цю хвилину про своїх рідних, що з ними розлучила військова хуртовина. Роман добув з кишені ще одну пачечку з верблюдом, почастивав Павла й поніс навколо іншим, пригадуючи той час, коли й він самотній лежав отак у шпиталі, в часи Фінляндської війни.

— Збирайся Павлусю, ходім звідси — заклопоталася Христина.

— Мені не довго збиратися, не маю нічого, крім полатаної одежі. Поможи лиш мені передягнутися, бо сам ще не можу. Але не журися, Христинко, скоро заживе. Добре що рука залишилися. Була так розпухла, що хотіли відрізати але я відпросився, казав — ліпше вмерти. То нічого, що лиш два пальці залишилося, з двома пальцями можна все робити — ніби вибачався Павло. — Найголовніше що ви знайшлися!

Попрощавшись з тими що залишалися, вони вийшли за ворота й пішли потихеньку до станції. Услід їм, через заплакані дощем і пилом віконця бараків, дивилися десятки заздрісних очей.

РОЗДІЛ 6

ТЕПЕР ще тісніше стало в невеликій хатинці під лісом, але всі вони були раді новому жильцеві, а Христина розцвіталася, просто на очах, як маків цвіт. Вони вичистили маленький хлівець, де жило зимою поросся й Діброва з Руденком ночували там. Німці подобрішали тепер, видали дітям продуктові картки на місяць, і дорослим легше стало дістати десь роботу за харчі — по-

чались польові роботи, а німецькі біженці, майже всі виїхали з села.

Але інша журба затьмарювала радість їхнього звільнення. Грізне повідомлення з головної квартири американської армії не було непорозумінням, як думали люди спочатку. Воно наповнило дивом і жахом сотні тисяч сердець колишніх советських громадян, тих що їх німці примусово вивезли на роботу й тих, що самі тікали від советської неволі, тисячі кілометрів пішки. Тепер, уже навіть по селах, їздили з американцями на джіпах НКВДисти, у військових уніформах, — вишукували советських громадян і силоміць забирали їх до репатріяційних таборів.

Одного дня, повертаючися з Мюнхену, Роман наздогнав, на дорозі під Дорфеном, чоловіка років 40, в полатаній одежі такого покрою, як носили звичайно на Україні.

— Добрий вечір — привітався він.

— Доброго здоров'я! — здивовано зупинився чоловік, почувши несподівано рідну мову.

— Куди прямуєте проти ночі?

— Навіть і сам не знаю. Вийшов з поля на цю дорогу та й іду. А вас куди Бог несе?

— Повертаюся з Мюнхену додому. Ми живемо, цілою родиною, ще з осені, он у тому селі. Втекли аж сюди з Дніпропетровщини.

— А я з Полтавщини. Може маєте що закурити?

— Маю земляче, сідайте закуримо. Давно з України?

— Скоро два роки, як завезли сюди на роботу. Працював у фермера в Мосбургу, а тиждень тому приїхали НКВДисти з американцем і забрали до советського репатріяційного табору в Ердінг, яких 20 кілометрів звідси. Не хотів їхати, силоміць посадили на авто. Учора пощастило втекти. Пів дня пересидів у кушах біля річки, щоб не спіймали по гарячому сліду, а потім пішов собі манівцями й оце опинився аж тут.

— Що ж там робиться в таборі?

— Страшне, ніби в советській тюрмі. Їсти, правда, дають досить. Американці їм постачають. Половину того добра і майже всі цигарки таборові верховоди, звичай-

но, крадуть і продають десь на базарах, міняють за горілку, але ще й людям залишається бо американці сиплють їм як з бочки. З табору нікому крім своїх уже не дозволяють виходити, а на ніч замикають у бараках. На воротах день і ніч варта. Я сховався перед вечером у тій ямі, де сміття викидають, а вночі виповз, попід дротами, якось так щасливо, що не помітили.

— Заправляють там чотири НКВДисти, прибрали собі на допомогу ще злодійчуків і знущались над людьми, як хотять. Ось і мене викликали на допит — підкотив чоловік сорочку, показуючи сині й червоні смуги на спині. — Допитували шомполом, чому я не хотів їхати до їхнього табору і чому я обурювався, що вони так поступають з людьми. Вже не одного й закопали поза бараками вночі, там же в таборі. Справжнє НКВД, як дома.

— А з молодими дівчатами що виробляють! Виберають увечері, яких хотять і ведуть до свого бараку. Напувають там силоміць горілкою, роздягають зовсім і заставляють танцювати, а потім гвалтують. Як хто пробує оборонити, б'ють палицею або шомполом.

— Як же американці дозволяють їм таке робити?

— Американців там нема. Якись чорні, переважно, привезуть харчі, скинуть біля того бараку, де НКВД, та й поїдуть, з пляшкою горілки в кишені. А старші видно не знають про те що там робиться. Коли сподіваються до табору якого старшого, то людей з бараків не випускають, щоб хто не поскаржився. А ті шофери, що приїжджають вивозити людей, щось жують собі й не звертають ніякої уваги, ні на плач, ні на крики. Комисари пояснюють їм, що то злочинці не хотять їхати додому. Мабуть вірять їм, бо ж люди зі всіх інших країн з радістю їдуть додому, тільки до тієї проклятої комуні не хотять. А пояснити їм чому не хотять, ніяк — мови не знаєш, а коли б і знав, не допустять розказати.

— Чому ж люди не збунтуються й не вирвуться до американців?

— Не виходить так. Людей залякали терором і обсадили сексотами. Скаже хто щось проти них, відразу довідаються, — тягнуть на допит і мордують, або й зовсім десь чоловік зникне. А від американців навряд

чи діждешся захисту. Нам казали що американський президент підписав у Ялті умову з тим нашим чортом, Сталіном, що всі советські громадяни мусять повертатися до ССР. Аж не віриться, щоб так могло статися, хіба може якісь шпигуни підсунули йому підписати таке, поміж іншими паперами, так що він і не помітив.

— А якби розбіглися люди на всі боки, тоді як вивозять?

— І так не вийде. Коли садять людей на авта, ворота зачинені й варта їхня кругом. Не один вискочив з авта на дорогу, але вже за ворітьми, на повному ході, а кілька повісилося в таборі перед тим, як мали їх вивезти. Невідомо звідки, але люди вже знають, що в советській зоні репатрійованих завозять у концентраційні табори і там переїджують. Тих, що самі тікали від комуни і частину тих, що були в німецькому полоні, розстрілюють або тяжко мордують і вивозять кудись. А тих, що їх німці силоміць забрали на роботу, везуть на Сибір. Кажуть що вони вороги, бо помагали німцям. Додому майже нікого не пускають, лише деяких кримінальників, що були в німецьких в'язницях або таборах. Та їм і не випадає пускати. Вони все казали нам, що люди за кордоном живуть у злиднях і неволі, а тут ми побачили, що найбільшій фармер має 5 корів, коні, власне знаряддя й господарство повне добра. Не можна таких очевидців пускати поміж ті люди що не бачили заграниці. А що в Мюнхені, розумніші за нас люди, говорять?

— Радять збиратися до купи в таборах біженців, тоді не так легко їм буде забрати людей. Вже починають організовувати такий табір у Мюнхені, ніби для тих українців, що були під Польщею, але й наших, підсоветських, приймають туди потихеньку. А інший табір уже ніби створено в Аугсбургу, за 100 кілометрів звідси. Кажуть, що там уже більше тисячі наших людей зібранося і американці годують їх. Можливо й ми поїдемо туди. А що ви думаєте робити?

— Не знаю. Думав повернутися до того фармера де був, він добрий чоловік, але ці чорти вже знають стежку до нього, поїдуть шукати туди, коли довідаються, що

я втік. А як знайти дорогу до того міста, що ви тільки-що згадали?

— Залізницею або головною дорогою найлегше, написи скрізь є.

— Але біда, що мови майже не знаю.

— Сьогодні взагалі вже пізно йти десь. Ходітьте до нас, переночуйте, познайомитеся з нашими. Може до нас пристанете. Тісно, правда, у нас і твердо спати, але куточок знайдеться для подорожнього чоловіка.

— Тим не журіться, я не звик на пружинах, дякую що запрошуєте.

— Маєте родину дома?

— Дружина й син померли від голоду в 33 році, а я якось вижив, та вже й не женився. Жив з родиною брата, доки забрали до Німеччини. А тепер, коли побачив уже інший світ, не хочу більше бачити тієї неволі й злиднів, краще батраком тут житиму, доки й на нашу землю прийде воля. Люди ще такі сподіваються, що американці скинуть Сталіна з престолу.

Іван Павленко нікуди не пішов другого дня, — вони прийняли його до свого гурту. А три дні пізніше, перед заходом сонця, до їхньої хатинки несподівано підкотився джип, з комісаром і двома американцями. Угледівши машину, дорослі й діти вийшли надвір.

— Добрий вечір! — бадьоро озвався російською мовою НКВДист, вискочивши з авта. Американці сиділи непорушно на сідаках і щось ніби жували, байдуже оглядаючи пожильців.

— Доброго здоров'я — спокійно відповів Роман. Всі інші мовчали.

— Оце так багато вас живе в цій маленькій хатинці? Звідки ви?

— З України.

— Інакше кажучи з Росії?

— Ні, з України.

— Ну та це все одно — відрізав коротко НКВДист. — Мене цікавить, чому ви досі не переїхали до репатріяційного табору. Вже не раз було передано розпорядження про це через радіо. Батьківщина чекає вас. А крім того ми не можемо дозволити, щоб наші громадяни,

а особливо діти, жили в таких тяжких умовах, як оце ви.

— Ми не маємо радіо й не знаємо про таке розпорядження, а поза тим, ми не збираємося повертатися знову к комуністичну неволю.

— Хто це навчив тебе так говорити? — сердито блиснув очима НКВДист.

— Ніхто мене не вчив, жив сам там, знаю. І прошу не тикати на мене.

— Я бачу, що вас уже хтось нагодував тут буржуазними ідеями. Але ми маємо добрі ліки проти цього.

— Я знаю які ви ліки маєте, пробував уже, але тут влада не ваша, а американська і ви тут не маєте права силувати людей робити те, чого вони не хочуть.

— А от і маєм! Американський президент підписав з товаришем Сталіном умову, що всі громадяни ССРСР мусять повертатися додому, незалежно від своїх капризів.

— Такої умови не могло бути, ми не віримо вам, бо Америка країна волі, вона не може допустити до того, щоб ви забирали людей на тортури й Сибірську каторгу.

— Ви тихіше тут з контрреволюційною пропагандою! Про які тортури ви плещете язиком?

— А ось я вам доведу про які. Покажіть ваші синяки американцям — звернувся він до Павленка. Павленко повернувся спиною до джіпа й закотив сорочку.

— Де це вас так побили? — запитав американець німецькою мовою.

— Герман лагер, герман лагер — поспішно пояснював НКВДист ламаною мовою американцеві.

— Це не в німецькому таборі — звернувся Роман по-німецькому до американців — цього чоловіка били советські НКВДисти в репатріяційному таборі, в Ердінгу. Він утік звідти чотири дні тому. Там мордують людей, навіть убивають, тільки за те, що вони не хочуть повертатися знову в неволю.

Американці перестали жувати, здивовано переглядались і щось говорили по-своєму.

— А ви знаєте, що за компромітацію советської, союзної з американцями, влади ви будете відповідати

перед військовим судом?! — викрикнув розлютовано НКВДист.

— Я готовий відповідати за свої слова й докажу те, що говорив, але не перед вашим судом. Ваш суд я вже знаю — відповів Роман, своєю мовою й переказав американцеві німецькою.

— Кримінал, вар кримінал! — викрикував комісар до американців, втрачаючи рівновагу й повернувся з люттю до Романа:

— Хочете ви, чи ні, а завтра ми заберемо вас усіх до табору і цього провокатора також — показав він пальцем на Павленка. — А як будете противитися, пов'яжемо. Ми маємо на те право!

— Ми не злочинці — заговорив Роман до американця, не звертаючи уваги на комісара. Ми втекли від комуністичної неволі й не хочемо повертатися туди, доки наша країна буде вільною. Якщо там і далі будуть панувати комуністи, ми не повернемося, ми поїдемо до нашого родича в Канаду. Чи мають вони право забирати нас силоміць?

— Я персонально думаю, що вони не повинні мати такого права, але ми маємо розпорядження від нашої влади, в якому написано, що всі громадяни СРСР повинні повернутися до своєї країни, незалежно від їхнього бажання. І я, на жаль, не маю права змінити це становище — співчутливо відповів американець. — А про цього побитого чоловіка я розкажу сьогодні в штабі. — Сідайте, — звернувся він непривітно до НКВДиста.

— Ми завтра ще поговоримо з вами в іншому місці! — погрозово прощався сталінський сатрап.

Сім'йова нарада тривала недовго. Раніше вони вирішили побути ще деякий час у цьому затишному місці, з надією, що непорозуміння з репатріяцією скоро з'ясується, але після сьогоднішнього випадку небезпечно було чекати довше. Тут, на відлюдді, біля лісу, їх справді можуть пов'язати й вивезти. І вони швидко почали пакувати свої убогі манатки. Дядько Дмитро й Павленко поспішили до фермера запрягати свого коня, а Роман з Дібровою пішли подякувати священникові.

Опівночі, віз з циганською халабудою покотився на Аугсбург.

РОЗДІЛ 7

ПОНАД 3 доби були вони в дорозі. Ранком отаборювалися десь обіч від головного шляху, щоб не натрапити на людоловів з червоними зірками, вимінювали собі у фермерів, за цигарки, харчів, а вночі їхали далі. Вже недалеко від Аугсбургу, зустріли вони ранком, несподівано, велику валку вантажних американських авт, що везли советських репатріантів. Вже не було часу сховатися, вони встигли лише з'їхати з дороги але їх помітили. Чоловік у советській військовій уніформі, на передньому авті, помахав рукою й валка зупинилася.

Мовчазні й понурі люди на автах нагадували похоронну процесію — зажурені обличчя, заплакані очі. Лиш на передньому авті, якісь типи, подібні до кримінальних злочинців, вже видно добре підхмелені, горланили під гармошку “Катюшу”, з вигуками й підсвистом. Один з них тримав у руках фанерний щит, з наліпленим на ньому портретом Сталіна, інший — транспарант, з написом: “Да Здравствует Любимая Родина!” Видно така сама компанія була і в ар'єргарді, бо звідти також долітала якась п'яна пісня й майорів червоний прапор. Комісар і два молодчики в цивільному вискочили з авта й підбігли до воза:

— Русскіє?

— Ні, українці.

— Ну ето всьо равно. Как ви попалі в Германію с детьмі?

— Німці вивезли нас під час загальної евакуації.

— Аткуда і куда едете?

— Їдемо з Фрідбергу до репатріаційного табору в Аугсбург. Казали нам, що звідти можна виїхати додому.

— Где ж ви лошадь взяли?

— Відняли в німця, бо як будемо йти пішки з малими дїтьми?

— Маладци, ежайте! Знаете адрес?

— Ні не знаємо, але хтось покаже.

— Я вам напишу — вийняв він записну книжечку, злегка заточуючись на ногах. — Вот! — подав їм папірець — Недалеко ат станції. Щасливою дарогі! До свідання на Родіне!

— Дякуємо, будьте здорові!

З тією адресою в кишені, вони опинилися в іншому місці — в дерев'яних бараках на Гетінген, де організувався табір тих, що не зважаючи на різні погрози, вирішили добиватися справедливості від американців. Американці перебрали тимчасову опіку над цими людьми, але з попередженням, що всі советські громадяни повинні повертатись до ССРСР. І советські громадяни, рятуючись перед смертельною небезпекою репатріації, озброювалися фіктивними довідками про те, що вони народжені в тій частині України, яка була під польською окупацією. Дехто міняв навіть своє ім'я. Дістали собі такі довідки й біженці з Дорфену.

Уже наприкінці липня всіх українців перевезли до колишніх військових касарень, в іншому кінці міста й розмістили по дві-три родини в кімнаті. Житлові умови тут були значно ліпші, але спокою люди не мали. До таборової канцелярії УНППА кожного тижня навідувалися товариші з червоними зірками і зовсім вільно, ніби в себе дома, нишпорили в таборовій картотечі. На диво людям, урядовці з УНППА ставилися до них догідливо.

Часом їх приїжджало більше, в супроводі американських військовиків. Тоді люди спонтанно збиралися на великій площі табору, готові боронитися і руками й зубами. Вночі, біля кожного будинку й на подвір'ї оточеному кам'яним муром, таборяни виставляли своїх вартових, щоб попередили, коли станеться щось несподіване серед ночі. Люди спали не роздягаючись, ніби на фронті. До міста випускали вдень, але лише з перепустками таборової охорони.

Одного дня, коли Діброва з дружиною чекали трамваю біля зупинки в місті, до них підступив молодий чоловік, років 20, давно не голений, в подертій одежі:

— Чую ви розмовляєте по-нашому, може знаєте де міститься табір українських біженців, тих що не хочуть їхати додому.

— Ми якраз їдемо туди. Їдьте з нами, покажемо.

— Але я не маю грошей на квиток.

— Ми купимо, заходьте.

— Маєте в таборі якихсь знайомих? — запитав Діброва.

— Може й маю. Я працював тут недалеко, у Шваб-мюнхені, там багато було наших людей. Чи приймають нових людей до вашого табору?

— Офіційно ніби не приймають, але люди нишком просуваються через задні двері. А там уже наші допомагають зареєструватися, ніби родичам.

— Не забирають на “родіну”?

— Покищо ні, не так легко забрати, коли скупчилося біля двох тисяч людей.

— А мене вже вивозили — озвався тихше парубок — я втік із советської зони.

— Он як! Як же вдалося вирватися?

— Потім розкажу, тут різні люди їдуть.

— Якщо біля воріт табору вас не пропустять з нами, почекайте денечку поки стемніє, тоді зайдіть, он там, через пустир і спробуйте перелізти непомітно через мур — порадив Діброва, коли вони підходили від трамвайної зупинки до табору. — Ми живемо в 4-му будинку. Моє прізвище Діброва. Запам'ятайте. На подвір'ї вартують наші люди, з ними можете говорити одверто, вони вам покажуть де ми.

Але біля воріт трапився якийсь добрий вартовий. Вони показали йому перепустки й попросили за парубка: — це наш знайомий, працював у німців, хоче відвідати нас — і вартовий пропустив...

— Привезли нас американці й комісари в Соннеберг, на кордоні советської зони — розповідав парубок попоївши. — Там зустріли нас советчики з привітальною промовою й оркестром, частували американськими цигарками, похлопували дружньо по плечах, доки американці від'їхали. А тоді повантажили на свої авта й завезли без пересядки в якийсь концентраційний табір, за дроти. Біля воріт усіх обшукали й позабирали все майно, яке хто мав. Оркестри там уже не було.

— Потім повели групами до бараку й постригли всіх машинкою, оце так як і мене, і чоловіків і жінок у

всіх місцях. Як хто противився, били кулаками й чобітьми. Ось і я маю пам'ятку від них — доторкнувся він обережно рукою до клубів. — На другий день почалися допити з шомполами. Допитували, що робив у німців, хто що говорив у дорозі проти советської влади. А вночі, з того бараку де допитували, чути було часом приглушені постріли і деякі люди не верталися з допитів. Там же їх десь певне й закопували, бо видно було свіжу землю на подвір'ї.

— А потім почали вивозити групами, звичайно ввечорі, під сильною вартою. Те авто, що я на ньому їхав, на щастя заїхало в рів, при повороті на роздоріжжі і в той час, як ми витягали його гуртом, я вислизнув набік і подався, скільки духу, в кущі. Стріляли, але не влучили. Мабуть ще кілька людей утекло, бо я вже відбіг далеко, а ще чути було стрілянину. Ішов манівцями, аж сюди, вісім день. Збирався йти до того міста де працював, але випадково довідався про ваш табір і вирішив спробувати щастя.

— Щастя тут невелике, живемо в постійній тривозі, бо ще не знаємо, що з нами зроблять. Але ми не дамося так легко забрати, тут велика громада.

Роман допоміг новому пришельцеві, Рудичові, реєструватися й він залишився в таборі.

Одного разу, незабаром після цього випадку, до табору під'їхало авто, з американським полковником і двома советськими комісарами високого рангу. Гучномовець на площі наказав усім пожильцям зібратися у великій залі касарні. Коли люди вже заповнили залю, залишивши на всякий випадок своїх вартових на подвір'ї, біля столу на сцені з'явилися гості, в супроводі урядовця УНРРА.

— Громадяни Великого Советського Союзу! — підвівся за столом, промовляючи по-російському, один з комісарів. — Наша славна, героїчна Червона армія, під керівництвом Великого полководця товариша Сталіна... — тут він зробив павзу, певне очікуючи оплесків, але в залі панувала напружена тиша, — звільнила землю ваших батьків і Європу від жорстокого фашистського панування, звільнила вас з німецької неволі. На нашій землі знову запанувала свобода й демократія! — погля-

нув він, при цьому слові, на американця, що видимо розумів мову.

— Кров'ю наших хоробрих воїнів, ми відвоювали собі можливість продовжувати далі наше мирне, соціалістичне будівництво, щоб забезпечити заможне й радісне життя громадянам Великого Советського Союзу... — з пів години помпезно виголошував свою деклярацію комісар.

— ...Товариш Сталін підписав умову з Американським президентом про те, що всі наші громадяни, які з тих чи інших причин опинилися на території, окупованій раніше ворогом, повинні повернутися до своєї вільної, демократичної, країни, (знову поглянув він на американця), де панує найбільша в світі свобода: свобода виборів, свобода релігії, свобода слова; де нема пана й раба, де кожний громадянин є господарем і ковалем своєї власної долі!

— Він мабуть п'яний, що так нахабно бреше людям у вічі, чи може думає, що ми попадали з місяця й не знаємо нічого про їхню свободу? — озвався хтось серед слухачів.

— То він мабуть для того американця чеше — відповів інший.

— Ми знаємо, — продовжував комісар — що тільки військові злочинці, боючися народнього гніву, не хотять повертатися на батьківщину. Вони вештаються серед вас і залякують брехливими оповіданнями. Не слухайте їхніх підшептів, женіть їх, як паршивих овець, з ваших чесних советських, рядів!

— Ваші рідні й друзі, ваші батьки, матері й сестри, ваша непереможна батьківщина чекають вас — своїх вірних синів, з відкритими обіймами. Для кожного з вас, вона має належне місце на рідних соціалістичних заводах, на вільних советських полях! Як добра мати, вона прощає і всім тим, що може мають якусь провину перед нею... Зголошуйтесь, негайно після цих зборів, до канцелярії УНРРА на виїзд, щоб полегшити нам і нашим американським союзникам справу вашого переїзду на рідну батьківщину.

— Я розумію, що ви вже скучили за рідною землею, а я зовсім недавно прибув звідти. Якщо хочете запитати

щось, я з охотою відповім вам — розвалився він на стільці й закурив.

— Я маю запитання — підвівся один песеред залі. — Ви розповідали тут, що у вас демократична влада й вільні вибори і завжди пишете в газетах, що за уряд голосувало 99.3% населення. Але я не розумію, як це може статися, коли в Сибірських концентраційних таборах ви ув'язнили не менше 20 мільйонів людей, що ви їх називаєте ворогами народу, а кожен з тих “ворогів народу” має три-чотири родичі, що хочуть советської влади так само, як і той, що мучиться в Сибіру. Пояснить будьласка, як воно все таки набирається у ваших “демократичних” виборах на 99.3%?

Комісар неспокійно засовався на стільці, американець щось занотовував собі.

— Ви кажете, пане комісар — підвівся, не чекаючи відповіді, інший, що у вас свобода релігії, а чому ж ви заарештували й знищили напочатку 30-их років на Україні 26 архієпископів і єпископів, тисячі священників і сотні тисяч вірних, тільки за те, що вони хотіли молитися Богу? А тисячі церков поруйнували або перетворили на склепи й безбожницькі театри?

Комісар підвівся й підняв руку.

— Ні, почекайте ще, я хочу щось запитати! — піднявся в залі третій. — Чи ви пам'ятаєте товариш комісар, що в 1932-33 роках, коли мільйони українських чоловіків, жінок і дітей умирали з голоду, ваш “великий полководець” Сталін, що назмисне організував той голод і відмовився від американської допомоги голодним, проголосив гасло: “Жіть стало лучше, жіть стало веселей!?”

— На такі контрреволюційні питання я відповідати не буду! — викрикнув сердито комісар. — Давайте запитання по суті! — Американець обережно всміхнувся.

— Я ось маю питання по суті — підхопився на ноги Роман. — Чи ви знаєте про те що у вашій “вільній, демократичній” країні, у місті Винниці, люди розкопали в 1943 р., замасковані вашим НКВД, масові могили і знайшли в них 9,439 робітників і селян, постріляних у потилицю, з руками зв'язаними за спиною? В тому числі, було 169 жінок, що посиротили своїх дітей. Тих не-

шасних постріляли у 1937-38 роках під час Єжовщини. І чи знаєте ви також про те, що ваша “демократична” влада, відступаючи в 1941 році з Харкова, спалила у в’язниці живцем кілька тисяч в’язнів і без числа тисяч постріляла й помордувала в той же час, у інших в’язницях?

Роздратований комісар щось заговорив до американського полковника, але той видно ще не хотів залишати залю і комісар, вагаючись, затримався біля столу.

— Я маю питання в справі репатріації, — встав Павло з забинтованою рукою на перев’язі. — Ви говорили, що на батьківщину не хочуть повертатися тільки військові злочинці. Я також не хочу повертатися під вашу диктатуру, але я не є віськовий злочинець. Три роки я просидів у німецькому концентраційному таборі в Дахау і майже рік у німецькій в’язниці, — багато разів на волоску від смерти, розряджаючи сліпі бомби. Ось маю пам’ятку від тієї роботи — підвів він трохи вище свою поранену руку. Серед нас є чимало з німецьких таборів смерти і ніхто з них не хоче повертатися на вашу “родіну”, до таких як ви, громадянин комісар. На американській зоні кацети вже зліквідовані, а у вас їх десятки, якщо не сотні, в Сибіру і тут, у вашій зоні, ви їх залишили надалі й звозите туди силоміць нещасних репатріантів...

— Це ворожа провокація, ви будете відповідати за ваші слова! — закричав комісар розлютовано.

— Провокація? — встав сердито дядько Дмитро. — Ану сідайте й послушайте, що вам розкаже оцей репатрійований чоловік, що втік сюди недавно з обіймів вашої “родіни!” — показав він рукою на Рудича.

Рудич підхопився з місця й підійшовши до сцени, щоб усі його могли чути й бачити, почав оповідати.

Для комісарів цього було досить. З люттю на обличчях, вони демонстративно рушили за сцену, слідом за ними вийшов і обурений урядовець УНРРА. Американський полковник ще залишився, доки Рудич скінчив своє коротке оповідання. Потім привітно помахав рукою до людей і вийшов зі сцени, сховавши записну книжечку до кишені. Збори скінчилися, — люди переможно виливалися суцільною лавою через широкі двері.

Незабаром пройшла по табору поголоска, що має приїхати на відвідини головний директор УНРРА з Америки і таборяни сподівалися, що нарешті в нього вони знайдуть захист від смертельної загрози примусової репатріації. Приготували вони петицію і виділили делегацію з найбільш поважних громадян розказати цьому “великому чоловікові” про ту тривогу, яка наповнює людські серця, просити його захисту.

Директор оглянув кілька кімнат у касарнях, прийняв петицію, але делегацію вислухав видимо з холодно-кровним серцем. А від’їжджаючи важно заявив, що советські громадяни повинні повертатися додому. Люди були розчаровані до краю. Комісари більше не приїжджали, але їхні післанці й далі нищпорили в картотеці УНРРА.

В середині серпня долетіла до Аугсбургу тривожна звістка про трагічні події в Кемптені, на півдні Американської зони, де скупчилося в трьох таборах кілька тисяч біженців. На світанку 12. 8. 1945 року один з цих таборів, що містився в колишній військовій школі, оточеній цегляним муром і дротяною загорожею, оточили озброєні люди, в американських військових уніформах і наказали біженцям негайно збиратися до виїзду на советську “батьківщину”. Не знати певне, що то за люди були — американські солдати, чи може НКВДисти, яким хтось позичив уніформи для цієї жорстокої операції.

Частина мешканців табору, з жахом у серцях, кинулася до церкви у великій таборовій залі. Але ні знак хреста на дверях, ні святість місця, не стримали напасників — вони увірвалися в церкву зі зброєю й оперуючи прикладами, заганяли людей на вантажні авта. Люди розповідали, що один чоловік був убитий там же, в церкві, а священика, що боронив людей, виволокли з церкви. Кілька чоловіків і жінок, що за ними полювали людологи по будинках, викинулися з високих вікон на асфальт.

Біженці з інших двох таборів спонтанно кинулися на оборону й оточили кількатисячною масою табір, де відбуваался примусова репатріація, не даючи вантажним автам з в’язнями виїхати з воріт. Але скоро до групи, що оперувала в таборі, прибуло озброєне підкріплен-

ня. Автами й рушницями воно відтиснуло людей від воріт і нещасних в'язнів повезли до залізничної станції.

Кілька з них, вже в потязі, перерізали собі жили на руках. Їх забрали з вагонів і на другий день маси біженців і міського населення проводжали їх до кладовища процесією, з хрестами й чорними прапорами. Сотні біженців з жінками й малими дітьми повтікали з інших таборів під відкрите небо, у гірські ліси біля Кемптenu. А потяг, у якому везли з Кемптenu, на "щасливу батьківщину" біля 300 в'язнів, оточили інші біженці в Мюнхені. Прибули на той час, і заалармовані кимсь, визначні представники Червоного Хреста і Кемптенських репатріантів звільнили. Але сотні біженців, ще довго ховалися, як дикі звірі, по Кемптенських лісах, побоюючись повертатися до таборів УНРРА.

Восени того ж року, частину мешканців Аугсбурського табору, в тому числі й усю велику родину Романа Глоби, перевезли до табору в Фюссені, на південному кордоні Баварії. Від'їжджаючи на нове місце, вони з жалем у серці, продали німецькому фермерові свого вірного коня, що довів їхніх дітей аж сюди, за тисячі кілометрів від рідної землі.

РОЗДІЛ 8

У ФЮССЕНІ, біженців розмістили на околиці міста, в колишніх військових касарнях, оточених цегляним високим муром. Протягом короткого часу, звезли туди з різних місцевостей понад 3000 людей. Майже два місяці не було видимих ознак небезпеки й люди почували себе спокійніше — організували в таборі церкву, школу, курси технічної освіти, різні майстерні, два великі хори, дорослих і дітей, і навіть театральний ансамбль. В таборі люди завели зразковий порядок і чистоту.

Але спокій панував недовго, — біля табору знову почали з'являтися советські людолови. Люди довідалися, що в будинку поза табором вони зустрічаються часом з деякими урядовцями УНРРА у дуже дружній атмос-

фері, навіть при пляшці. Незабаром почали з'являтися ці типи і в канцелярії УНРРА. Вони вишукували картки, виписували собі імена й люди знову затривожилися, знову лягали спати, не роздягаючись.

Мали таборяни й двох ширих друзів, серед звичайно непривітливих і чванливих, урядовців УНРРА — молоду американську дівчину Пристілли, що минулого року закінчила університет в Америці й добродушну американку середнього віку, панну Мекінтош.

Познайомившись ближче з привітними біженцями, що зовсім неподібні були до військових злочинців, вони заспокоювали їхні хвилювання, допомагали в розбудові майстерень, церкви, школи, приходили інколи на службу Божу, до школи, на проби хору, розповідали людям про свою надзвичайну країну і самі з інтересом довідувалися про, раніше зовсім незнану їм, Україну.

— Ми не можемо заборонити советським комісарам доступу до картотеки, бо є на те розпорядження згори, але ми не дозволимо, щоб вони робили якесь насильство над вами. У випадку якоїсь небезпеки, ми будемо разом з вами, не зважаючи ні на які розпорядження — говорили вони не раз таборянам. І люди з пошаною й любов'ю ставилися до цих двох сердечних і культурних жінок.

Часом Пристілла з'являлася серед таборян в супроводі свого нареченого, молодого полковника американської армії, що приїжджав до неї звідкись, майже кожного тижня. Він звичайно з'являвся в таборі з повними кишенями шоколаду й цукерок для дітей і цигарок для дорослих. Всі діти вже знали блискучо-вдягненого "дядька Роберта" і вгледівши його на подвір'ї, зліталися до нього зі всіх сторін, як зграя веселих горобців. Цих гостей завжди супроводжувала по табору перекладачка пані Сороченко, добра як янгол, вчителька з України. Чоловік її згинув в Сибіру, а вона вирвалася, під час війни на волю, з своєю дівчинкою Маринкою.

— Оце видно справжні американці, такі як ми їх уявляли, мріючи про Америку, — говорили таборяни про Пристілли й Роберта. — Нехай їм Бог пошле щастя, довгого віку й таких гарних діточок як і вони самі. Вони зовсім відмінні від тих інших, що є в УНРРi, — ті все

переважно якісь чорняві з довгими носами, ніби турки чи балканці? Бог їх знає, хто вони такі.

Вдячні за дітей, жінки з табору вишили Пристіллі й ланні Мекінтош кольористі українські блюзи, а Робертові зробили в таборівій майстерні, на день народження, різьблений, інкрустований альбом.

Дні проходили за днями а люди не знали, що буде з ними далі. В Унрівській кухні варили їм ранком каву, вдень і ввечорі горохову юшку або кашу, часом щось м'ясне і видавали хліб. Три рази на день люди ставали в довгу чергу, з відерцями, з консервних бляшанок і звідти розносили свій скарб до родин, відгороджених одна від одної, у великих кімнатах, сірими ковдрами. Тут було якоесь затишніше, ніж у великій їдальні з готими столами. Мати застеляла на маленькому, саморобному столкові, поміж ліжками, чисту скатертину і здавалося ніби вони в своїй хаті.

Один раз на тиждень видавали їм невелику пайку товщу, цукру, спорошкованого молока, інколи якісь консерви і 4-6 сигарет на день. Сигарети вони, звичайно, міняли у німців на городину, чи шматок м'яса і десь за будинками, на кабічці, зробленій з кількох цеглин, готували собі інколи улюблену страву. Цим усім вони були задоволені, бо мало хто з советських громадян бачив і дома таке добро, але вже набридло бути жебраками. Хотілося знайти собі десь місце на землі, стати до роботи, жити звичайним, спокійним, людським життям, без щоденної журби про те, що буде завтра. Тільки щось не схоже було, що вони скоро діждуться такого щастя. За кордон нікого не пускали, а розселитися вільними людьми на цій землі не було можливости. Німці ставилися до чужинців недоброзичливо і по всіх-усюдах нищпорили людолови з червоними зірками.

Романові зрештою вдалося відшукати адресу дядька в Альберті. Вони написали йому довгого листа і за деякий час, з великою радістю, одержали з, невідомої заокеанської Канади, відповідь.

“Дорогі наші Романе і вся родино!

Дуже ми раді були дістати, зовсім несподівано, звістку від вас, але й засмутилися, довідавшись, що тато й мама померли” — писав дядько Михай-

ло. — “Вже майже 20 років, нічого не чули ми про вашу долю. Писали, своєму татові й мамі багато разів, але від вас останній лист був ще того року, як народилася наша Марійка. Минулого року, ми вже видали її заміж.

“Думали яке лихо з вами сталося й журилися, але наші знайомі також не діставали листів з Рідного Краю і казали нам, що листів звідти за кордон не випускають. Видно добре запечатали вас там товариші. Аж не віриться, небоже, що ти вже жонатий і маєш діти, ще зовсім маленький був, як ми виїжджали з України.

“Ти питаєш Романе, чи не могли б ми вам допомогти переїхати до Канади. Ми зробимо це з великою радістю, як тільки можна буде і заберемо сюди вас усіх і вашого приятеля Демчука, з родиною. Якщо я сам не зможу підписати документи для всіх, то наші сусіди, фермери допоможуть у цій справі охоче. А хліба, різного добра й роботи у цій, благословенний Богом країні, вистачить усім. Я сам можу прогледувати вас усіх цілий рік і не зігнуся.

“На другий день після того, як дістав вашого листа, їздив я до Едмонтону порадитися з нашим послом до парламенту, Антоном Глинкою. Він сказав, що тимчасом ще не пускають нових біженців до Канади, але сподівається, що скоро цю справу буде полагоджено. Казав він також, що Канадійський уряд вживає заходів до того, щоб ті прокляті комуністи не зачіпали людей у таборах. Пан Глинка збирається незабаром на відвідини біженців до Європи. Я просив його, щоб навідався й до вашого табору, коли буде змога. Як будуть до вас товариші чіплятися, скажіть, що ви їхньої влади не признаєте, що ви за демократію й женіть їх з таборувальниками.

“Я буду тут пильно слідкувати за тим, щоб виробити вам якнайскоріше документи на переїзд. А ви перешліть мені негайно такі відомості про всю родину й про Демчуків: ...

“Кланяюся вам низько, дорогі родичі, від себе

й від своєї родини. Діти вже допитуються коли ви приїдете.

З любов'ю, ваш родич — Михайло Костик

Багато разів, вечорами, коли увесь їхній рід збирався біля своїх двохповерхових ліжок, поза ковдрами, перечитували вони цього листа, мріючи про той щасливий час, коли вони зможуть виїхати до Канади. І спокійніше ставало в серцях, окрилених дядьковим листом і надією.

Але 5 квітня 1946 року над їхніми головами раптово нависла грозова, чорна хмара. На світанку, коли ранкова зірка ще світилася на сході і всі в таборі спали, на площі, оточеній касарнями, голосно озвався російською мовою гучномовець. Сильний, металічний голос чітко доносився через вікна й відбивався луною в передранковій тиші на подвір'ї:

“Громадяни, громадяни! Слухайте, слухайте! Говорить штаб репатріаційної комісії, говорить...” — три рази повторив гучномовець те саме. Люди тривожно зривалися з ліжок, припадали до вікон, бігли до дверей. Але на кожних дверях стояло два американські вартіві з рушницями і нікого з будинку не випускали.

На великій площі було порожньо, лиш 8 військових, з рушницями в руках, купкою стояли біля будинку таборової залі. Там, за великими матовими вікнами, світилося. Навколо, на цегляному мурі, що оточував табір, стояли й сиділи американські солдати, з рушницями й ручними кулеметами. А гучномовець зловісно продовжував:

“Відчиняти вікна в будинках заборонено. З будинків мають право вийти тільки ті, чиї імена ми зараз проголосимо. Всі особи, що ми їх зараз будемо викликати, повинні з'явитися негайно до залі табору, для реєстрації. Хто не з'явиться сам, буде приведений силоміць. Слухайте імена, слухайте імена!..

Кімнати наповнилися розпачем і мертвою тишею — діти завмерли на ліжках, дорослі скупчилися біля вікон. Лиш на коротку мить, виривався дитячий плач, або слізна молитва з чиїхсь грудей: — “Господи, не ж на смерть забирають людей!” і втихала, ніби підстрелена бездушним, ненависним голосом гучномовця:

“...Роман Глоба, Павло Глоба...” — Надійка й Христина зблідли. “Панас Пастернак, Дмитро Руденко, Федір Гордій, Микола Рабич, Гнат Сірий, Степан Демчук...” — карбував гучномовець 300 імен. Жінок у списку не було. Товариші певне розраховували, що вони самі прийдуть до них, коли заберуть їхніх чоловіків.

“Повторюю імена тих, що повинні негайно зголоситися до таборової залі...” — не втихав проклятий гучномовець.

Коли він нарешті замовк, а на землі прослалися перші промені сонця, з дверей, тут і там, почали виходити люди. Вартові пропускали їх поодиноці, з інтервалами, до залі. По кімнатах розливався дитячий і жіночий плач. Жінки пробували вирватися услід за чоловіками, але вартові, щось погрозливо викрикуючи, загороджували вихід рушницями.

— Не плачте, сльози нічого не допоможуть. Треба діяти! — рішуче озвався до своїх жінок Роман. — Знайди Надійко, швидко, свою чорну спідницю і якихсь мотузків! — Одним помахом Роман розірвав спідницю від пояса до подолу й витягнувши дерев’яний держак з мітли, прив’язував до нього чорне полотнище.

— Бабусі й Павло лишаються з дітьми, а ви всі біжіть по кімнатах, по всіх поверхах. Кажіть людям, щоб скупчилися біля вихідних дверей і чекали. Ти Павло слідувай через вікно, що робиться в дворі, а ми з Степаном виберемося через горище на дах — прив’яжемо цей прапор.

Хтось кричав на них з подвір’я, коли вони з’явилися з чорним прапором на даху, але пострілів не було. На подвір’я заїжджали військові вантажні авта, з білими зірками й повертаючися на площі, заднім ходом підкочувалися до таборової залі. Не звертаючи уваги на крики з двору, Роман вимахував прапором, щоб помітили їх з вікон на протилежній стороні табору, й швидко прив’язавши його до димаря, вернувся з Степаном до своєї кімнати, поглянути що робиться на подвір’ї.

Американці видимо поспішали — одне авто, напакowane людьми, вже від’їжджало від залі до воріт. До другого, оточеного по боках солдатами, заганяли людей із залі рушницями. Ще чотири порожні вишикувавшись в

ряд, чекали своєї черги. Роман, Степан і Павло побігли вниз. На нижніх сходах і широкій площині біля дверей, вже скупчився натовп чоловіків і жінок.

— Слухайте люди! Наших уже вивозять. Треба вирватися навалою з дверей і рятувати. Пропустіть нас наперед! — Люди розступилися, звільнивши прохід.

— За нами всі! — подав команду Роман, ударивши зі всього розгону руками в двері, що їх хтось тримав знадвору.

Як вода з проваленої греблі, вирвалися люди з будинку і відкинувши набік вартових, кинулися через площу до залі з відчайдушним криком: “Рятуйте, Рятуйте!!” Перекладачка Сороченко, відокремившись від натовпу, побігла до воріт розшукувати Пристіллу й панну Мекінтош.

Третє вантажне авто з людьми швидко від’їжджало від залі, на його місце до дверей підкочувалося порожнє. Чорні прапори з’явилися вже й на інших касарнях. Побачивши через вікна натовп на площі, люди й собі виривалися з інших будинків і бігли до залі. Вояки біля авта під дверима наставили рушниці проти натовпу, але люди вже не зважали ні нащо. Жінки, що вирвалися тепер наперед, як вихор налетіли на них, хапаючися за рушниці, інші живим муром загородили дорогу автові і ті, що були в ньому, миттю прилучилися до людей. Важкі двері залі були замкнені зсередини і людям прорватися туди не вдалося. Чималий гурт людей відірвався від залі й кинувся до воріт шукати тих, що вивезли, але з табору нікого не випускали.

З того бараку, де була церква, вже виходили два священники в ризах, з хрестами в руках. Слідом за ними, люди несли на престольне Євангеліє, корогви й чорні, імпровізовані прапори. Порожні авта рушили повільно до воріт, а кілька солдат, протиснувшись поміж жінками, загородили двері до залі.

— Шановні громадяни! — крикнув Роман, приклавши, як рупор, руки біля щік. — Ввесь наш табір оголошує голодування й залишається на цій площі, доки не повернуть до нас усіх заарештованих!

— Правильно, згода! — відгукнувся тисячний натовп.

Зупинившись посеред площі, священники з хором почали відправляти панахиду за мільйони безіменних, що згинули в советських концентраційних таборах і в'язницях. Люди поставали на коліна й слізно, з відчаєм, молилися. А зо дві сотні жінок, з дітьми, залишилися біля залі:

— Віддайте нам наших чоловіків! За віщо ви посиротили наших дітей?! — лементували вони біля замкнених дверей.

Солдати, що оточили табір, мовчки приглядалися з муру до подій у таборі, певне не знаючи що їм робити. А поза табором, на узгір'ї, збиралися купками міські мешканці. Від воріт до залі вже поспішали Прістілла, Мекінтош і Сороченко. Жінки, з плачем, благанням і надією оточили своїх друзів.

— Заспокойтеся, не плачте! Це якесь страшне непорозуміння. Ми нічого не знали про це, що сталося. Я вже телефонувала Робертіві, він негайно буде вживати заходи, щоб ваших рідних повернули до табору — переказувала схвильована Прістілла через пані Сороченко.

Вони постукали до дверей, і їх пустили до валі. Жінки затихли й прислухалися. З-поза дверей доносилася гаряча розмова, але змісту її вони не розуміли. За кільканадцять хвилин двері відчинилися. Звідти вийшло 14 таборян, що їх ще не встигли вивезти, а за ними — троє військових, два урядовці УНРРА, перекладач і двоє оборонців таборян, з виразним обуренням на розчервонілих лицах.

— Перекажіть людям, щоб заспокоїлися й розійшлися до будинків — озвався військовий, через перекладача, до жінок під дверима. — Оточення табору ми знімемо.

— Ми не можемо заспокоїтися, доки ви не повернете батьків наших дітей!

— Ми нікуди не підемо звідси, хоч і стріляйте нас! Ми помремо тут на площі з голоду, разом з нашими дітьми, якщо ви не повернете наших рідних!

— Ми не злочинці, ми втекли сюди від комуністичної неволі й беззаконня, під ваш захист! — викрикували жінки з плачем.

Офіцер стояв і слухав з виглядом розгубленості й співчуття, потім переказав через пані Сороченко:

— Я не можу зробити так, як мені хочеться, але я зараз буду телефонувати в цій справі до головного штабу. Пропустіть нас, щоб ми могли зробити це скоріше. — І людське кільце розімкнулося.

Десь за пів години після цього, вояки на мурі зникли і знову озвався гучномовець на площі:

— Громадяни, слухайте! Говорить репатріаційна комісія. Сблогу табору знято. Ті люди, що їх вивезли з табору, перебувають недалеко, в безпечному місці. Нічого лихого з ними не сталося і ми вживаємо заходів, щоб їх повернули до табору. Ми закликаємо всіх вас спокійно розійтися по кімнатах і зняти чорні прапори з будинків. Ті люди, що працюють у кухні, повинні негайно зголоситися до виконання своєї роботи.

За порадою людей з таборової управи, робітники кухні пішли до роботи, але три тисячі таборян залишилися на площі. А священики й хор почали відправляти молебень, з молитвою за тих, що опинилися в неволі.

Уже в обідню пору гучномовець почав закликати людей іти за їжею, але ніхто не рушив з місця. Лиш один якийсь чоловік, вийшов з будинку й попрямував до кухні, з бляшанкою на дротині в руці. Коли він виходив уже звідти, жінки перестріли цього штрайкбрехера, відняли хліб і вилили гарячий гороховий суп йому за комір.

Десь о другій годині, прибігла до людей, з канцелярії, радісна пані Сороченко:

— Наш друг, полковник Роберт, приїхав ще з якимись двома офіцерами зі штабу. Вони поїхали вже до замку, де перебувають наші заарештовані. Роберт обіцяв, що вони визволять наших людей від советчиків. Пристілла також поїхала з ними. Вони післали мене сюди, щоб я вас заспокоїла.

Ця звістка, ніби сонцем, осіяла затьмарені людські душі. Таборяни підхопили Сороченкову з землі й підняли догори, щоб вона повторила цю звістку всім.

Вже пізно пополудні, відчинилися високі ворота й на подвір'я в'їхали три вантажні авта, а слідом за ними новенький джип — з білими зірками, з Робертом, Пристіллою й двома іншими американськими офіцерами. Вся

трьохтисячна маса кинулася радісно назустріч. Поперед усіх, вирвалася ціла юрма дітвори. До вантажних авт простяглися сотні рук зустрічати людей з того світу. Чоловіки й жінки підбігли до джіпа й підхопивши надзвичайних пасажирів на руки, підкидали їх понад голови з радісними вигуками захоплення:

— Слава американським офіцерам! Слава Пристіллі! Слава вільній Америці!

Лиш двоє не дожило до цього незабутнього моменту. Вони померли насвітанку, кинувшись з авт, на повному ході, грудьми на асфальт.

РОЗДІЛ 9

З А три місяці після цієї події, всіх біженців вивезли з Фюссену до інших таборів. Люди прощалися з Пристіллою й Мекінтош, як з рідними. Вони ніколи не забудуть цих двох надзвичайних американок, що так відважно рятували їх, чужих їм людей, від загибелі. Вони й нащадкам своїм розкажуть про їхній благородний вчинок.

— Щасливої дороги! Ми ще побачимося в Америці або в вільній Україні! — махала їм рукою на прощання Пристілла, з привітною усмішкою.

— Передайте наш щирий привіт і подяку Робертові. Нехай Бог пошле вам щастя, здоров'я і многі літа! — прощалися таборяни, передаючи своїм друзям розкішні букети квітів, що їх виміняли вони у німців, за цигарки.

Ще того ж дня пополудні, Роман зі всією родиною опинився в Міттенвальді, в колишніх військових касарнях, під Альпійськими горами. Від дороги й з боків, табір був оточений високим цегляним муром, але на південній стороні таборовий простір вільно зливався з Альпійським підгір'ям, вкритим густим, зеленим лісом. Трохи далі, праворуч від табору, височів уже справжній кам'янистий, гірський шпиль. І відразу люди повеселішали: “на випадок чого є куди вирватися!”

Тут Романовій родині справді пощастило — жит-

ловий комітет визначив їм на 10 дорослих і п'ятеро дітей окрему кімнату! Вони розстановили навколо, головами до стін, 8 двохповерхових ліжок, поставили посередині невеликий стіл і ще залишилася стежечка обійти навколо столу. Окрема кімната! Без випадкових, часом докучливих, нервових сусідів і сірих непривітних ковдр перед самими очима. Це справжня, несподівана для них у ці часи, розкіш!

Життя в таборі, де скоро зібралося понад 4000 осіб, налагоджувалося блискавично. Протягом місяця, на великих піддашсях касарень вже було дві церкви, прибрані іконами, вишиваними корогами, різбленими роботами з дерева, ажурними орнаментами, вирізаними з консервних бляшанок. Сотні дітей і юнаків різного віку вчилися в народній і середній школах, учительській семінарії, хоч і без підручників, але з кваліфікованими вчителями. Три групи молодих хлопців училися на курсах автомеханіків, частина таборян знайшла собі роботу в майстернях. Ніби гриби після дощу, з'явилися — великий хор, театральний ансамбль, струнний оркестр, дві футбольні дружини. Пані Сороченко зорганізувала курси англійської мови. Все так, ніби в якомусь самотньому Монако.

Роман читав лекції на курсах автомеханіків, і навіть діставав добру платню від УНРРА — 80 американських сигарет на тиждень, бо курси готували механіків для Унівських гаражів. Надійка мала кілька лекцій з гігієни у вчительській семінарії й чергувала три рази на тиждень у лікарні. Мали час від часу якусь роботу й інші члени їхньої родини. Постійної роботи не вистачало всім і люди нудилися без діла.

З репатріацією було тепер спокійніше. Ще навідувалися часом червоні комісари й тоді таборовий комендант викликав кілька десятків людей на розмову з ними у справі виїзду на "родіну". Комісари, як звичайно, розповідали байки про свободу й демократію в ССРСР, але виїжджати ніхто не збирався. Люди задавали комісарам такі питання, що вони знеохотилися заїжджати часто до табору.

Після випадку в Фюссені, у людей знову ожила віра, що американці не дозволять більше забирати без-

винних людей силоміць у неволю. Про це їм сказав одного разу і комендант табору на зборах і люди зустріли його слова ентузіастичною овацією. Незабаром після цього, таборянам навіть дозволили виходити з табору без перепустки. Люди повеселішали, вже не прислухалися ночами до кроків попід вікнами, так як колись, ще в “соціалістичній батьківщині”. Залунав у таборі сміх. Недільними вечорами, ніби давно, в рідному селі, збирається молодь, на зеленому схилі під табором, з незабутніми піснями Рідної Землі. Люди відчиняли вікна й прислухалися, стиха підспівуючи, або виходили з кімнати й приєднувалися до імпровізованого хору.

Не втрачали цієї нагоди і Роман з Надійкою й Христіна з Павлом і Демчуки. По закінченні співів ішли вони, звичайно далі в ліс, напоений смерековими пахощами, понад гірською річкою, що шуміла по каміннях в таємничій тиші зоряної ночі, збуджуючи в серцях пристрасне бажання.

Влітку 47 року дістали вони перший афідавіт від дядька для Романової родини. Це була велика радість для них. Дядько писав, що незабаром роздобуде документи для інших і що подав він клопотання, щоб видали дозвіл на в'їзд до Канади покаліченому Павлові. Рани його вже зовсім позаживали й він працював в авто-ремонтній майстерні, не гірше за тих, що з п'ятьма пальцями.

Вони вже почали збиратися в далеку дорогу. Дідусь роздобув у містечку тоненьких дощечок і робив їм два чемодани, бо незручно ж було їхати у новий світ з кропив'яними клунками. Вони вже чекали, з дня на день, що їх викличуть до еміграційного табору. Але проходили тижні й місяці, а їх не викликали. Довелося ще й зимувати на старому місці.

У грудні 1947 року до їхнього табору прибуло 22 молоді вояки з Української Повстанської Армії. Їхній загін, за наказом командування, прорвався в серпні, через Чехословаччину, на Американську зону, щоб засвідчити американцям про збройну боротьбу на Україні з червоним окупантом. Може допоможуть їм? — була надія. Великий бойовий загін добровільно склав свою зброю перед американською військовою владою,

перейшовши кордон. Але замість допомогти, їх інтернували й три місяці жили вони біля кордону, під щоденною загрозою, що їх силоміць видадуть советам на смерть. Але пізніше сталося так, що під час перевезення з місця на місце, хтось, неофіційно, дав їм нагоду втекти далі на захід і вони групами розійшлися по таборах.

Новоприбулі розповідали, що на Україні йде тяжка боротьба проти комуїстичної неволі. Вона набрала такого розмаху, що в травні 1947 року ССРСР, Чехословаччина й Польща підписали військовий пакт в справі здушення повстання на Україні. І повстанські сили поволі танули у нерівній боротьбі, лише з рушницями й кулеметами, проти танків, гармат, літаків і цілих вишколених дивізій.

— І чому Америка не допоможе? — говорили вони. — Лише б один сильний удар і та комуна завалилася б! Цілі дивізії червоноармійців перейшли б на нашу сторону. А так бояться, один одному не вірять. Колись американці пошкодують, що не використали цього моменту, але тоді вже може бути пізно. А люди там ще й досі сподіваються, що вони прийдуть на допомогу.

РОЗДІЛ 10

В ТРАВНІ 48 року Роман, Надійка, Володя й Петрусь нарешті дочекалися своєї черги. Хотіли б вирушити за океан усі разом, як колись біля воза, але це від них не залежало. Вся родина зібралася на площі, біля вантажного авта з щасливцями:

— Щасливої дороги! До скорого побачення! Напишіть відразу, як приїдете! І гляди Володю, щоб ти не випав там десь з корабля — махали їм рідні руками на прощання.

Ще два місяці довелося чекати їм до виїзду, спочатку в Мюнхені, пізніше в Діпгольці. Було, правда, чимало людей, що пізніше прибули до табору й раніше за них виїхали, але ті люди мали якусь вроджену комерційну вдачу, бо майже щодня ходили до канцелярії тор-

гуватися щоб їх скоріше вивезли. А вони чекали спокійно й терпеливо, вони нічим не ліпші за тих, що приїхали разом з ними і нарешті прийшла їхня черга.

9 липня, їх густо перетрусили в таборі дезинфекційними порошками, й повезли, після того до Бременгафену, до великого корабля Бівер-Брей. В час війни Бівер-Брей був морськм піратом, він постачав, у темряві ночі, амуніцію й провіант німецьким підводним човнам. Тепер, доставшись Канаді в спадщину від Гітлера, він виконував більш благородну ролю.

На кораблі їх розділили — маму з Петрусем направили до жіночого трюму, тата й Володю — на другу сторону. Вони знайшли там свої гамаки, з такими самими номерами, як на картці, пришпиленій до їхньої одежі, залишили речі й швидко пішли нагору. Таке цікаве й дивовижне все навколо — і безбережне море, що розгорнулося за затокою і цей морський корабель, що на думку Володі був у тисячу разів більший за Дніпровський пароплав і привітний капітан, з усмішкою й широкими золотими опасками на руках. Як би хотів Володя стати таким капітаном!

А до корабля підкочувалися все нові машини з людьми, навантаженими клунками й саморобними, дощаними чемоданами, кольоровими й непомальованими. Ці щасливі люди підіймалися на високий корабель по сходах, з ливнами на поруччях, спускалися до трюмів знайти своє місце й швидко бігли нагору, щоб не пропустити того урочистого моменту, коли корабель буде відпливати. Ввесь чердак укрився людьми, як комашнею. Аж дивно було, що корабель може підняти так багато.

Роман і Надійка стояли з дітьми біля поруччя, недалеко від сходів, придивляючися до людей — може зустрінуть несподівано когось знайомого. Вони навіть не помітили, як до них просунувся поміж людьми чоловік і поклав руку Романові на плече: — Здоров козаче!

Роман здригнувся від несподіванки й повернув голову. Перед ними, з радісною усмішкою й відкритими обіймами, стояв Іван Лантух.

— Ну як же ви дядю Іване тут опинилися!? — простягнув захоплено обидві руки Роман.

— Прямо по твоєму сліду, так як тоді з Талки. Ти

добрий на почин Романе! Добридень Надійко, здорові хлопчики! — цілувався він зі всіма.

— Самі тут чи з дружиною?

— Удвох! Ми так з нею, як риба з водою. Повели її до жіночого відділу, мабуть зараз вийде. Пройшли ми з нею з дому за возом і не повіриш, — майже дві тисячі кілометрів! А потім товарняком удалося щасливо переїхати через Чехословаччину. А далі і сяк і так, аж доки опинилися в таборі в Ганновері. Там ще є восьмеро з нашого села. Хотіли нас там товариші забрати в советський рай, але англійці, спасибі їм, не дали.

— І куди ж ви тепер?

— Як куди? До свого Степана в Канаду! Знайшов мого героя по наших газетах, уже в Німеччині, в 46 році. Як утік він тієї ночі з Слобідки, пробрався спочатку на Донбас, а як там нанюхало його НКВД, — устиг якось вирватися до Челябінська, аж за Уральські гори. Працював і трохи вчився там, з фальшивим паспортом. Як почалася війна, мобілізували й надіслали на фронт, підлейтенантом. Коли трапилася нагода, здався в полон — думав німці дадуть зброю битися з комуністами, а вони їх за дроти, на голодну смерть. Пощастило йому втекти, як переганяли їх з одного місця на друге і стати на роботу у фермера.

— А тепер, ось уже рік, як в Канаді. Записався в таборі на контракт, будувати залізницю і нам документи прислав. Отакий проворний у мене Степан! А доня так і пропала безвісти на Сибіру. Шукав, перепитував скрізь сотні людей — і ні сліду. Може й жива ще десь, якщо Бог зберіг. Але навряд, десь видно замучили.

— Де саме живе Степан у Канаді?

— Був далеко на півночі, серед ведмедів, (от знову забув як те місце зветься), але місяць тому вони закінчили будову й перевезли його на працю до Торонта, туди, де ми їдемо. Писав, що зустріне нас на станції.

— І якже йому там живеться?

— Живеться так, що й повірити тяжко, але я підрахував точно, яке там життя. Заробляє він тепер місячно 220 доларів, то значить рублів. Але справжніх рублів, дорогих. А хунт сала коштує там 15 центів, по-нашому копійок. То й виходить, що за місяць він може

заробити... ось тут у мене записано — витяг Лантух записну книжечку з кишені — 1466 з половиною хунтів сала, майже півтора тисячі! А ти ж знаєш, Романе, що сало означало у нас: відрізав маленький шматочок, персмажив з цибулькою, зварив 6-8 картоплин, чи жменю крупів і маєш добрий обід, на всю родину. Або з'їв скибочку з хлібом, з часничком і вже не голодний.

— А як перевести той заробіток на цукор, — вичитував з книжечки Лантух — то виходить 2444 хунтів цукру. А як на добрі черевики, такі що у нас тільки великі комисари носили, то матимеш 36 пар, більш ніж пару на день! Чи ти б повірив, що такий заробіток чоловікові приходить?

— У мене тут багато позаписувано, сядем колись, я тобі все покажу. Степан прислав мені ціни на різні товари, а я сам зробив розчот і як розказав людям у таборі, то готові були пішки йти до Канади, якби пустили. От ви тепер і подумайте, яка там країна, оце де ми їдемо і яке там добро людям. Прямо так, як циганським царям.

— Чому так? — усміхнувся Роман.

— А хіба ж ти не чув, як запитали колись худого, голодного цигана — як би він жив, коли б став царем, а він їм і відповідає: “я б по шию в салі жив, в сало одягався, сало їв, на салі спав, салом укривався”. Ти не смійся, це не байка, а правда. Пам'ятаєш, як вони ходили колись на селі по дворах і просили — “тьотю, дайте кришеничок сала, дайте тьотю!”

— Покажу вам фотографію Степанову, недавно прислав — не втихав Лантух. — Кремезний став, як дуб, а в Німеччині, коли я зустрівся з ним, був такий, як осикова щепка. І вдягнений він тепер, ніби справжній пан, ще й у капелюсі. Уже й грошей наскладав у банку — писав, може хату свою будемо купувати на виплату, як приїдемо. І писав, що там повна воля чоловікові, куди не повернеться, ні паспортів, ні прописок.

— Наказував у листах, щоб підучувалися англійської мови. Ходив і я на курси в таборі три місяці (стара не пішла — каже де вже мені, в такому віці, язик перекручувати), але добре не навчився. Чомусь язик затинається, як пробую що сказати по їхньому, а все ж тро-

хи вмю --- гав ду ю ду, гудбай, ценку, окей — якось проживем! Степан може трохи підучить на місці. Не відходьте звідси, щоб я вас не загубив, побіжу свою Степаниду знайду. От вона зрадіє як вас побачить! — зник Лантух серед людей і скоро повернувся з дружиною. Вона й справді зраділа їм, як рідним.

— Хай жінки собі поговорять трохи, а ми ходім, Романе, я щось покажу тобі — повів Лантух Романа до корми, де стояло кілька високих бляшаних відер з покидьками. Там уже купчилися люди, ніби на якесь цікаве видовище.

— Бачиш, що вони приготували там викидати?

Зверху у відрах лежало кільканадцять шматків білого, видно трохи присохлого, хліба; кістки, на яких лишилося ще багато м'яса, кілька шматків сирого товщу, певне зрізаного з м'яса; ціла, лиш трохи поплямлена цвіллю, шинка і якісь великі, ніби трохи придавлені, круглі цитрини. Вони таких ще й не бачили ніколи.

— Не знаю тільки що то таке жовте — показував Лантух на ті цитрини — на колір, ніби лимон, а кругле, як апельсин. Але апельсини вчетверо менші, я бачив їх тоді, як війна була в Еспанії. Там якась жінка Ібарурі командувала тоді. Пам'ятаєш, як про неї все у нас на мітингах розказували? То вона тоді апельсинів присилала за тих червоноармійців, за гармати й танки, що Сталін посилав їй на підмогу. Але ті апельсини не такі. Може це американські? Коли б таке добро, як ото у відрах, показали у нас дома, відразу стала б до нього черга на пів кілометра. А тут викидають у море! Аж шкода дивитися...

Ніхто не махав їм у слід хустинкою, коли корабель відпливав у безбережне море, лиш вони самі посилали в далечінь, за тисячі кілометрів, прощальний привіт своїй Рідній Землі. А море спокійно мінилося блакитно-зеленими хвилями під теплим промінням сонця, що схилялося до заходу. Лантух зняв кашкета й побожно перехрестився, а за ним усі вони й Володя з Петрусем, дивлячись на батьків:

— Пошли Господи, щоб буря не налітала на наш корабель, щоб доїхали ми щасливо і щоб діждалися колись побачити Рідний Край! — молився Лантух.

Ще земля не зникла з виду, як їх покликали до великої залі під чердаком на обід. Перед голодними очима відкрилася розкішна, неймовірна панорама. На довгих столах, застелених білими скатертями стояли посередині тарелі, переповнені білим хлібом, скляні полумиски з цукром і варенням. А проти кожного місця — мисочка з супом, тарілка з великим шматком шинки, обкладеної навколо картоплею й зеленим горошком і на окремі тарілочці збоку, половина великої круглої цитрини, такої як вони бачили нагорі. Щось подібне, могли бачити лиш старші пасажири, в старі, заможні часи, біля святкового столу.

Звичайно ніхто не починав з цитрини, усі відсунули її набік на закуску. Не встигли вони ще скінчити суп, як хліба на столі не стало, але їм принесли знову і не раз, а чотири рази до кінця обіду. Приносили і всміхалися, ніби зовсім не сердилися, що вони так багато їдять. Якись дивні, добрі люди! Одне їм лише не сподобалося в цьому обіді, — хтось там у кухні, видно помилився й понакладав біля м'яса, замість хрину, солодкого яблучного повидла. Де ж таки видано щоб м'ясо їв хтось із солодким?! Та вони дали собі легко раду з тим — намазали повидло на хліб і закусили наприкінці.

— Але як їсти оцей лимон? — вагався Лантух біля тарілочки з грейпфрутом. — Його ж так навіть не їдять, лише маленьку скибочку кидають у чай.

Роман також не знав, як його їсти, але той що подавав, показав комусь і вони всі так робили — посипали цукром, на палець завтовшки, й вибирали ложечками.

— Дуже добре і навіть оскома не бере! — зауважив Лантух.

Потім подали їм ще якийсь солодкий червоний кисіль, але без вишень, і каву. Якийсь чоловік, що видно закінчив таборові курси англійської мови авторитетно заявив показуючи на кисіль: “Це зветься по їхньому Чело”. На додачу роздали ще й по 10 цигарок чоловікам.

— Оце так обід, і не приснитись такого! — захоплено відзивалися люди, насипаючи до чашки з кавою по 5-6 ложечок цукру й заїдаючи хлібом, товсто намаза-

ним варенням. — Тільки хліб якийсь дивний, такий як вата, нема за що й зубами зачепитися.

— Дай їм Боже здоров'я цим канадійцям! Дякую люди добрі! — уклонився Лантух в напрямі до кухні й повернувшись в куток, перехрестився три рази.

Вже сонце наближалось до води, коли люди зібралися, по обіді, на чердаку. Море було ніби спокійне, але корабель злетка погойдувався.

— Ви так і не сказали хто ще є з нашого села в Ганновері — запитав Роман Лантуха.

— Віктор з родиною, Гнат Кайдак з дружиною (оженився вже в таборі), Артеменко й Ребрики. Ми всі разом вийшли за возом з дому і вже не розлучалися в дорозі. Вони записалися до Канади, але документів ще не мають. Просили щоб я допоміг, якщо зможу.

— Ви мені дайте їхню адресу, може я щось зроблю для них, як приїду до дядька.

Володя й Петрусь знайшли вже собі товаришів і весело гралися поза рятувальними човнами в ховала, а старші розмовляли про свої пригоди на скитанні, але не довго. Мабуть вітром занесло звідкись на корабель морську хворобу. І три дні, не зважаючи на всі розкішні принади, їдальня була напів-порожня. А до цукру й варення майже ніхто тепер не доторкався.

Два дні, у відкритому океані, назустріч їм перекочувалися одна за другою хвилі, як гори і дивно було, що корабель пробивається проти такої велетенської сили вперед. А потім вітер утих, море заспокоїлося й видно було, як виграють попід самою поверхнею води табуни дельфінів. Невтомні меві, з широчезними крилами, невідступно летіли й пливли за кораблем, чекаючи доки викидатимуть їм недоїдки. Вже на сьомий день, повернули вони назад за зустрічним кораблем.

На обрії показалася обітована земля!

РОЗДІЛ 11

ВІСІМНАДЦЯТОГО липня 1948 року, пополудні, їхня морська подорож скінчилася — втомлений Бівер-Брей прибув до Квебеку. На митниці перевірили їхні документи, речі й видали кожному по 8 доларів на дальшу дорогу. І Лантух знову дивувався:

— Це ж, Романе, ніби кордон. У нас перемацали б кожную петельку, кожний рубець в одежі й черевиках. А тут, не встиг відкрити чемодан, а він уже каже окей, ще й усміхається чомусь. І по плечі мене поляскав, ніби приятеля. Він тільки сказав окей, а я вже й знаю що воно означає і закриваю чемодан. Не дарма ходив на курси!

— Ще й грошей дали, маємо на почин! Треба тільки добре сховати, щоб не витягли в дорозі, бо може й гут у потягах їздять такі артисти, як у нас, що не встигнеш очі заплющити, а грошей уже й нема — ховав він глибоко у внутрішню кишеню свої й Степанидині, новенькі, доляри.

Тих, що вже перейшли перевірку, посилали нагору перекусити. Там, якісь жінки в білому, ніби лікарки, обносили їх бутербродами з шинкою й сиром, напували дітей молоком, а дорослих кавою. І все з такою приємною усмішкою. І ніхто не сердився й не кричав на них. Дивно!

— Не знати, чим ми заслужили таку увагу. Якась зовсім дивна країна! Це нам щастя прийшло, дядьку Іване, за наші поневіряння — озвався Роман.

Коли вони сходили вниз, до потяга, біля дверей, за столиками, навантаженими різним куривом, вже чекали їх інші люди, повдягані, ніби справжні пани і знову з усмішкою, дарували кожному по дві пачки цигарок, по пачці тютюну, сірників і цигаркового паперу.

Трансконтинентальний експрес стояв уже під пара-

ми на рейках, біля виходу з пристані. Великий, потужний, з величезними залізними вагонами, зробленими ніби на сто років, з чисто вимитими, великими, ніби в крамницях, вікнами. Всередині були широкі крісла, оббиті кольоровим плюшем, а двері самі собою зачинялися за ними. І ні стовпища, ні лайки біля дверей, кожний має собі крісло, ще й вільні залишилися. Щось просто не-ймовірне!

Володя й Петрусь швидко виявили, що тут є навіть де напитися, ще й так цікаво: натиснеш гудзик і біжить холодна вода. А чашечки які гарні! Ніби паперові, а вода зовсім не протікає! За пів години вони вже наносили з десяток до свого місця, бо де ж можна викидати таку гарну чашечку? І молоко нею можна пити й пасочки з піску робити, як приїдуть до діда.

Поховавши свій невеликий багаж попід сідаками (соромно було виставляти таке бідне в цьому розкішному вагоні), люди попримлипали до вікон — розглядати дивовижну країну. А коли потяг зупинявся десь, вони вибігали до станції й навколо подивитися. Все було таке цікаве й нове. За 5 центів можна було купити так багато морозива. Ще не встигли вони від'їхати далеко, як їх покликали до іншого вагону обідати. І знову понаставляли на столи усякої всячини.

— Ти знаєш Романе, прямо не повірять наші люди, коли б оце написав, що нас, чужих, звичайних людей, та ще й бідних скитальців, везуть у цій країні так, як якихсь міністрів. Мені й самому не віриться, як подивлюся навколо.

— Тут така чистота, що у всьому потязі мабуть ні одної воші з свічкою не знайдеш. А в нашому советському пасажирському, як проїдеш кілометрів з 20, так і привезеш додому з десяток. Відразу треба купатися й сорочку міняти. А крім того добра ще й пиляки повно скрізь, аж на зубах лущить. Видно якісь мудрі й добрі правлять цією країною, що так дбають про людей.

— Правду, дядю, кажете. Таке навіть уявити не можна було, як рубали ми з вами ліс у Сибіру. Аж сумління мучить, що ми тут так розкошуємо, а там мільйони наших у нещасті.

— Дійсно нещасні наші люди, за тими правителями. Хоч би вже тих правителів громом з неба побило, або винесло десь вихрем туди де Патанін літав.

До Торонта потяг прибув рано. Людей на пероні не було, але Степан, одягнений у нове вбрання, з капелюхом у руках, уже біг понад вагонами, заглядаючи по вікнах і радісно зустрів батьків біля дверей.

— Синочку, мій дорогий, уже боялася, що й не побачу тебе — так далеко заїхав — заплакала з радости мати, обіймаючи сина.

— Не плач стара, не годиться! Наплакалася за свій вік уже досить. Радіти тепер треба, як на Великдень, що Бог послав нам щастя й волю.

“Як би радісно було, коли б оце мама й тато були живі й були тут разом з нами!” — подумав Роман, з болем у серці.

— Почекайте мене на пероні, заведу тата й маму до станції й принесу вашим хлопчикам якогось гостинця — озвався Степан до Надійки, відходячи.

— А ви довго не баріться в Альберті, — наказував Лантух — погостуйте у дядька й повертайтеся сюди. Приїдуть наші з табору, організуємо тут Слобожанську колонію.

М'яко погойдуючися, могутній, розкішний експрес мчався далі й далі — повз міста й широкі асфальтовані дороги з різнокольоровими, блискучими автами; попри зелені фарми, з мурованими будинками, величезними стайнями і якимись баштами біля них; повз озера, з кольористими хатками на березі й моторовими човнами на воді; повз кам'яні околиці Судбур, що здавалися місцем на місяці; повз дикі, таємничі лісові нетри північного Онтаріо; через зелені пшеничні рівнини Манітоби.

У Винніпегу потяг зупинився на півтори години й Роман з Надійкою й дітьми вийшли на перон. Вони ще в Німеччині чули, що в цьому місці є тисячі українців і зацікавлено розглядалися навколо. Пасажири з потяга відійшли, нові зайшли до вагонів і на пероні лише поралися залізничники, наливаючи воду, закладаючи лід до вагонів. Якийсь, добре вдягнений, чоловік середнього

віку, проходив понад вагонами і заглядав по вікнах, певне розшукуючи когось.

— Вибачте, ви українці? — звернувся він до Романа й Надійки, почувши дитячу розмову.

— Так, приїхали з Європи кораблем позавчора. Ідемо до Альберти, до дядька. Ви також українець? — озвався Роман з радістю, почувши рідну мову у такому далекому від України місті.

— Так, я з українського роду. Був такий, як ваш менший синок, коли приїхав з батьками до Канади.

— Дивно, що досі так добре говорите по-українському.

— Тато й мама не дали забути, а крім того вчився вечорами в українській школі при церкві. Та й зустрічаюся часто з нашими людьми. Тут наших багато, майже пів мільйона у всій Канаді. Чи з вами не їхали з Європи люди, що звуться Бабичі?

— Може й їхали, бо багато людей було на кораблі, але ми не зустрічали людей з таким прізвищем у до-розі.

— Три тижні тому написали вони нам, що виїжджають до еміграційного табору, але досі чомусь нема. Я довідався, що в цьому потязі їдуть емігранти й прийшов з надією зустріти їх.

— В еміграційному таборі досить довго доводиться чекати, ще певне не дійшла до них черга.

Чоловік розпитував їх про життя на Україні, в таборах, розповідав цікаве про життя в Канаді.

— Вийдемо на кілька хвилин до міста, я куплю щось на дорогу вашим дітям. Потяг стоїть тут довго, ще встигнемо — запропонував привітний чоловік.

Він завів їх до великої продуктової крамниці, недалеко від станції і вони аж зупинилися біля порогу від здивування — такого добра вони ще ніколи й ніде не бачили в крамниці. Всі полиці понад стінами були густо заставлені найрізноманітнішими кольористими консервними бляшанками, блискучими пакуночками і різнокольоровими картоновими скриньками. А попід стіною, у великій скляній, ясно освіченій скрині, лежало купами різноманітне м'ясиво, шинки, ковбаси й ціла піраміда сала.

— Дивись мамусю скільки тут іграшок на полицях!
— захоплено прошепотів Петрусь біля маминої спідниці.

— Що вам купити? — запитав новий знайомий.

— Дякуємо вам, нам дали по 8 доларів на дорогу, ми самі собі можемо щось купити.

— Ні, в Канаді так не годиться! Я запросив вас до крамниці — ви мої гості і я плачу. А ті гроші, що ви маєте, вам придадуться ще. Кажіть що купити, не соромтеся.

— Ну, якщо ви так вирішили, купіть нам шматок сала й хлібину.

— Добре, з охотою.

— Чому ви всміхаєтеся? — запитав Роман.

— Ви самі будете знати чому, коли поживете в Канаді зо два тижні.

Земляк накупив їм усякої всячини, (також і два великі шматки сала) на 12 доларів, а потім повів їх ще до аптеки на розі, купити дітям шоколяду й морозива. І тут вони побачили ще одне диво — попід двома стінами стояли на полицках, у банках і пляшечках, різноманітні ліки, а попід третьою — був довгий прилавок, біля якого сиділи люди — їли яєшню з шинкою, гарячі ковбаски з гірчицею, пили каву. Такого дива в аптеці вони ще ніколи й ніде не бачили.

— Дивуєтеся, що яєшню в аптеці смажать? — усміхнувся земляк, помітивши здивування на їхніх лицах.
— Це звичайна річ на Американському континенті.

Вони сердечно розпрощалися біля дверей вагону і пообіцяли заїхати до свого несподіваного приятеля, якщо будуть коли у Вінніпегу. Тепер вони замовляли в ресторані на потязі, лише каву й молоко, бо безкоштовне харчування призначене їм було тільки до Вінніпегу. Вони мали що їсти з великої паперової торби й не треба їм було витратити свого канадійського доларового скарбу.

Пересівши на інші потяги в Калгарах й Едмонтоні, вони прибули, другого дня пополудні, на невелику станцію Вестлок. Четверо місцевих пасажирів пішло до містечка, потяг від'їхав і перон спорожнів. Лише залізничник віз до невеликого станційного будинку візок з багажем.

Вони сподівалися, що дядько зустріне їх біля потягу, але ніхто їх не виглядав. Вони забрали речі й пішли до будинку — “може там хто чекає?” Але й там було порожньо, лиш черговий по станції писав щось, біля шафи з квитками. Роман наблизився до віконечка:

Вибачте, може знаєте, як нам знайти цього чоловіка? — подав він у віконечко конверт із зворотною адресою дядька. — Це наш дядько, фермер. Ми приїхали до нього з Європи — пояснював Роман, з трудом добираючи слова.

Вони не зрозуміли добре, що їм відповідав залізничник, але здається він радив зайти на пошту. А потім поглянув на годинник:

— Вейт а минут, — озвався він, направляючись до дверей, певне помітивши, що вони його не зовсім зрозуміли.

— Вейт це здається важити. Мабуть хоче наші речі зважити — догадувалася Надійка.

Залізничник вийшов з контори й підійшовши до них, привітно простягнув руку, усім по черзі, починаючи від Надійки: — Велкем ту Кенада! — Єс, ценкю, — потиснули вони руку, таксамо привітно всміхаючись, і він почав, тепер зовсім повільно, пояснювати їм, показуючи на годинник. Нарешті вони зрозуміли, що їм треба почекати 15 хвилин, доки він скінчить роботу і посідали на дерев'яній лавці, а він повернувся до своєї кімнати, промовивши, з усмішкою, щось незрозуміле до дітей. За 15 хвилин він вийшов, забрав їхні чемодани й повів їх на станційну площу, до свого авта. Біля пошти вже не було нікого й він поїхав розпитати до гаражу, а звідти виїхав на широку степову дорогу, за містечко.

По дорозі, він розповідав їм щось, щось питав, та з тієї розмови вони розуміли лиш поодинокі слова, що їх навчилися в таборових курсах, але з чемности, при кожній павзі, Роман або Надійка казали “Єс!” За кілька кілометрів, біля якоїсь бляшаної скриньки на стовбці, авто завершило з головної дороги ліворуч і вони заїхали на велике фермерське подвір'я, під самі двері двохповерхової, дерев'яної хати, вкритої гонтом.

Недалеко від хати, молодий парубок різав дрова дисковою пилкою, припряженою до трактора. Якийсь

чоловік порався віддалік біля стайні, а троє дітей уже бігло з подвір'я до хати, вгледівши авто. З хати вибігла дядина з радісним привітом:

— Це ж ти, Романку? Слава Богу, що вже нарешті приїхали! Вже кілька разів виїжджали ми зустрічати і все нема та й нема. Славку, біжи скоріше поклич тата, гості з Європи приїхали! — гукнула вона синові, що поспішав уже від трактора до хати. — А це вже такі великі наші онуки повиростали!? — поцілувала вона хлопчиків і підхопила Петруся на руки. До хати вже поспішали від стайні батько з сином.

Коли скінчилися привітання, залізничник хотів їхати додому, але його не пустили:

— На нашій фермі такий закон: як хтось заїде, не має права від'їхати, доки не відпочине в нашій хаті і не з'їсть щось біля нашого столу. Просимо до хати дорогі гості!

— Дядю, але ми ще не зареєструвалися в поліції. Може б поїхали оце зараз, щоб не було якоїсь неприємності й ми спокійно могли відпочити — зупинився Роман біля порога.

— А хто ж тобі казав, що треба реєструватися?

— Ніхто не казав, але скрізь там де ми жили, є такий закон, що як приїхав на нове місце, треба негайно зареєструватися.

— Забудь тут, Романку, про той дурний закон. Тут ніхто не йде до поліції реєструватися, а якби ти пішов, сміялися б з тебе.

Дядина з Надійкою готували вечерю; маленькі гості й родичі весело ганяли на просторому подвір'ї; Роман, дядько й залізничник розмовляли в гарно прибраній світлиці, біля склянок з холодним пивом, а Славко поїхав автом по сусідніх фармах скликати родичів. За годину вже зібрався біля столу великий фермерський рід, а в кухні, за іншим столом — чотирнадцятеро дітей. Коли вже всі посідали, підвівся на покуті дядько Михайло, з склянкою пива в руці:

— Шановний гостю — повернувся він до залізничника — і дорога родино! Романів батько, а наш родич, Петро згинув у неволі на Сибіру, але його нащадкам пощастило вирватися з того безбожного невільництва

на цю вільну землю, що стала нам другою батьківщиною. Ми вітаємо їх щиро у нашій хаті. Дай Боже, щоб і вони знайшли собі щастя й добробут на цій великій землі.

— Дозвольте, дядю й мені сказати кілька слів — устав Роман.

— Говори сину, раді послухати чоловіка з Рідного Краю.

— Шановний гостю і дорогі родичі! Перебуваючи на Сибіру, на грані смерти, я не раз мріяв, з моїм товаришем, якого вбили під час утечі, якби радісно було перенестися з того людського пекла на цю вільну землю, до вас. Ми мріяли, щоб забути хоч на хвилинку про ту страшну дійсність у якій ми жили і не могли повірити, що таке чудо може колись статися. Але Бог послав мені й моїй родині це щастя, може за те, що там, на Рідній Землі, зруйнували наше батьківське гніздо.

— Звідси вам тяжко уявити, як люди, такі як ви, живуть тепер на землі наших батьків у безправ'ї й злиднях. Я розкажу вам і іншим про те життя, щоб ви були насторожі і коли буде потреба не допустили, щоб таке лихо прийшло й на цю землю. Я вірю, що повинен прийти час, коли наш нарід скине з себе московське ярмо й здобуде собі волю. З глибин мого серця я дякую вам дорогі родичі, що ви допомогли нам дістатися до Канади.

Того вечора вони сиділи до півночі біля столу, розмовляючи про нове життя й порядки у Рідному Краю, про поневіряння людей у Сибіру, про вільне життя в Канаді.

РОЗДІЛ 12

ДЯДЬКОВЕ подвір'я й фарма були зовсім не-подібні до колишнього батьківського гнізда, та в Романовому серці вони пробудили радісні спогади дитячих літ. Другого дня зранку, як діти ще спали, він уже порався, з дядьком і Славком, біля худоби, а тітка з Надійкою доїли корови. Після сніданку пиляли дрова,

а по обіді корчували трактором осиковий гай, що ще затримався в одному кутку на фермі. Так приємно й вільно дихалося на цьому неосяжному, зеленому просторі.

— Як прибули сюди, Романку, наші люди, увесь цей простір, скільки зглянеш оком, був укритий лісом, вовки й ведмеді тут розгулювали. Але й зайців було повно — ловили їх сільцями й харчувалися — розповідав дядько. — Тяжко й нам було спочатку, — корчували з дружиною руками, а потім спромоглися на коня і стало вже легше. Влітку я працював на фермі, а зимою на залізниці. А тепер бачиш, які лани пшениці і яке добро на подвір'ї. Не дарма наші люди кажуть: “терпіння й труд усе перетруть”.

— Там он те поле, що ми подарували нашій Марійці на посаг. А з того боку від дороги, також наша земля. Славкові побудуємо там хату, як буде женитися. А он та ферма за дорогою продається. Ми вже майже вирішили з дружиною купити її. Може ти Романку хочеш фермерувати?

— Я люблю землю й хліборобську працю, дядю, але ми з Надійкою маємо добрий фах, закінчили університет і мабуть більше користи буде з нас, як прикладемо руки й знання до фахової роботи. Треба тільки мову скоріше опанувати.

— Твоя правда, освіти марнувати не можна. Ми раділися, що як ти не будеш фермерувати, посадимо там брата Дмитра, а як він уже вб'ється в колодочки, відплатить нам. А якщо неспроможний буде, то й так обійдеться. Ми ж не чужі, рідні. А якже ти Романку плянуєш?

— Якщо не проженете, побудемо у вас з місяць, а тоді рушимо десь до міста. Добре було б знайти якусь роботу на цей час у містечку, щоб трохи при звичаїтися до мови. Та й заробив би щось на одягу, вже багато разів мріяв про самостійну роботу, ще як був у таборі на чужому утриманні, ніби інвалід який.

— Якби ж ми вас проганяли, ми раді були б якби ви й навіки залишилися з нами, але мабуть краще зробити так, як ти плянуєш.

Саме в ті дні якийсь контрактор прибув звідкись з машинами прокладати каналізацію в новій ділянці Вест-

локу і Роман, з допомогою дядька, дістав при цій будові свою першу працю в Канаді.

Робота була важча й легша, але найважче було тим, що в мокрому, глибокому рові поспішали вкладати й цементувати керамічні рури, не відстаючи від машини що швидко копала рів. Там працювало двоє, випростуючись лише тоді, коли треба було підхопити руру або відро з цементом, що їх спускали на линвах згори і тому робітників у рові змінювали що дві години.

— Як же там люди живуть під советською владою? — розпитували Романа робітники, посідавши на траві. Деякі з них розуміли українську, польську мови, інші тільки англійську. Комбінуючи всі свої мовні можливості, Роман розповідав про життя робітників і селян у советському “раю”.

Оповідання й відповіді на питання декому виразно не сподобалися. За годину після сніданку, нарядчик надіслав Романа позачергово в рів і не змінював його аж до вечора. Роман мав лиш, як і всі, півгодинну перерву на обід і хоч помітив, що декому не подобається чути щось погане про комуністичний лад, продовжував оповідати під час обіду.

За час перебування в таборах Роман відвик від фізичної роботи і вже пополудні спину йому пекло, ніби вогнем і м'язи у всьому тілі здригалися від напруження, але він не виявляв, що втомився і потихеньку наспівував пісню при роботі, ніби не помічав що компаньйона змінюють а його ні. Перед заходом сонця у нього вже ледве вистачило сили вибратися нагору, тримаючися за линву.

— Гей Глоба, — озвався з саркастичною усмішкою нарядчик, — може ти тепер розкажеш де ліпше жити в Канаді чи Росії?

— Сьогодні вже не розкажу, бо люди розходяться, а от завтра ви самі побачите де ліпше, як я сяду снідати й послухаєте, як захочете — бадьоро відповів Роман.

Він мав на увазі такий сніданок, як йому сьогодні приготувала дядина — половину запашної пшеничної хлібини, банку маринованої свинини, шестеро варених яєць і кварту молока. З таким сніданком можна працю-

вати в рові й без зміни, а тим більше, пригадавши про той канал, що вони голодні копали в болоті біля Тавди, в Сибіру.

Ще два дні тримали Романа в рові без зміни, а третього дня він працював там лише дві години, як і належало за чергою, і помітив, що російські симпатика почали уважніше прислухатися до того, що він розказував. На четвертий день, нарядник запросив його після роботи на склянку пива.

Наприкінці тижня, Роман одержав свою першу платню в Канаді — 69 доларів і 60 центів. Він плянував купити родині за ці гроші нові вбрання, бо в їхніх, поношених, вже незручно було показатися поміж чужі люди, а тим більше у якесь свято. Але дядько й дядина не дозволили витратити першого заробітку. В суботу вони повезли їх усіх до Едмонтону у величезну, прямо таки казкову, крамницю і за свої гроші одягнули їх усіх у нове, з ніг до голови.

— Ті гроші що заробив, заховай, Романку, на нове господарство. Я б гріх на душу взяв, коли б дозволив тобі платити за це, що ми купили — запротестував дядько, коли Роман пробував платити.

— Ви ж уже й так заплатили за наш переїзд.

— А ти хіба не заплатив би, коли б був на нашому місці, а ми на твоєму? То родинний обов'язок. Може й ти мені чим допоможеш на старість. А он Андрій Гарасимів заплатив за Демчуків, а він же навіть і не знав, що є такі люди на світі. Послав нам Бог добро, треба й людям у біді допомагати.

Наприкінці серпня прибули на ферму Діброви й Руденки, а Христина з Павлом і Демчуки чекали вже своєї черги в еміграційному таборі.

Цього разу, на фермі вже знали заздалегідь, коли придуть гості й виїхали їх зустрічати чотирма автами. Ніби весілля відбувалося того дня на невеликій станції, а в дядьковій хаті вже стояли застелені столи з різними стравами, що їх наготували дядина з Надійкою. До півночі весело світилися вікна в хаті й виривалася на Альбертійські степи задушевна пісня далекої Української Землі:

Зібралися всі бурлаки
До рідної хати —
Тут нам мило, тут нам любо
Пісню заспівати...

Ранком зібрався увесь рід уже біля молотарки, тільки Роман поїхав на роботу до містечка.

Напочатку вересня, коли Романова випадкова робота скінчилася, вони поїхали з Надійкою до Едмонтону, шукати постійної праці і незабаром улаштувалися — Роман — підручним біля механіка в гаражі, Надійка — санітаркою в шпиталі. Вечорами відвідували вони курси англійської мови, а на суботу й неділю їхали на ферму до родичів.

Наприкінці вересня приїхали й Стригуни з Демчуками і знову відбулося радісне родинне свято на дядьковій фермі. Павло й Степан скоро знайшли роботу на залізниці в Едмонтоні, а жінки з дітьми залишилися зимувати на фермі. Дядько Михайло купив ту ферму, що продавалася і на ній оселилися Руденки, з Демчуковою Марією й дітьми.

Влітку 49 року Роман і Павло з родинами виїхали до Торонта. Їм писали звідти, що там легко можна знайти фахову роботу.

РОЗДІЛ 13

ОСЕЛИЛИСЯ вони в Лантуховій трьохповерховій хаті на Маркгам, недалеко від Дандес. Роман з родиною в двох кімнатах на третьому поверсі, Павло з Христиною також у двох кімнатах — на другому. Надійчині батьки плянували приїхати пізніше, як діти вже влаштуються на роботу.

— Як же це ви, дядю Йване, так швидко забагатіли, що маєте вже власну трьохповерхову кам'яницю, ніби справжній жилкоп — запитав Роман, коли вони посідали разом обідати в соняшному ганку, з вікнами на невелике подвір'я.

— По правді сказати, то виходить так що й маю,

але ще не держу міцно в руках. Мій Степан наскладав у банку дві тисячі і дав завдаток, пізніше сплатили ще тисячу, а вісім тисяч з процентами треба ще виплачувати. Але дасть Бог, якось заплатимо, коли здоров'я буде. Степан присилає щомісяця, маємо шістьох квартирантів на другому й на першому поверсі і я приношу з пекарні 35 долярів чистих на тиждень. А жінка вже майже не працює — доглядає за хатою, городом, варить їсти, пере і два дні на тиждень прибирає в людей — та кож яку десятку принесе до каси.

— А Степан де працює?

— Степан записався в ескімоси. Оженився пів року тому з одною новоприбулою дівчиною, та й поїхали обоє на два роки на Юкон. Він у шахті працює, а вона на кухні. Добре заробляють. Ми вирішили так: як скінчиться їхній контракт, продамо хату й купимо невеличку ферму. Біля землі найкраще жити!

— Пробував я тут маленьке господарство завести, але не вийшло. Он там бачите старенький гараж за городом? Авта у нас ще нема, чого він, думаю, даром стоятиме. Поїхав я із знайомим на ферму й купив двоє поросят, думаю одне к Різдув підгодуємо, а друге к Великодню. Зробив корито і держав їх там у гаражі. А тут недалеко, на жидівському базарчику, купив шестеро курей і півня. Позагороджував скрізь добре, щоб не повтікали і прямо весело було, як вийдеш надвір — півень співає, як колись дома, кури несуться й кудкудачуть і поросятка хрюкають.

— Степан, правда, казав, що в місті ніби не можна хазяйство тримати, але я його не послухав, бо у нас по городах держали люди і курей і свиней, як хто мав сарайчик. А тут десь за місяць і поліціант мотоциклом під'їжджає. По правді сказати, я трохи злякався — думав може знову на "родіну" забиратимуть. Покликав сусіда, (він ліпше знає по-англійському) і вийшло так, що хазяйство довелося продати. Поросята ще були малі, а кури неслися добре, шкода було різати. Продав фармерові, ще й своїх півтора доляра на тому бізнесі доложив. Добре ще, що хоч корови не встиг купити. Просив я поліціанта, щоб дозволив хазяйство тримати, але він

не погодився, — каже закон такий є, що не можна. Оце досі мені тільки цей закон і не сподобався в Канаді.

— Але пізніше здали гараж в оренду, а на городі Степанида насадила картоплі, бурячків, квасолі, цибулі і соняшників рядок. Он бачите, як усе зеленіє і до крамниці не треба ходити щодня, своє слава Богу маємо!

— І в хаті у вас гарно, чисто, помальовано.

— Тепер уже гарно, але як купували було так, як у советському заїжджому дворі. Якись недбайливі господарі жили тут та й хата, правда старенька, уже з півсотні років їй. Це ми вже своїми силами її обновили — поліпили нові шпалери у всіх кімнатах; помалювали стелі й підлоги; поробили нові шаховки в кухні; побудували нові ганки, спереду і оцей, що ми сидимо; вибрали в підвалі кілька кубометрів землі, щоб головою обстелю не зачіпатися й зацементували підлогу. А землю підсипали на городі, щоб дощова вода не застоювалася. Зробили новий димар, бо старий уже був небезпечний і провели воду на третій поверх.

— Я навіть телефон свій маю, так як у ЦК партії! А ти ж як думав? Уже якби продавати сьогодні, ціна вища буде. Хотіли ми з Степаном ще четвертий поверх добудувати — можна було б ще одну родину на квартиру прийняти, бо нових людей багато приїжджає, але не дозволили, казали хундамент не витримає.

— Хто ж у вас тут ще живе?

— Майже всі новоприбулі, лише один канадієць, спокійний самотній чоловік, працює на залізниці, там де й Степан був раніше. Тут нагорі я мав клопіт з одним квартирантом. Як прийшов він наймати кімнату, казав що не п'є, жінок у гості не приводить і любить книжки читати. Перші дні ніби й справді спокійний чоловік був, а потім виявилось, що він п'є так як той царський солдат — скільки хочеш і ще пів пляшки. Десь так за тиждень після того як він поселився, прокинувся я вночі — чую щось важко гупає по сходах. Виглянув потишеньку, бачу йде він і якусь жінку на плечах тримає, щоб не чути було, що їх двоє. Я вже не зачіпав його, щоб других квартирантів не тривожити. Поговорю, думаю, ранком і заснув. Прокинувся я, як щось загуркотіло по сходах і крик счинився на всю хату. А то та жін-

ка виходила з ним, поточилася та й упала через бильця з другого поверху. Обійшлося, правда, без поліції, тільки те авто, що гуде на всю вулицю, з шпиталю приїжджало.

— Насилу я позбувся того квартиранта. І не заплатив він мені за два тижні, залишив лише в спадщину два журнали з голими жінками. Я поглянув і викинув відразу в гарбідж, щоб моя Степанида не подумала, що то я на такі картинки дивлюся.. Але то наука мені була, тепер добре придивляюся, доки прийму кого до хати. Дуже радий, що ви приїхали і якраз так сталося що ті люди, які жили там де ви будете, купили собі хату. Я вже нікому не наймав, чекав доки приїдете. Скоро дасть Бог і ви собі власну купите. Я вам підшукаю щось добре.

— Я вже тут, як риба в воді — не втихав Лантух, радий що зустрівся з односельчанами, — уже й мову в пекарні підучив. Спочатку не розуміли як я щось розповідав, доводилося більше руками показувати, так як нічим, а тепер уже напрактикувався, можу скрізь розговоритися. От тільки моїй Степаниді ніяк не йде. Не знаю як буде з нею, як діждемося громадянські папери одержувати. Кажуть, що тоді треба розказувати все про Канаду, по-англійському.

— Помовчи трохи Іване, ти все говориш та й говориш, а гості слухають та й не їдять нічого. Їжте, будьласка! Мій Іван як почне, то й не переслухаєш його, а ви ж голодні з дороги.

— За нас не журіться, тіточка нам стільки наготувала на дорогу, що ще й тут на місяць вистачить їсти.

— Якже його мовчати Степанидо? Цілий рік не бачилися, а крім того треба розказати де, що і як на новому місці. Завтра я не працюю, поведу вас до міста показати. Тут недалеко наша церква й школа. Хор гарний, а священик, отець Дмитро, як проповідує, то люди плачуть часом. Послухаєте самі в неділю. Є тут близько й жидівський базарчик, чисто такий, як колись у Золотоноші був, усе там є, як за старого режиму. Але тут ще й наші колядки жиди грають перед Різдвом, біля рундуків. Заведу вас ще до однієї крамниці подивитися. Такої ви ще не бачили. Я аж остовпів, як мене Степан завів перший раз. Думаю, якби оце взяв нашого колгосп-

ника і переніс у ту крамницю подивитися, а тоді знову повернув його у советський рай, до тієї кооперації де тільки камсу, горілку й сірники продають, то мабуть помішався б бідний.

— Один чоловік казав мені, що в цій крамниці закон такий є, що як ти щось хочеш купити, а його там нема і не можуть доставити за три дні, то відразу платять тобі 100 доларів, або чеком або кешом, як хочеш. Хотів я заробити, але не придумаєш такого, щоб там не було. Є там 6 поверхів і скрізь повно всього і сходи такі, що тільки станеш, а воно тебе й везе нагору або згори і не гурчить навіть.

— Біля дверей у тій крамниці є бронзовий пам'ятник тому чоловікові, що заснував її. Його прізвище Ітон. Сидить він на кріслі і дивиться на людей ніби живий, з вусами й борідкою і чоло високе, розумне, з бугорками. Подібний дуже до Романька, нашого покійного церковного старости. Питав я людей чи живий він. Кажуть помер. Царство йому небесне, що таке велике діло зробив у цій країні. Тепер онук заступив його. Казали мені дуже добрий чоловік і багато грошей дає на добродійні справи.

— Дивився я на той пам'ятник і дивувався, що то за розум Бог дав тому чоловікові, що він спромігся таке велике діло сотворити, і то не тільки в Торонті, — по всій Канаді, кажуть, заснував такі крамниці. У нас там усе політбюро засідає, партія збирається на з'їзди, а такої крамниці для людей не мають і не матимуть довіку. Були правда, й на на нашій землі колись такі великі люди, от приміром купець Сорока, в Полтаві, також мав величезні крамниці, ще я чув, що й гроші потихеньку давав на революцію. А як прийшла та революція, то й скрутили товариші йому й таким, як він голови відразу. Крамниці і все добро їхне розграбували, а самі й не спромоглися зробити, хочби щось подібне.

Романові пощастило в Торонті — вже через кілька днів він улаштувався механіком на машинобудівельній фабриці. Там же незабаром почав працювати й Павло на токарній машині. Христина пішла до роботи на кравецьку фабрику, а Надійка взялася за книжки готува-

тися до іспиту на лікарку й доглядала своїх і Христининих дітей. Часом у суботу або неділю вони вибиралися на острови біля Торонта, поміж шелюги над річкою, що нагадували їм трохи рідні, Придніпрянські луки.

РОЗДІЛ 14

ПРОМИНУЛО десять років відтоді, як Роман Глоба прибув до Канади. Він працював тепер у дослідницькому відділі великої машинобудівельної компанії в Торонті. Надійка закінчила лікарські іспити напочатку 1951 року, 4 роки працювала в шпиталі, а тепер уже мала власну лікарську приймальню, у власній хаті.

Ще двох хлопців послав їм Бог у Канаді — Андрійкові вже сповнилося 5, Дмитрусеві — 7. Надійчина мама доглядала їх, а тато працював у коморі запасних частин на тій фабриці, де й Роман. Петрусь ходив уже до університету, а Володя закінчив військову морську школу і лиш недавно повернувся до Торонта, з гордістю, в уніформі морського лейтенанта. Стрункий, русоволосий, з блакитними очима — він виглядав точнісінько так, як його батько в молоді роки. Той привітний, поставний капітан з Бівер-Брей, з широкими золотими опасками на рукавах, певне відіграв вирішальну роль в його життєвій кор'єрі. Тепер Володя мав відпустку й збирався їхати до своєї нареченої, Оксани Демчуківни, що її батько працював інженером на судноремонтному заводі у Ванкувері. Дядько Петро з дружиною загноздилися вже назавжди на фермі в Альберті...

Над Торонтом розлилися літнє соняшне проміння й недільний спокій. До православного собору святого Володимира, з художньою українською мозаїкою Христа-Спасителя на фронтонній стіні, звідусіль підкочувалися різнокольорові авта і люди в святкових убраннях побожно заходили до церкви, широкими сходами, з трьох сторін.

Цю, чвертьмільйонову святиню, на 404 Бетерст, збудували в 1947 році, на свої трудові пожертви, українські емігранти, що прибули до Канади після першої

світової війни й раніше. А в 1953 році, вже з участю нової еміграції, спорудили в соборі різьблений, позолочений іконостас і розписали внутрішні стіни стильним українським церковним живописом. Три відомі мистці-емігранти, один з київської академії мистецтв, другий з київського оперового театру, а третій із Західної України поклали в цій роботі виразну мистецьку печать української столиці. А різьблення, за їхнім проектом, виконав саморідний мистець-слобожанин Артеменко.

Сьогодні собор переповнений, більше ніж звичайно. Зі всіх провінцій Канади й багатьох міст Америки прибули до Торонта на з'їзд делегати й гості організації колишніх советських політичних в'язнів. Після суботньої конференції, вони також прийшли до собору на урочисту службу митрополита, що прибув сьогодні на візитацію Східної єпархії з Виннипегу. Просторі стіни собору не вміщували усіх, що прийшли помолитися — сотні людей зібралися в залі під собором, слухаючи службу Божу через гучномовець.

Посередині, перед престолом, в золототканих ризах і митрі — срібнобородий митрополит Іларіон — колишній професор університету й міністр освіти в уряді вільної Української Народної Республіки 1918 року. Побіч нього архієпископ Михаїл, що 8 років переносив мучеництво, за свою віру в Бога, на далекому засланні в Советському Союзі. А обіч престолу два протоєреї — настоятелі собору: — сивоголовий о. Петро — організатор цієї церкви в Торонто і о. Дмитро — новоприбулий, полум'яний проповідник християнської моралі. На широких хорах, понад вхідними дверима, — шестидесятиголосий, повнозвучний хор, що його організував і вивчив також новий емігрант, колишній хормейстер київської опери. Ввесь простір собору, від рясних свічників біля іконостасу, аж до вихідних дверей, залитий людьми, ніби лан пшениці колосками.

На амвон, перед іконостасом, виходить митрополит в супроводі двох молодиків-студентів, у срібно-блакитних стихарях.

— До неба піднесімо серця! — урочисто вимовляє він, підносячи догори запалений п'ятисвічник.

Богдан Гайдар, сьогоднішній гість-диригент з Філя-

дельфійської Філармонії, підіймає руки, ніби тим самим порухом, як колись у Великодну ніч, в Слобідці і могутній акорд розливається з хорів:

— Піднесли до Господа!

— Подякуймо Господеві! — благословляє митрополит людей п'ятисвічником, і церкву наповнює натхненна молитва хору:

— Достойно і праведно є поклонитися Отцю і Сину і Святому Духу — Тройці одноістотній і неподільній.

Безліч рук підноситься до чола сотворити, з вірою й подякою, хресне знам'я. І здається, що радість засвічується на ласкавому образі Бога Отця, на стіні за престолом.

Ці люди мають за що подякувати Богові. Сьогодні зібралися тут сотні колишніх советських колгоспників і робітників, що були колись пригночені, напівголодні, ходили в жалюгідному, полатаному лахмітті й не мали права навіть Богові молитися. А ось тепер, вони поприїжджали до своєї рідної, вільної й величавої церкви, зі своїх власних, мурованих хат, власними автами, в одязі, про яку вони навіть мріяти ніколи не могли...

Після служби Божої, делегати з'їзду й гості від'їжджали, на спільний обід і концерт, до церковної ферми "Київ", на 5-ій дорозі, за 25 миль від Торонто. Одне за одним, блискучою різнокольоровою стрічкою, котилися авта на захід, а назустріч їм, з Америки, ще прибували ті, що не встигли приїхати вчора. 904 авта заїхало того дня на велику мальовничу ферму, що простяглася понад буйно-зеленим, глибоким яром, з прозорою річкою на дні. Біля білого будинку, попід кучерявими акаціями й кленами, вже стояли, на зеленій траві, столи, застелені білим, прикрашені квітами. Так як колись давно, у храмове свято на цвинтарі в Слобідці, кільканадцять жінок, в кольористих вишиваних блюзах, привітно зустрічали гостей.

Біля двох крайніх столів розмістилася ціла Слобожанська колонія — Роман з Надійкою, батьками й чотирма синами; Павло й Христина, з трьома синами й дочкою; Богдан Гайдар, з дружиною й трьома дітьми; Іван Лантух, з дружиною, сином, невісткою й чотирма онуками; Гнат Кайдак, і Артеменко, з родинами; Віктор Пи-

липко, з дружиною й сином; Макар Ребриж, з дочками, зятями й онуками. Приїхали й гості з Альберти — Романів дядько Михайло, з дружиною, сином, невісткою й двома онуками. Діти й онуки посідали за одним столом, старші — поруч, за іншим. Всі, ніби одна велика родина, з широю радістю в серцях, що зібралися разом.

Іван Лантух — найстарший серед них, йому вже 67 років, але здається він ніби навіть помолодів, відтоді як переїхав з Торонта на ферму і його весела, жартівлива вдача не змінилася.

— Не знаю, Вікторе, — звернувся він до Пилипка, що сидів напроти нього — чи ти, бездітний, навіть маєш право засідати за цим столом, де посідали сімейні люди.

— Якже я бездітний? Он бачите, який наш Тарас виріс, уже вищий за мене, до університету ходить!

— Але один не йде в рахунок. Канадійський міністр еміграції Пікерсгил сказав, що він не проміняє однієї дитини, народженої в Канаді, на десять новоприбулих. Твій хлопець народився ще там, а тут ти, виходить, бездітний. Он мій Степан уже четверо придбав у Канаді, Роман двоє, а ти, так ніби сухий осокір, без плоду. Не годиться! Земля тут простора, молока дітям скільки хочеш, треба й Вам з Галею поворушитися.

— Ось недавно я познайомився з одним нашим хліборобом з Альберти. Він, правда, прибув сюди раніше, у 1896 році. Оженився тут з українською дівчиною, також Галею зветься, як і твоя і знаєш яку родину має сьогодні? Сім синів, 8 дочок, 36 онуків і 16 правнуків. Получається 69, разом із старими і 10 з того скінчили університет. Такому чоловікові Пікерсгил повинен був медалью видати. А вас з Галею, чого доброго, ще на чорну дошку запишуть в еміграційному уряді й буде тоді сором усім Слобожанам.

— Годі тобі вже Йване, їж краще голубці, бо захохнуть — торкнула чоловіка ліктем під бік Степанида.

— Голубці від мене не втечуть, ми й дома їх маємо, а от такий рід, як оце з'їжджається не так часто. Давно я не бачив тебе, Макаре, — повернувся він до Ребрика. — Як там іде тобі на Голяндських маршах?

— Добре йде Іване. Минулого року дістав за селеру першу премію в Бредфорді і цього року сподіваюся

що не підкачаю. А дома я й не чув що то таке селера. Як побачив уперше, думав любисток.

— Скільки ж землі маєте — запитав Роман.

— П'ятнадцять акрів. Так відразу не прийшло. Заробили ми з моєю Ганною Прокоповною на фабриці 800 доларів, дали завдаток за три акри і взялися до роботи, так як дома — від світанку до ночі, не розгинаючись. А тепер, слава Богу, майже за всі 15 заплатили і трактора з гусеницями маємо і хату на 6 кімнат. Просимо всіх у гості, будемо раді! Тобі навіть сором, Романе, що ти й досі не був на нашій фермі. У нас правда не так гарно, як у Йвана під Сант-Кетеринс, але побачиш скільки городини на нашій землі родить, любо подивитись! І собі до міста наберете скільки захочете.

— Приїдемо незабаром, обов'язково. Я й сам почувую, що провинився перед вами, все якісь справи перешкоджають.

— Я бачу, ви так до Канадійської землі поприростали, що й на Україну не захочете вертатися, як буде вільна — зауважив Артеменко.

— По правді сказати, Федоре, то й не знаю чи вже поїдемо. Звикли вже тут, онуки підрастають, їхнє серце вже більше б'ється до Канади ніж до України. Але може й поїдемо, тільки з однією умовою, що й нашу Канаду з собою заберемо, бо такого добра й волі, як тут, гріх цуратися. — розв'язав питання Лантух.

— Зустрів я вчора тут одного земляка — продовжував він — журиться бідолашний чоловік: “тут і яйце не таке добре і курка не така смачна і яблуко не так пахне”. А я його й питаю: а скільки ж ти разів на рік їв дома курку й яйця? Хіба лиш на Великдень і на Різдво і то ще колись, за царя Хмеля, як була людей жменя. А хіба забув ти, кажу, як ходив у 33 році на пухлих ногах? Так він відразу й припинив дискусію.

— То ще пів біди, що той за смачнішою куркою журиться — озвався дядько Михайло — тут є купка старих емігрантів, що під час депресії попали під опіку комуністичних агентів, а сьогодні за Хрущовим плачуть, ніяк не діждуться, щоб його власть прийшла до Канади. Ще й червоно-фашистську газету видають —

усе Москву прославляють і нарікають на Канадійську неволю.

— Деякі з них мають готелі, великі кам'яниці, мотелі — на сотні тисяч майна, а нарікають, що людям біда в Канаді і пишуть, що найкраще життя в Советському Союзі. Але їхати туди чомусь не хочуть. Коли б я був на місці Канадійського уряду, відправив би їх відразу на лікування в советський рай, хоч нарік, як не зовсім.

— І на наших маршах такі є — озвався Ребрик. — Начиталися тієї червоної газети, що ви кажете й кільканадцять родин зібралось їхати. Спочатку поїхало дві родини, ніби на розвідку. Попродали фарми, накупили машин і всякого добра на десятки тисяч. У першому листі звідти писали, що зустріли їх добре й живуть вони в готелі в Ленінграді. А в другому вже повідомили, що сталося нещастя — той корабель, на якому було їхнє майно, затонув. Не міг не “затонути”, бо як же можна таких “капіталістичних бідняків” показати, з тим майном, “заможним” советським селянам і робітникам?

— Третього листа написали вони вже з колгоспу, з слізним проханням, щоб прислали їм якийсь харчовий пакунок. Пишуть — ми раді, що виїхали з Канади, тут дуже гарне повітря для дітей. Дома ми все просили їх, щоб їли більше, а тут, ось уже годину, сидять біля столу й чекають доки куліш звариться. Почитали товариші ті листи, та й залишилися на маршах. І з нами тепер полюдському говорять, а раніше дивилися скоса, ніби на ворогів і не хотіли слухати те, що ми розповідали їм про советський рай. Прояснилося людям трохи в голові.

— І з Сент-Кетеринс виїхав туди один товариш з жінкою. Пожив там трохи, та й пише своєму приятелеві: “Дуже радий, що оселився в Советському Союзі, тільки шкода, що забув купити у Даглеса зо дві великі скрині на речі”. А той Даглес продає у нас ті скрині, в яких людей на кладовище везуть. Отаким дипломатом став чоловік, як побув трохи на “родині”! — додав Лантух.

— Скільки ж ви акрів маєте, дядьку Йване? — перейшов Віктор на інше.

— Тепер уже 20, а починали з п'яти. По-канадійському, ми незаможники. То в Альберті справжні куркулі

загніздилися. Питаю вчора ось того дядька Михайла, що біля тебе сидить — скільки землі маєте? Небагато, каже, лиш пів секції. Новоприбулий чоловік подумає, що то певне якийсь клопоть землі на город, а воно 320 акрів! Та ще худоби різної з пів сотні, та комбайн, та молотарка, та плуги й культиватори, та пасіка, та два трактори! І ніхто не розкуркулює!

А ви на своїй кінцях орудуєте?

— Ні, Месеїгарисом.

— Трактористом уже стали?

— А ти ж як думаєш? Не тільки трактористом, а й шофером! Боявся раніше з ким другим на авто сідати, щоб не вбив по дорозі, а тепер сам на годину 50 миль жену і жижка не труситься. Тут, брат, механізація не така, як з ялівкою й кінним плужком! Коня, за пару років, тут хіба в музеї побачиш.

— Розказував мені один наш чоловік з Америки, не знаю правду, чи жарт, що там уже таку машину придумали, що сама стриже чоловіка. Сядеш, каже, на м'яке крісло, закладеш голову в блискучу коробку, укинеш кводра, наставиш під польку, чи йоряком і за пів хвилини готовий, — ще ліпше ніж за 50 центів у Петровій парикмахерській на Квін стріт. Казав він, правда, що один чоловік неправильно голову закрив у ту машину і йому відрізало вухо. А він, каже, ще й радий був, бо машина має асекурацію і за вухо заплатили йому десять тисяч кеш. А воно може й десять центів не варте було.

За столом розлігся веселий сміх і захоочений Лантух продовжував:

— Але поради також не піддаються, хочуть таки доказати, що вони переганяють Америку. Розказують, що була в Москві недавно одна американська делегація. Почастували їх водкою, нагодували кав'яром од пуза й повели до балету, щоб вони самі убідились наочно про щасливе життя трудящих в СССР. А на другий день почали показувати їм на виставці советські досягнення. Підводять до загорожі, де стояли жирафи та й пояснюють: "ось бачите, що советська наука й техніка зробила з коней!"

Годі вже тобі, Іване, на концерт через тебе заїзнимось — підганяла Степанида чоловіка.

РОЗДІЛ 15

Н А імпровізованій естраді, в іншому закутку фарми, під креслатими кленами й берестами, розпочинався самодіяльний концерт. Співи чергувалися з деклямаціями й музичними виступами. Ось на сцені Богдан Гайдар, зі своїм глибоким, оксамитним басом; семилітній Дмитрусь Глоба, що навчився вже грати на скрипці в Торонтонській консерваторії; шостилітня Лантухова онука Марійка, з деклямацією Шевченка, стоголосий дитячий хор з недільної школи, в квітчастих українських убраннях — молода, життєрадісна зміна...

— Заключне слово має новообраний голова організації колишніх советських політичних в'язнів — пан Роман Глоба — оголосив, по закінченні концерту, конференсьє.

— Шановні пані й панове! — підійшов до мікрофону Роман. Я вже мав приємність промовляти перед вами на з'їзді. Тепер хочу сказати вам лиш дещо на прощання:

— Вісім - десять років проминуло відтоді, як більшість з нас, маленька горстка з мільйонів, вирвавшись з неволі й злиднів, прибула до цієї країни людської гідності, волі й достатку. Вже майже всі присутні тут дістали в нашій Канаді чи в сусідній, вільній Америці великі громадянські права. Проте й тут, як і скрізь на землі, кожен з нас має і добре і зле. Така вже людська вдача, що чоловікові тяжко знайти обсолютне задоволення, навіть в ідеальному оточенні.

— Але, коли ви переживаєте якесь огірчення на цій землі, запам'ятайте одне: що та воля й добробут, якими ви маєте щастя тут користуватися, не впали сюди готовими з неба. Багато крові, поту й сліз пролили піонери цієї землі, щоб утвердити на ній таке життя, як тепер.

— Ось тут, приміром, серед наших гостей, є один наш піонер з Альберти. Коли він прибув до Канади, не було тут ані тих розкішних доріг зі станціями обслуги,

якими ви, без клопоту, з'їжджалися сюди, ані крамниць повних усякого добра, ані будинків з м'яким меблями, килимами, холодильниками й телевізійними апаратами. Прибув він у дику лісову глушину, з голими руками. Побудували вони з жінкою убогу хатину й заходилися корчувати ліс. І не раз діти їхні були голодні, а ведмеді й вовки навідувалися на їхні беззахисні подвір'я. Сьогодні вони мають сотні акрів розробленого поля, повні загорода худоби, комбайн, трактори, вигідну теплу хату, спокійну працю й радісне почуття, що вони також, у якійсь мірі, причинилися до розвитку цієї країни й заробили собі чесно спокійну, забезпечену старість. Це вони, наші піонери, розбудували в цій країні українське культурне життя.

— Ми прибули сюди вже тоді, коли тяжкі дні в історії Північно-Американського континенту проминули. Але це не знімає з нас відповідальності причинитися, всіма можливими заходами, до дальшого розвитку нашої нової батьківщини. Поводьмося й працюймо гідно, щоб не було сорому нам і нашому українському родові, щоб і ми, як і піонери цієї землі, могли відчутти, що зробили добро для країни, яка в критичний момент нашого життя прийняла нас під свій захист і опіку.

— Запам'ятаймо ще про один наш обов'язок! Московські емісари, їхні свідомі, або наївні тутешні помічники, намагаються засіяти на цьому континенті комуністичну пошесть. Ми жили довгий час під режимом червоного фашизму, де свободний вияв людської думки задушено, де панують злидні й безправ'я, де чоловік щодня лягає спати з острахом, що опівночі НКВД постукає в його двері, де мільйони людей згинули й гинуть безслідно на Сибіру, в Казахстані, на Колімі. Ми мусимо розповісти про це нашим новим співгромадянам, остерегти їх проти тієї московської примари, що плянує заволодіти над усім світом.

— Оберегаймо й наших дітей — нашу зміну — від злого товариства й шкідливих впливів, привчаймо їх читати добрі книжки, замість нікчемних коміків і різних кримінальних і сексуальних історій, навчаймо їх бути трудолюбивими, вирощуймо в них любов до церкви і

патріотизм до країни їхніх предків і до їхньої нової батьківщини, щоб зуміли вони відважно захищати її, при потребі. Посилаймо їх, не зважаючи на ніякі матеріальні труднощі, до університетів.

— І на закінчення ще одне: улюблений трубадур нашого народу Тарас Шевченко заповів нам: “І чужому навчайтесь, свого не цурайтесь!” Для нас це означає, що й тут, за багато тисяч миль від рідної землі наших батьків, ми не маємо права забути віковічні традиції й культуру нашого народу, не маємо права згасити в наших серцях любов до поневоленої України. І якщо ми любимо землю наших батьків, ми повинні допомогти їй вирватися з Московської неволі й приєднатися до вільного світу. Хіба ж не дивує нас усіх той незрозумілий факт, що на земній кулі існує багатюща Україна, яка має територію більшу за Францію і 45 мільйонів населення, має свою оригінальну мову, культуру й довгу історію самостійного існування, а в таборах і тут, донедавна, в еміграційних урядах, казали нам, що України й українців на світі нема, що ми є росіяни або поляки.

— В Канаді й Америці є тепер майже 2 мільйони громадян нашого походження і кожен з них повинен почувати обов'язок розповісти своїм співгромадянам, що протягом сотень років Україна була незалежною державою, аванпостом і передовою лінією оборони європейської культури від азійських напасників. Що втратила вона свою самостійність, вже в другій половині 17 століття, коли підписала з підступним і агресивним Московським князівством умову про дружбу й взаємну допомогу і що здобула вона собі волю знову, на короткий час, після революції.

— Люди тут повинні знати, що вони мають мільйони щирих друзів на Україні, що російська імперія, яка сьогодні нахабно погрожує усьому світові, фізично не може існувати, як імперія, без Української території і її ресурсів. Це є наш обов'язок здобути на цьому континенті впливових друзів для нашої визвольної ідеї, щоб у вирішальний момент історії вони підтримали нас.

— Сердечно бажаю вам, на прощання, найбільших

успіхів у ваших добрих задумах і щасливої дороги! До побачення в наступному році!

Коли Роман сходив з естради, назустріч йому, пробираючися поміж людьми, що стовпилися навколо, поспішав високий, уже посивілий, добре вдягнений чоловік, років 60, з жінкою. Він зупинився перед Романом з виразним хвилюванням на лиці:

— Вибачте пане Глоба, чи можу запитати звідки ви родом?

— З Полтавщини, недалеко від Черкас.

— З Слобідки? Петрів син?!

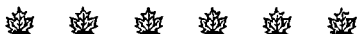
— Так.

— Братіку, рідний мій! Я ж твій брат, Лаврін! — ухопив чоловік Романа в обійми й розплакався...

Вже сонце схилялося до заходу, коли з воріт ферми "Київ" виливалися, кольористим потоком, наповнені пасажирами авта. До Торонто поверталось вже три авта з нащадками Петра й Марії Глоби — спереду Романове, з-заду Христинине, а поміж ними Лаврінів "Крайслер". Крізь відчинені вікна світилися усмішки й майоріли руки, посилаючи друзям прощальний привіт.

Широке, гладеньке як стіл, полотно асфальту, заслане тут і там кучерявою тінню придорожніх дерев, рівно простягнулося в зелену, соняшну далечінь. Поза вікнами проносилися мальовнича панорама — буйно-зелені луги, з чорно-білими, дорідними Гольштайнами поміж травами; рясні садки, завітчані червоними яблуками, ніби горобина ягідками; налиті золотом і передвечірньою тишею, лани колосистої пшениці. А осторонь, з обох боків дороги, виринали на цьому розкішному тлі мальовничі, сповнені добробутом і спокоем, фермерські гнізда прекрасної, благородної країни Золотих Кленів.

КІНЕЦЬ

Висловлюю сердечну подяку за допомогу в справі публікації цієї книжки моїм щирим друзям:

Якову й Катерині Давидюкам, з Едмонтону;

Софії Остаповні Гаєвській, з Нью-Йорку;

Кредитовій Спільноті “СОЮЗ”, Торонто.

Автор

Передплачайте, читайте, поширюйте видання "Вільне Слово":
1. Константин Біда — "На вершинах ідеї і форми" (вичерпано);
2. Микола Приходько — "Далекими Дорогами", двотомова
повість — \$ 7.00; 3. Календар "Слово" на 1961 рік — \$ 1.00.
А також наш часопис "Вільне Слово".

**Вільне
Слово**

МИКОЛА ПРИХОДЬКО є відомим автором на цьому континенті. Його книжка "Один з 15 Мільйонів" була видана в 1952 - 1953 рр. 7-ма мовами: українською, англійською, корейською, китайською, арабською і японською. Англійською мовою книжку було видано в Канаді, США і в Англії — для всіх країн Комонвелту. Ця книжка здобула найкращу оцінку англомовних критиків, а автор її дістав у 1953 році звання почесного члена Інтернаціональної Літературної Асоціації ім. Марка Твейна.

Поза тим, були опубліковані англійською мовою три брошури Миколи Приходька: "Комунізм в Дійсності", "Московський похід за панування над світом", "Україна й Росія".

Микола Приходько є також автором 8-ми технічних книжок, опублікованих на Україні і в Німеччині (1935 - 1947 рр.).

Повість "ДАЛЕКИМИ ДОРОГАМИ", що охоплює час від 1928 до 1958 рр. буде опублікована пізніше англійською мовою і сподіваємося — іншими.

Редактор англомовного видання написав про цю повість так:

"...I am most impressed. This author has splendid material, presents it with fine emotional impact and demonstrates intrinsic interest of this story."

Ми не сумніваємося, що українські читачі прочитають цю повість, побудовану на фактах, з частковою зміною в іменах і місцевостях, — з неослабним інтересом від початку до кінця.

ВИДАВНИЦТВО "ВІЛЬНЕ СЛОВО"

Обгортку, що її спроектував артист-маляр Лук'ян Кіт, видрукувано в Друкарні "Київ", Торонто, 686 Річмонд вул., Захід.